

КБЛРЗ.

4

Д-86

К. Файканов
С. Худайбергенов

КБЛРЗБЛЗ

БЛЛЛЛЛЛЛЛ

МОРФЛОЛОЛАСЛ

МОРФОЛОГИЯ

Биздин речибиз айрым-айрым сүйлөмдөрдөн турат. Сүйлөм болсо, тилдин эң бир конкреттүү бирдиги болгон сөздөрдөн, ал сөздөрдүн айтылуучу ойго карата тизмектешинен түзүлөт. Сөздүк составдагы сөздөр туш келди тизмектешип, катарлашып айтылуу менен биздин оюбузду түшүндүрө албайт. Алар тилдин грамматикалык түзүлүшүнө толук баш ийип айтылганда гана турмушка ашырылат, оюбуз системаланат, б. а. «Тал грамматика аркылуу тил адамдын ой-пикирлерин материалдык тил калыбына салууга мүмкүндүк алат» (И. Сталин).

Сөздөрдүн грамматика менен айкалыш өзгөчөлүгүнөн келип (тил илиминде) ал тилдин закону б. а. грамматикалык эрежелери жана грамматикалык категориялары белгиленет.

«Грамматика (морфология, синтаксис) сөздөрдүн өзгөрүшү жөнүндөгү жана сүйлөмдөгү сөздөрдүн айкалышы жөнүндөгү эрежелердин жыйындысы болуп саналат» (И. Сталин).

Морфология — грамматиканын бир бөлүгү, сөздөрдүн жасалышы жана курулушу жөнүндөгү эрежелердин жыйындысы.

«Морфология» деген терминдин алгачкы мааниси грек тилинен «morphé» — форма, «logos» (понятие, учение) — түшүнүк «илим» деген сөздөрдөн алынган. Азыркы убакта сөздөгү морфемалардын айкалышын үйрөтүүчү илимге айланды.

Морфология, сөз курулушу жөнүндөгү илим болгондуктан, сөздөрдүн составындагы сөз жасоочу элементтер менен сөз өзгөртүүчү формасы жагынан жана алардын берген семантикалык мааниси менен оттенкасы жагынан да текшерет.

Сөздөрдүн формасы деп, ал сөздөрдүн тышкы көрүнүшүнөн (жөнөкөй сөз, татаал сөз) башка да, сөздүн маанисин өзгөртүшү, сүйлөмдөгү сөздөрдүн бир-бирине болгон байланышын көрсөтүүчү сөз мүчөлөрүн да түшүнөбүз. Мисалы: жаш, жаштык, жашка, жашы, жашым, жаштан деген сөздөрдү алсак, мында «жаш» деген сөздүн формасы өзгөрдү. Бер, берди, берет, берген, беришти, бергенбиз, беришет деген сөздөрдү алсак, мында «бер» деген этиштин формасы гана өзгөрдү, бирок «бер»

1 Морфема — сөздүн бөлүнбөй турган маанилүү бөлүгү: уңгу, куранды, уланды, приставка.

деген сөзгө жаңы маани киргизген жок (жаңы сөз жасаган жок), кошумча гана маани кошту, муну сөз мүчөсүнүн берген оттенкасы дейбиз.

Сөздөрдүн жогоркудай болуп өзгөрүшү сүйлөм тизмегинде дешет.

Сөздөргө жалганып анын формасын гана өзгөртпөй, сөзгө жаңы маани киргизе турган сөз мүчөлөрүн сөз жасоочу мүчө дейбиз. Мисалы: **жаз, жазуу, жазуучу, жазгыч, жазма** деген сөздөрдү алсак, булардын уңгусу «жаз» деген этиш сөз жасоо да мааниси жагынан ар башка сөздөр. Мындай учурда сөздүн формасы гана эмес, мааниси да өзгөрдү.

Морфология сөз өзгөртүүчү, сөз жасоочу мүчөлөрүнүн кандай маанидеги сөздөргө жалганышын сөз түркүмдөрү менен бирге карайт.

Кыргыз тилинде сөз жасоонун үч түрдүү жолу бар:

1) сөздөрдүн катарлашып, маани жагынан биригиши аркылуу (татаал сөздөр);

2) сөз мүчөлөрүнүн жардамы аркылуу (туунду сөздөр);

3) сөздөрдүн тыбыштык жагынан өзгөрүшү менен (чередование) жана сөздүн маанисинин кеңейиши, же тарышы (лексикалык жол) аркылуу.

Буларга ар бир сөз түркүмүнүн сөз жасоочу категорияларын өткөндө токтолобуз.

СӨЗ ЖАНА АНЫН БӨЛҮКТӨРҮ

Биздин речибиздеги сөздөрдүн бир-бири менен болгон байланышы сөздөрдүн айкалышы (словосочетание) болот.

Сүйлөмдө сөздөрдүн айкалышы, айтылуучу ойго карата, эркин түрдө байланышса сөздөрдүн эркин айкалышы (свободное словосочетание) дейбиз. Сөздөрдүн айкалышын өзгөртүп, ошол маанидеги сөз тизмегин кайрадан түзүүгө болбосо, мындай айкалышты сөздөрдүн туруктуу айкалышы (устойчивое словосочетание) дейбиз.

Сөздөрдүн туруктуу айкалышына: **кандай гана болбосун, башкача айтканда, жибин тартып көрүү, камырдан кыл сууругандай, эски малдын көзүндөй, эшек такалап жүрөт, алдым куттум** сыяктуу сөз айкалыштары кирет.

Кыргыз тилинде бул сөздөрдүн туруктуу айкалыштарын (алп кара куш, кара кулак шер, темир жол, бара жатыр, буурул кашка, боз таргыл, кара күрөң ж. б. сыяктуу) татаал сөздөрдөн ажыратуунун негизги белгиси: биринчиден, сүйлөмдө аткарган милдети жагында болсо; экинчиден, сөздөр тигил же бул сөз түркүмүнө тиешелүү гана болот.

Сөз — биздин речибиздеги бүткөн айрым ойдун эң майда бөлүкчөсү, түшүнүктү гана билдирет. Сүйлөм болсо бүткөн ойду билдирет. Сөздөр составы жагынан морфемаларга бөлүнүшү мүмкүн. Морфема деген сөз гректин «*morphe* — форма»

деген сөзүнөн алынган термин, б. а. сөзгө маани берүүчү форма, сөздүн маанилүү бөлүмү. Мисалы: **кабарчы, басма, атка** ж. б. деген сөздөрдө: «кабар» сөздүн негизги маани берүүчү бөлүгү, ага жаңы маани кошкон бөлүгү «-чы» мүчөсү, экөө тең морфема. Бул экөө **кабарчы** деген сөздүн формасы, «атка» деген сөздүн негизги морфемасы «ат», ага кошулган морфема «-ка» барыш жөнөмөнүн мүчөсү, багытты билдирүүчү морфема. Тактап айтканда, морфема дегенибиз мааниси жагынан бөлүнбөй турган грамматикалык форма.

Сөздөр тыбыштык жагынан айрым муундарга бөлүнөт, билбейт. Ал муундар сөздөгү морфемаларга ар дайым туура келбейт. Мисалы: «саан» деген сөз бир муун болсо, анда эки морфема бар: 1) **саа** (нулевая морфема), 2) **-н** (этишти атоочко берүүчү морфема).

Ал эми, кыргыз тилинде «бала» деген сөз эки муундан турат (ба-ла), бирок мында бир гана морфема бар. Демек муундардын бири морфема туура келе бербейт.

Муундар тыбыштардан турат, б. а. айрым фонемадан же фонемалардын кошундусунан турат.

Фонемалардын тыбыштык жагынан варианты болгону менен, тил илиминде майда бөлүктөргө бөлүнбөйт. Ошондуктан сөздөрдү бир-биринен ажыратып туруучу, коомдук мааниси бар сөздүн эң майда формалдуу элементин **фонема** деп айтабыз.

Мисалы, коомдун катнашууда зарыл куралы болгон тилдин маанилүү бөлүгү болгон сөздөр жана алардын тизмектешүүсү аламында сөздүн составына түшүнүү керек.

СӨЗДҮН ФОРМАСЫНА КАРАЙ БӨЛҮНҮШҮ

Морфологияда сөздөрдү анын составындагы морфемаларына карата, бир түркүм сөздөрдү (ат, ал, ак, мен) уңгу сөз деп, ички морфема катышкан сөздөрдү туунду сөз деп (аткыч, ал, аласа); сөздүн составына бирден ашык уңгу же сөз бөлүктөрү катышса **татаал сөз** деп, формасы жагынан да татаал сөз деп айтабыз.

Сөздөрдүн бул сыяктуу ички түзүлүшүн билбей туруп алардын сүйлөмдөгү өзгөрүшүн, сөз мүчөлөрүнүн (сөз жасоочу, сөз өзгөртүүчү) майда болушун түшүнүүгө болбойт. Ошондуктан, бардык тилде, морфология китептеринде сөз түркүмдөрүн көнгө чейин эле, сөздүн формасы менен составы жөнүндө маалымат берилет.

Формасына караганда сөздөрдү негизинен жөнөкөй сөз, татаал сөз деп экиге бөлөбүз. Жөнөкөй сөздөргө: уңгу сөз, туунду сөз кирсе; татаал сөздөргө: кош, кошмок, кыскартылган сөздөр (абрeбиатуралар) кирет.

Уңгу сөз менен туунду сөзгө сөз өзгөртүүчү мүчөлөр жалганып турса сөздүн негизи болот, сөздүн составынан уланды,

II. ТАТААЛ СӨЗДӨР

Татаал сөздөр эки, же андан ашык сөздөрдөн, же сөз бөлүктөрүнөн биригип бир мааниде айтылат да, сүйлөмдүн бир гана мүчөсү болуп, жөнөкөй сөздөр сыяктуу сөз өзгөртүүчү мүчөлөр менен өзгөрөт.

Татаал сөздөр байыркы заманда да болгон. Аларга кыргыз тилиндеги кошмок, кош жана кыскартылган сөздөр кирет. Булар бир-биринен негизинен төмөнкү белгилери менен ажыратылат:

1. Кыскартылган сөздөр бир гана зат атоочто болот.
2. Кош сөздөр көлчүлүк сөз түркүмдөрүндө кездешет, бирок кош сөздөрдө энчилүү зат категориясы болбойт.
3. Кошмок сөздөрдө энчилүү жана жалпы ат категориясы болот.

Мисалга татаал зат атоочтордун түзүлүшүн келтирели:

Кошмок зат атоочтор эки же андан ашык маани берүүчү сөздөрдөн биригип, ал сөздөрдүн кошундусу (компоненти) ал экөөнөн башка маанидеги жаңы сөздү түзөт. Алардын бир сөз экендигин сүйлөмдө аткарган кызматына карай жана сөз мүчөлөрүнүн жалгануусу аркылуу, тактап айтканда, татаал сөздү синтаксистик жана морфологиялык белгисине карай ажыратабыз.

Кошмок зат атоочтор түзүлгөндө өзүнүн составындагы жөнөкөй сөздөрдүн маанисинен таптакыр алыстап кетпей, ал сөздөргө кандайдыр бир жакындыгы, же окшоштугу аркылуу түзүлөт. Мисалдар:

1. *Окуучулар төө куштун сүрөтүн тартышты.* Бул сүйлөмдө **төө куш** деген зат атооч. **Төө** деген сөз менен **куш** деген эки сөздүн ыкташуусу менен үчүнчү бир заттын (куштун) аты берсөттү. Мында куштун чоңдугуна жараша болду.

2. *Кара курт чакса оорутат.* Мында **кара курт** деген жаныбардын түсүнө жараша, сын атооч (**кара**) менен зат атооч (**курт**) сөздөн биригип бир татаал сөз түзүлдү.

3. *Даражасын көтөрүп, таш бака өзүн элмин дейт* (Т. М.). Мында **таш бака** деген жаныбардын кабыгы таштай кат экендигине жараша эки сөздөн биригип түзүлдү.

4. *Соку эле сенин сыягың, сок билек эле сенин кыялың* (Т. М.). Мында **сок билек** эки сөздөн турат. Сок билектин биригип келгектей болгон кармай турган туткасына жараша түзүлдү.

5. *От болуп чыктык жарылып, оттук таштан таралды* (Т. М.). Мында **оттук таш** деген сөз таштын от чыгара турган касиетине жараша түзүлдү.

6. *Капысынан учуп чыгат, кайып өтүп жарганат* (Ж. Б.). Бул сүйлөмдөгү **жарганат** (жаргак, канат) эки сөздүн компоненти менен, ал заттын канатына жаргак деген сөздү окшоштуруп, бир сөз пайда болду.

7. *Бет май саткан дүкөндүн жанынан өттүм.* Бул сүйлөмдө **бет май** деген бир сөз, **бет майдын май** экендиги, **бетке тиешелүү** экендиги чын ж. б.

Кээ бир кошмок сөздөр тилдин өсүшү менен бирге айтылып, жазууда да бир жазылып турса (*жарганат, саргарт аткана, Абдыжапаркул ж. б.*), экинчилери бөлөк жазылып, бирге айтыла берет (*чегара, көкбөрү, саржыгач*), кээ бир сөздөрдүн айтылышы да, жазылышы да эки башка (*Талды-Булак, жол башчы, кара жыгач ж. б.*). Ошондуктан, татаал сөздөрдү жазылышына карай ажыратууга туура келбейт. **Жазуу иши — орфографиялык иш, сөз болсо, адамдын катнашуудагы зарыл куралы болгон — тилдин эң майда бөлүгү.**

Сөздөрдүн бирге айтылышы аркасында кээ бир сөздөрдүн мүчөгө айланып кеткенин байкайбыз. Мисалы: **карагат, кожогат, кызылгат** сыяктуу сөздөгү «**кат**» деген бөлүгүн текшерсек, тарыхый жагынан (**кат**) жемиш деген сөз экенин билебиз. Бул **кат** деген сөз ушул күнгө чейин башка түрк тилдеринде сөз катарында сакталып, кыргыз тилинде жемиштин атын уюштуруучу сөз мүчөсүнө айланып кеткен. Ошол сыяктуу: **ашкана, китепкана, чайкана, аткана** деген сөздөгү **-кана** кыргыз тилинде зат атоочту уюштуруучу сөз мүчөсү. Бирок, ал сөз тажиктердин тилинде **үй** (хона) деген сөз. Алар кыргыз тилинде түпкү маанисин бүт сактабаса да, анын оттенкасын уюштурган сөзүнө тийгизип отурат.

1. **Кошмок сөздөр** бардык сөздөр менен туш келди уюша бербейт. Ар бир сөз түркүмдөрүнө тиешелүү кошулуу жолдору бар. Мисалы, кошмок зат атоочтун тизмектешүү тартибин алып көрөлү:

Кошмок зат атоочтор жалаң зат атоочтордон да түзүлөт: *чыны кап, ай балга, каш кулак, Темиркул, Ат-Башы ж. б.*

Сын атооч менен зат атоочтун кошулушунан да түзүлөт: *аксакал, алабата, карасан, сары, май, Аккыз, Кара-Суу ж. б.*

Сан атооч менен зат атоочтун кошулушунан да түзүлөт: *тогуз кат, кырк аяк, эки бет, он башы, беш жылдык.*

Зат атооч менен сын атоочтун компоненти менен да болот: *таскара, бетикара ж. б.*

Зат атооч менен этиш сөздөн биригип да түзүлөт: *бетаачы, баш кесер, кыл жуугуч, жер ченеч, келгин куш ж. б.*

Кээ бир зат атоочтор ар түркүн сөз түркүмүнөн аралашып түзүлгөнүн көрөбүз: *алп кара куш, кара кулак шер, аттакана* (ат, така, кана) ж. б.

Кошмок зат атоочтор негизинен жогорку сөз түркүмдөрүнөн түзүлсө, башка сөз түркүмдөрүнө тиешелүү өзүнчө бир жолдору бар.

Кээ бир учурда таандык мүчөнүн үчүнчү жагы (-ы, -и) менен да татаал сөздөр (кошмок зат атоочтор) үчүнчү жөнүндө түркологдор тарабынан айтылган

кыргыз тилинде: **Ат-баш-ы, он-баш-ы, бет-и-кара, жан-ы-бар** деген сыяктуу сөздөр мисал боло алат. Бирок, бул сыяктуу сөздөрдөгү «-ы» мүчөсү бул жерде таандык категориянын ролун аткарбайт, сөз түзүү функциясына өткөн. Синодуктан ал сөздөр уңгу сыяктуу гана жөндөлүп, зат атоочтун сан категориясы менен, таандык категориясы менен да өзгөрө алат.

Эки сөздүн, же сөз менен мүчөнүн биригишинде (ал экөөнүн арасына) бир үндүү тыбыштын кошулуп, же түшүп калышы кыргыз тилине мүнөздүү. Мисалы: **бол-о-чак** — болочок, **кел-е-чак**—келечек, **жат-а-лак**—жаталак, **калп-ы-чы**; **жан-ы-бар** ж. б. Анын тетирисинче эки сөздүн арасынан, же сөз менен мүчөнүн арасынан бир тыбыш түшүп да калат. Мисалы: **сары-жыгач**—саржыгач, **сары-карт**—саргарт; **кууру-лак**—куурлак ж. б.

2. Кош сөздөр түзүлүшү жагынан да, мааниси жагынан да кошмок сөздөрдөн айырмаланат. Алар байламта жана жардамчы сөздөрдөн башка сөз түркүмдөрүнүн баарынан түзүлөт. Мисалдар:

Колхозчу кыз-келиндер кызыгуу менен пахта теришти. Бул сүйлөмдөгү **кыз-келин** деген сөз зат атооч.

Өсүмдүкү дегенде өзүз кара күчүм бар, кишиники дегенде ана-мына ишим бар (макал). Мындагы **ана-мына** деген сөздөр ат атоочтор.

*Кыл аркан керме байлатты,
Кырк кап-кара быштыны,
Кыдырата байлатты* (Фольк.).

Мындагы **кап-кара** кош сын атооч.

Карагер бышты минген карыя аттан түшүп, балдарына эки-экиден алма карматты. Бул сүйлөмдөгү **эки-экиден** деген сөз сан атооч.

Ал экөөбүз эртели-кеч келер-кетер кепти айтышып отурчу элек. Мындагы **эрте, кеч** тактооч болсо, **келер, кетер** чак мүчөсү уланган атоочтуктар.

Тамашалап кемпирин карап кыт-кыт күлүп жооп берди. Бул сүйлөмдөгү **кыт-кыт** тууранды сөз.

Калак-чолок, абайлап куйбайсыңбы! Мындагы **калак-чолок** сырдык сөз ж. б.

Кош сөздөр зат атооч менен зат атоочтун, сын атооч менен сын атоочтун, сан атооч менен сан атоочтун, башкача айтканда бир түркүн сөздөрдүн бирге айтылышы менен түзүлсө, кошмок сөздөр эки түрдүү сөз түркүмүнөн биригип да түзүлөт.

Кош сөздөр энчилүү ат түзбөйт жана алар сан менен өзгөрүүсүз зат атоочтон түзүлсө, ар дайым көптүк мааниде колдонулат. Бул сөздөр төмөнкүчө түзүлөт.

Кош сөздүн эки кайталанып айтылышы менен кош сөз түзүлөт. Кыргызстандын бийик-бийик тоолорунда короо-

короо койлор, топ-топ болуп жайылып, сай-сайдын жээгине малчылар конушат. Бул сүйлөмдөгү **бийик-бийик, короо-короо, топ-топ** деген сөздөр кош сөздөр.

Маанилеш (синоним) сөздөрдүн жупташып айтылышы менен кош сөздөр түзүлөт: *идиш-аяк, курт-кумурска; курбу-курдаш, ага-тууган; оюн-кулку, кайгы-капа, чыр-чатак, ызы-чуу, тарс-турс, тапа-так, тап-так* ж. б.

Маанилеш сөздөр, катар айтылганда, сын атоочтон болсо, сын атооч болуп (**ак-боз ат**) заттын сынын күчөтөт; тууранды сөз болсо, тууранды сөз (**тарс-турс, каңыр-кунур**), анда тууралуучу заттын үнүн, же образын тактайт.

Кайчы маанилеш (антоним) сөздөрдөн да кош сөздөр түзүлөт. *кемпир-чал, аял-эркес, ата-эне, кыз-келин, тоо-таш, келим-кетим, алым-берим, жакшылык-жамандык, кириш-чыгыш* ж. б.

Мындай кош сөздүн составы сын атоочтон болсо, сын атооч; тактооч болсо, тактооч; тууранды сөз болсо, тууранды сөз уюшулат: *чоң-кичине, узун-кыска, ысык-суук; өйдө-ылдый, оң-тетири, алга-артка; тарс-турс, даң-дуң* ж. б.

Кошу менен жупталып айтылган сөздүн биринчиси маани берип, экинчиси ал маани берген бөлүмүнө жөн гана уйкашып, кайталануу менен да кош сөз уюшулат. Мисалы: *кийим-кечек, азык-түлүк, эгин-тегин, китеп-сипеп, эт-мет, ат-мат, мал-сал, там-сам, нан-пан, чай-пай* ж. б.

Бул мисалдарга караганда үндүү менен башталып, үнсүз менен бүткөн бир муундуу сөздөр кайталанганда үндүүдөн мурун «м» тыбышы (**эт-мет**); үнсүз менен башталып, үнсүз менен бүткөн бир муундуу сөз кайталанганда (ал сөздүн экинчи кайталанышында), башкы тыбыш түшүп, анын ордуна башка бир уйкаш тыбыш (с, же н тыбышы) кошулуп айтылат. (*мал-сал, нан-пан* ж. б.). Эгер уңгу сөз үндүү менен аяктаса, экинчи уйкашып кайталанууда сөздүн башкы тыбышынын ордуна «с» же «м» сыяктуу тыбыштар пайда болот (*төө-моо, бээ-се, мая-сая, мээ-се*) ж. б.

Кээ бир кош сөздөрдүн биринчиси маани бербей, экинчиси маани берет. Мисалы: *тул-туура, кып-кызыл, ул-узун* мында сөздүн маанисин күчөтүп, сөздүн башкы бөлүгүндө «п» тыбышы кошулуп негизги сөздүн алдында кайтalandы.

Кээ бир учурларда бир сөз эки айтылып, бирок ал кайталанган сөздүн биринчисине-ма мүчөсү жалганып айтылат. Мындай кайталануу менен зат атооч түзүлбөйт. Кайталанган сөздүн уңгусу зат атооч болсо да, башка сөз түркүмүнө өтүп кетет. Мисалы: *колмо-кол, бетме-бет, башма-баш* ж. б.

3. Кыскартылган сөздөр кыргыз тилине ХХ дылымдан баштап гана орус тилинин таасири менен пайда болду.

Татаал сөздөрдүн, же айрым атама сүйлөмдөрдүн баш тамгасынан кыскартылат: **СССР, КПСС, БК, МТС** ж. б.

Сөздөрдүн биринчи бөлүмдөрүнөн да кыскартууга болот: *райком, райатком* ж. б.

Сөздүн биринчисинин башкы бөлүгүн, калгандарынын б. тамгасы аркылуу: *райЗО, облОНО*.

Кээде кыскартылган сөздүн биринчиси, же эң акыркысы толук айтылат: *профсоюз, Кыргызмамбас ж. б.*

Кыргыз ССРи, Кирг. ФАН СССР сыяктуу кыскартылган сөздөр да кездешет.

Сөздөр кыскартылганда айтууга оңойлонуп кыскартылат.

Ошондуктан, ал кыскартылган сөздөр башка тилге оңой гана которула бербейт. Мисалы: ВЛКСМ, колхоз деген сөздөрдү кыргыз тилине которгондо (БЛКЖС, бирчар) элге түшүнүксүз, айтууга да ыңгайсыз.

Кыскартылган сөздөрдүн кандай сөз элементинен тургандыгы элдин көбүнө белгисиз болсо да, сөздүн кыскартылган формасы элге түшүнүктүү болот. Мисалы: колхоз, комсомол, сельсовет деген сөздөр элдин баарына түшүнүктүү, бирок — **коллективное хозяйство, коммунистической молодежи ж. б.** орус тилин билбеген адамдар үчүн түшүнүксүз. Кыскартылган сөздөр мейли атама сүйлөмдөн, мейли сөздөрдүн тизмегинен кыскартылсын, бир сөз сыяктуу сөз мүчөлөрү менен өзгөрүп (колхозчу, колхоздошуу, колхоздук), сүйлөм тизмегинде сүйлөмдүн бир гана мүчөсү болот.

Кыргыз тилинде татаал сөздөрдүн ушул үч түрү бар. Мектеп грамматикасында: быяк, тыяк, аяк, быйыл, бүгүн деген сыяктуу сөздөр бириккен сөздөр болуп берилип келе жатат. Андай болсо, эмне үчүн жарганат, алабата, аттакана сыяктуу сөздөрдү бириккен сөз дебейбиз? Анткени мындай сөздөрдү ажыратуу кыйын. Ошондуктан бириккен сөз деген термин болсо, эмне үчүн бөлөк жазылган сөздөрдү «бирикпеген» сөз деп айтпайбыз? Бул термин (бириккен сөз) кыргыз тилинде татаал сөздөрдүн чаржайыт жазылышынан келип чыккан нерсе.

Тилдин өсүү процессинде кээ бир татаал сөздөр тыбыштык жагынан кыскарып: көп муундуу сөздөр аз муундууга, татаал сөз жөнөкөй сөзгө айланып да кетет. Анткен себеби, биз сүйлөгөндө оюбузду тез жана так түшүндүрүү үчүн тырышабыз. Ойду тез түшүндүрүүгө кылган аракеттен келип, сингармониздик тилдерде сөздөрдүн тыбыштык жагынан кыскартуу болсо; ойду так берүү үчүн ал сөздөрдү тыбыштык жагынан башка сөздөргө окшоштурбоого аракеттенебиз. Тактап айтканда, сөздөрдүн татаалдан жөнөкөйгө, жөнөкөйдөн татаалга айланышы, сөздүн мааниси менен формасынын тыгыз байланышы аркасында, фонетикалык законго ылайыктуу болот.

Сөздөрдүн формалдуу түзүлүшүн үйрөнүү — анын маанисине байланыштуу каралуу тийиш. Мындан форма менен мазмундун байланышы келип чыгат.

СӨЗ МҮЧӨЛӨРҮ

Морфология сөздөрдүн мааниси жагынан бир-биринен болгон айырмасын, алардын жасалышын гана эмес, сөздөрдүн формасы жагынан да карайт. Кол, колум, колдор, колго, колдо, колдун деген сөздөрдү алсак, мында кол деген уңгу сөздүн формасы өзгөрүп, анын түпкү (уңгусу кол) мааниси өзгөргөн жок. Ошол сыяктуу жаз, жазды, жазат, жазган, жазабыз, жазышты, жазганбыз деген этиш сөздү алсак, мында жаз деген этиштин мааниси өзгөрбөй, анын формасы менен мамилеси гана өзгөрдү.

Сүйлөмдөгү сөзгө сөз мүчөлөрү жалганганда анын формасы өзгөрүп, мааниси өзгөрбөсө, сөздөрдүн формасы өзгөрдү дейбиз.

Сөздөрдүн формасын өзгөртүп, сүйлөмдө байланыштыруу кызматын аткарган сөз мүчөлөрүн — сөз өзгөртүүчү мүчөлөр дейбиз.

Уңгу, туунду же татаал сөздөргө жалганып, ал жалганган сөздүн формасы менен маанисин өзгөртүп, жаңы сөз жасаган сөз мүчөлөрүн — сөз жасоочу мүчө дейбиз. Мисалы: колтук, колдо, колдош, колдук, колчой, колдогой, колдоп, колдонмо, колдоо, колдуу, колоңсо, колтой, колукту деген сөздөрдү алсак, булардын уңгусу кол деген зат атооч. Андан сөз жасоочу мүчөлөрдүн (-лык, -ла, -лаш, -ык ж. б.) жардамы менен жаңы сөздөр түзүлдү. Мындай сөз мүчөлөр сөздүк составды жаңы сөздөр менен толуктап, байытып турат.

Сөз жасоочу мүчөлөр грамматикада морфологиялык сөз түзүү категориясына кирет. Сөз өзгөртүүчү мүчөлөр сөз өзгөртүүчү категориянын тигил же бул тобуна кирип, өзүнө тиешелүү сөздөрдүн баарына бирдей жалгана алат.

Сөз өзгөртүүчү мүчөлөр менен сөз жасоочу мүчөлөр негизинен бири-биринен төмөнкү белгилери боюнча айырмаланат.

1) Сөз жасоочу мүчөлөр сөздүктү байытат; сөз өзгөртүүчү мүчөлөр болсо, сүйлөмдө сөздөрдү байланыштыруу кызматын аткарат, синтаксестик милдети бар.

2) Сөз жасоочу мүчөлөр бир сөз түркүмүнө тиешелүү болсо да, ал сөз түркүмүнө кирүүчү сөздөрдүн баары менен айкашып жаңы сөз жасай бербейт. Сөз өзгөртүүчү мүчөлөр болсо, өзүнө тиешелүү сөз түркүмдөрүнө кирүүчү сөздөрдүн баарына, же көпчүлүгүнө жалгана алат. Эгерде ал мүчө башка сөз түркүмүнө жалганса, ал сөздүн маанисин, же сүйлөмдөгү ролун, өзүнө тиешелүү сөз түркүмүнө өткөрөт (субстантивациялайт).

3) Сөз түркүмүнө коюла турган суроолор бар. Мисалы: ким? эмне? — зат атоочторго берилсе; кандай? — сын атоочко; канча? — сан атоочко; эмне кылды? — этиш сөздөргө, качан? деген суроо тактоочторго берилет. Мындай сурама ат атоочторго сөз өзгөртүүчү мүчөлөр жалганып ошол мүчөдө турган сөз-

гө суроо кылып коюлат, ал эми сөз жасоочу мүчөлөр сурама ат атоочко жалганганда анын маанисин башка сөз түркүмүнө өткөрүп жиберет.

4) Сөз жасоочу мүчөнүн жардамы менен түзүлгөн сөздөр башка тилге уңгу катары өтө берет. Бирок уланды уланып турган формасы менен сөз башка тилге өтпөйт. Буга караганда уландылар тилдин эң туруктуу элементи биринчи боло алат.

Кыргыз тилинде сөз мүчөлөрүн дал ушул белгилерине карай сөз жасоочу (куранды), сөз өзгөртүүчү (уланды) мүчө деп, эки топко бөлүп: курандылар куралат, уландылар уланат, мүчөлөр жалганат деген терминди колдонобуз. (Сөз мүчөсү кайсы сөз түркүмүнө тиешелүү болсо, дал ошол сөз түркүмү менен бирге каралат).

Эскертүү: Кыргыз тилинде бул сөз мүчөлөрүнөн (уланды, куранды) башка да арап-иран тилинен кирген приставкалар бар. Мисалы: бейтааныш, бейбаш, бейбак, бейпай, бейнамыс, бейакыл, бейжай, бейсурак, натуура, нааразы сыяктуу сөздөрдөгү «бей-, на-» деген сөз бөлүгү — приставка. Булар кыргыз тилинде өнүмдүү эмес.

Сөз мүчөлөрүнүн формасына карай бөлүнүшү

Сөз мүчөлөрү мааниси жагынан айырмаланса, тыбыштык (фонемасы) жагынан да бир-биринен айырмаланат. Мисалы: кээ бир сөз мүчөлөрү жалаң гана үндүү тыбыштан турса (-оо, -уу, -а: алтоо, жетөө, баруу, катуу, чене, ойно ж. б.); кээ бир сөз мүчөлөрү үндүү менен башталып, үнсүз менен бүтөт (-ым, -ык, -эк: атам, балам, боёк, тилек, аксак, коёнек ж. б.). Кээ бирлери үнсүз менен башталат: -чы, -мак, мер: өтүкчү, куймак, сөзмөр.

Бир түркүн мүчөлөрдүн үндүү тыбышы жалганган сөздүн акыркы муунундагы үндүүгө карай эки же төрт вариантта ээрчишсе (-уу, -үү; -чы, -чи, -чу, -чү), экинчилеринин үндүү тыбышы ээрчишпейт (чайкана, уйкана, отункана). Кээ бир сөз мүчөсүнүн үнсүз тыбышы уланган сөзүнүн акыркы тыбышына карай ээрчишсе (-лар, -дар, -тар), кээ бирлери ээрчишпейт (-ман, -чык). Кээ бир сөз мүчөлөрүнүн үндүү жана үнсүз тыбышы да өзгөрбөй, дайыма бир калыпта колдонулат.

Сөз мүчөлөрүн тыбыштык өзгөчөлүгүнө карай, негизинен, төрткө бөлүүгө болот:

Ээрчибес мүчө

Сөздүн акыркы муунундагы үндүү, үнсүз тыбыштарга карай, мүчөнүн үндүү, үнсүз тыбыштары ээрчибей бир калыпта гана айтылса, андай мүчөлөрдү ээрчибес мүчөлөр дейбиз. Мисалы:

-ЭК: коёнек, кыргыек,
-ПОЗ: илимпоз, кумарпоз,
-КОР: жалакор, камкор,

-КЕ: байке, жездеке,
-КАНА: чайкана, китепкана,
-ТАЙ: агатай, байкетай ж. б.

Турактуу мүчө

Сөздүн акыркы муунундагы үндүү тыбышка карап мүчөнүн үндүү тыбышы ээрчишип, мүчөнүн башындагы үнсүз тыбышы ээрчишпей бир калыпта турса турактуу мүчө дейбиз. Мисалы:

-ЧЫЛ: эпчил, суучул,
-ЧЫК: капчык, көлчүк,
-ЧАК: уничек, келинчек,
-МЫШ: турмуш, жемиш,
-МЫР: кытмыр, өсмүр,

-СЫЗ: сөзсүз, эписиз, алсыз,
-ЧЫ: койчу, атчы,
-МА: сокмо, төкмө, тизме,
-МАК: куймак, чакмак, өрмөк,
-САК: алымсак, беримсек.

Оошмо мүчө

Сөздүн аягындагы үндүү жана үнсүз тыбыштарга карай мүчөдөгү үндүү, үнсүз тыбыштар ээрчишип турса оошмо мүчө дейбиз. Мисалы:

-ЛЫК: айлык, узундук,
-ЛАК: жайдак, тердээк, таштак,
-ГЫЧ: тепкич, сүзгүч;
-ДА: айылда, тоодо, элде.

-ЛАШ: жердеш, эшиктеш,
-ЛУУ: баалуу, акылдуу, күчтүү,
-НЫ: баланы, элди, атты.

Сыйлыгышма мүчө

Сыйлыгышма мүчөлөргө үндүү менен башталып үнсүз менен бүткөн сөз мүчөлөрү кирет. Сыйлыгышма мүчөлөр үндүү менен аяктаган сөздөргө жалганганда мүчөдөгү, же сөздүн аягындагы үндүү тыбыш сыйлыгышып түшүп калат. Мисалы:

-ЫМ: балам, энем, төөм, тоом, чыным, иним,
-ЫК: аксак, төлөк, элек, боёк ж. б.

Эскертүү:

1. Созулма үндүүсү болгон сөз мүчөлөрү эки гана вариантта (үндүү-ү жагынан) өзгөрөт. Мисалы: -оо, -өө, -уу, -үү; -луу, -лүү. Булар сыйлыгышма мүчө эмес;

2. Кээ бир турактуу мүчөлөрдүн үндүү тыбыштары эки гана вариантта өзгөрөт: -мөр, -мер (сөзмөр, ишмер);

3. Кээ бир сөз мүчөлөрүнүн үнсүзү өзгөрүп, үндүү тыбышы өзгөрбөйт: -гер, -кер: соодагер, айлакер, эсепкер, ишкер ж. б.

Кыргыз тилиндеги сөз мүчөлөрү негизинен экиге бөлүнөт:

- 1) сөз жасоочу мүчөлөр,
- 2) сөз өзгөртүүчү мүчөлөр.

144586.

1) Сөз жасоочу мүчөлөр

Сөз мүчөлөрүнүн жардамы менен түзүлгөн сөздөрдү туунду сөздөр дейбиз. Мисалы: ат деген сөздү алсак, ал сөздүн мааниси жал куйруктуу, төрт туяктуу, өтү жок, бычылган, минилүүчү эркек айбанды билдирет. Ал сөзгө **-чы** деген зат атоочтун өнөр-кесипке байланыштуу сөздөрдү жасоочу мүчөсүн жалгасак (**атчы**), ат багуучу кишини билдирет. Ошол сыяктуу **сай** деген этиш сөзгө **-ма** деген зат атоочтун мүчөсүн жалгасак **сайма** деген зат атооч, ал сөзгө **-чы** мүчөнү жалгасак **саймачы** деген дагы бир жаңы сөз пайда болот. Ага **-лык** мүчөсүн кошсок **саймачылык** деген абстрактуу түшүнүктөгү зат атооч сөз жасалат.

Бул мисалдарга караганда жаңы пайда болгон туунду сөздөр, кийинки жалганган сөз мүчөсүнүн берген өттенкасы менен сөздүн башкы маанисине байланыштуу болгон, экинчи бир жаңы маанидеги түшүнүктү пайда кылат. Ошондуктан, сөз мүчөлөрүн текшергенде, алардын берген өттенкасына карай да текшерүү керек. Анткени, сөз мүчөлөрү өздерүнүн берген өттенкасы (мааниси) жагынан да бири-биринен айырмаланат. Мисалы, зат атоочтун **-лаш** мүчөсү биргеликти көрсөтүүчү зат атоочту уюштурат (*жолдош, карындаш, эмгектеш, энелеш* ж. б.). Ал эми **-кана** деген мүчө болсо, бир нерсе тура турган жайды, орунду көрсөтүүчү (*ашкана, чайкана, аткана* ж. б.) түшүнүктү билдирет.

Бир түркүн курандылар бир гана сөз түркүмүнө тиешелүү болсо, мисалы: **-ла:** *ырда, сүйлө*; **-а:** *сана, чене* ж. б. этишке тиешелүү; **-луу, -сыз:** *акылсыз, сүттүү; баласыз, тонсуз* ж. б. сын атоочко гана тиешелүү; экинчилери, бир нече сөз түркүмүнө тиешелүү болот. Мисалы: **-лык** мүчөсү зат атоочко (*желдик, колтук, ондук, калдык*) жана сын атоочко (*социалисттик, колхоздук*) тиешелүү сөздөрдү да жасайт.

Кээ бир курандылар атооч сөздөрдөн этиш сөздөрдү жасаса (**-ла:** *ойло, терде*), кээ бири этиш сөздөрдөн зат атооч (*сүргү, чалгы, басма, тепкич*), же сын атооч сөздөрдү (*мокок, муздак, ыйлак, ачуу, катуу*) жасайт.

Бир түркүм мүчөлөр ар башка формада болсо да, маани жагынан жакын болгон сөздөрдү жасайт (*арабачы, арабакеч; бозочу, бозокор*); экинчилери формасы жагынан окшош болгону менен ар башка маанидеги сөздөрдү жасайт. Мисалы: *куту-ча, көрпөчө, кудача, аянтча, моюнча* ж. б. Бул сыяктуу сөздөрдөгү **-ча** деген мүчө зат атоочту уюштурса; *казакча, кыргызча, жаңыча, азырынча, эскиче* деген сөздөрдөгү **-ча** мүчөсү тактоочту уюштуруучу мүчө; *ончо, жүзчө, бешче* дегендеги **-ча** чамалама сан атоочту уюштурат ж. б.

Ошентип, мүчөлөрдү мааниси жагынан караганда алар омоним жана синоним маанисинде боло берет.

Куранды мүчөлөргө негизинен төмөнкү мүчөлөрдү көрсөтүүгө болот.

Зат атооч уюштура турган сөз мүчөлөрү

а) Атооч сөздөрдөн атооч уюштуруучу мүчөлөр

-лык: ыштык, желдик,	-кеч: арабакеч, пайдакеч,
-чылык: жашчылык теңчилик,	-чык: капчык, оюнчук, менчик,
-лаш: уюмдаш, курдаш,	-чак: келинчек, түйүнчөк,
-лак: жайдак, таштак,	-ча: кудача, аянтча, көрпөчө,
-ман: аларман, кадырман,	-чар: букачар, текечер, музоочор,
-поз: ынимпоз, кумарпоз,	-гат: карагат, кожогат,
-мер: ишмер, сөзмөр,	-тай: апатай, энекенай,
-стан: Кыргызстан, күлүстөн,	-лоң: тополоң, жоболоң,
-кана: ашкана, жатакана,	-эк: коёнек, кыргыек,
-ка: жупка, тепке, жатка,	-ыш: карыш (кары кол деген мааниде) ж. б.
-чы: эмчи, колхозчу,	
-гер: соодагер, ишкер,	
-кор: камкор, жалакор,	

б) Этиштен атооч жасоочу мүчөлөр

-оо: кадоо, суроо,	-ооч: бөлөөч, тырмооч,
-уу: ашуу, кечүү, алуу,	-ын: жыйын, жаан, саан,
-ак: бычак, жүрөк, конок,	-ынды: сүрүндү, күрөндү,
-ык: боёк, элек, төлөк,	-ыр: кыпчуур, чымчуур,
-ма: сайма, басма, сызма,	-мал: оромол, ачымал, ташымал,
-ыш: согуш, уруш, чабыш,	-ынчы: жамынчы, сүйүнчү,
-мак: оймок, өрмөк, жашынмак	-гы: шыпыргы, сапыргы,
-жашынбак,	-аса, -аша: бересе, чыгаша,
-кун: учкун, туткун,	-ыч: кекеч «кеке» түрк тилинде «заикаться» деген мааниде,
-ым: агым, чыгым,	-га: тутка, камылга, (камынга),
-анак: көрөнөк, тебенек,	-ты: бышты (бычты),
-лан: козголоң, дүрбөлөң,	-ыт: тоют, сыйыт,
-май: канталамай, жоолук таштамай,	-а: чачыла, айлана,
-кай: канталакай, канталакей,	-ыл: болжол, жыргал, чабуул
-ң: керен, саран,	-өр: серпөр (капкандын тетиги), ж. б. сыяктуу мүчөлөр.

Сын атооч түзүүгө катышуучу мүчөлөр

а) Атоочтон сын атооч түзүүчү мүчөлөр

-луу: майлуу, сүттүү,	-кай: татынакай, кичинекей,
-сыз: эпсиз, алсыз,	-чан: төнчон, көйнөкчон,
-дай: аттай, таштай,	-кы: кышкы, кечеки,
-сак: алымсак, супсак,	-мер: ишмер, сөзмөр,
-дар: карыздар, жарадар,	-ий: илимий, маданий,
-лык: айылдык, советтик,	-ыш, -ыч: агыш, саргыч,
-дак: саздак, таштак,	-гылтым: кызгылтым, көгүлтүм,
-чак: көңүлчөк, көңүлчөөк,	-ылжым: агылжым, көгүлжүм,
-чыл: терчил, жаанчыл,	-смук: бозомук, карамык ж. б.
-көй: намыскөй, амалкөй,	

б) Этиштен сын атооч уюштуруучу мүчөлөр

-уу: ачуу, жылуу,	-гак: тайгак, майышкак,
-кыл: ачкыл, кычкыл,	-чаак: эринчээк, тырышчаак,
-гын: азгын, келгин,	-калан: шашкалан,
-мыр: кытмыр, өсмүр,	-гыр: алгыр, билгир,
-мырт: басмырт,	-гыч: билгич, күлдүргүч,
-ак: сүйлөөк, коркок,	-ынды: асыранды, чачыранды,
-ык: муздак, мокок,	-ма: боём, кадама ж. б.
-анаак: көрөнөөк, тебенээк,	

Этиш сөздөрдү жасоочу мүчөлөр

а) Атооч сөздөрдөн этиш жасоочу мүчөлөр

-ык: көзүк, карык, бирик,	-кар: башкар, аткар, жайкар,
-лаш: кадырлаш, достош,	-каз: откоз, атказ,
-са: сууса, көксө,	-ай: көбөй, саргай,
-ла: бийле, ырда, терде,	-сы: кекси, мыктысы,
-ыл: чогул (чок «көп» деген мааниде),	-сыра: алсыра, кансыра,
-а: сана, чене, теңе,	-ат: жогот, бошот, жадаг,
-ар: агар, карар, карай,	-ра: сайра, мөөрө.

б) Этиш сөздөрдөн этиш уюштуруучу курандылар

-ба: барба, келбе,	-тыр: келтир (келгиз),
-дыр: бастыр, күлдүр,	-кар: өткөр (өткөз),
-гыз: жеткиз, уткуз, кийгиз,	-ыш: согуш, териш,
-кыр: жаткыр, жеткир,	-гөз: көргөз, өткөз,
-на: жыйна, кыйна,	-ын: темин, орон, үйрөн,
-т: окут, үйрөт,	-ыл: көзөл, сүйрөл, орол,
-сат: көрсөт, суусат,	-ыр: качыр, ичир, учур,
-сын: окусун, билсин,	-ыз: тамыз, эмиз ж. б.

Бардык этиштер чак, жак категориясы менен өзгөрбөй турганда буйрук мааниде айтылат. Ошондуктан, бир буйрук маанидеги этиштен экинчи буйрук маанидеги этишти уюштурса, андай мүчөлөр сөз жасоочу мүчөгө кирет. Бул мүчөлөрдүн жардамы менен жасалган сөздөрдүн баары айрым мааниге ээ болуп, сөздүк составга кирет да сөздүктү байытат.

Тактооч уюштуруучу мүчөлөр

-ча: жаңыча, эскиче, мурункуча, орусча, жөнүнчө,
-ча: мынча, көбүнчө, ашыкча, кандайча,
-лай: жайлай, жаздай, акчалай, кыштай, чийкилей,
-чалык: ушунчалык, тигинчелик, анчалык, мынчалык,
-лап: түндөп, күндөп, жайлап, жаздап, кыштап,
-гары: ичкери, тышкары, сырткары, жогору, илгери,
-ында: кышында, жазында, күзүндө, жайында,
-тан: астыртан, үстүртөн, үстүртөдөн,
-да: түштө, түндө, артта, ортодо,
-ын: жашырын, акырын,
-лата: акчалата, улуулата, ирилете,
-таң: эртең (эр—рано по монг., таң—время, рано) ж. б.

Ат атоочко куралуучу мүчөлөр

-дай: мындай, андай, кандай, ошондой, мендей, сендей,
-дайча (дай-ча): мындайча, андайча, тигиндейче,
-чалык (ча-лык): мынчалык, ошончолук, анчалык,
-ча: анча, мынча, канча, кимче, эмнече, өзүнчө.

Эскертүү: Сурама ат атоочтун ичиндеги: «ким, не, кай, кана» деген сөздөн башкасы чыгышы жагынан туунду сөз болушат: кандай, канча, кайсы, качан, кантип, кайда, кайдан, кана, неде, эмнеде, эмнече, эмнедей, эмнени, эмнеге, неге, кимге, кимде, кимден, кимдин, кимче, кими, эмнеси ж. б.

Сан атоочтун сөз жасоочу мүчөлөрү

-ча, -дай бул мүчө чамалама сан жасайт: ончо, ондой, экинче;
-оо, -өө, булар жамдама санды уюштурат: бешөө, алтоо, жетөө, экөө, үчөө;
-ма: жыйырма (йигирма ийжи-ир-ма);
-мыш: алтыммыш, жетимиш; «-мыш, -ма» деген мүчө сөздүн кандай элементи менен чыкканы белгисиз.

Эскертүү:

1. Сан атоочтун иреттик сан уюштуруучу мүчөсү менен эсептик сан атоочтор өзгөрөт: беш—бешинчи, он—онунчу, токсон үч—токсон үчүнчү, элүү тогуз—элүү тогузунчу ж. б.

2. Токсон, сексен деген сан атооч сөздөр эки сөздөн биригип түзүлгөн сан атоочтор: тогуз-он—токсон, сегиз-он—сексен.

Сан атоочтор синтаксистик жол менен гана биригип (ыкта-лып) татаал санды билдирет. Мисалы: он беш, жүз кырк тогуз, сексен тогуз жана беш-алты, сегиз-тогуз д. у. с.

2) СӨЗ ӨЗГӨРТҮҮЧҮ МҮЧӨЛӨР

Сүйлөмдөрдү түзүүдө сөз өзгөртүүчү грамматикалык категориялардын ролу өтө чоң. Бул категориянын жардамы менен гана сүйлөмдөгү сөздөр айтылуучу ойго карата бири-бирине тизмектешип, байланышат. Сөздүк составдагы сөздөр грамматика менен айкашканда гана тилди материалдык тил калыбына келтире алат.

Сүйлөмдөгү сөздөрдүн бири-бирине болгон катышын, мамилесин көрсөтүп туруучу грамматикалык категорияларга: сан (жекелик, көптүк) категориясы, таандык категориясы, жак категориясы, жөндөмө категориясы, чак категориясы жана сын атоочтун даража категориялары кирет.

Тилдин сөз өзгөртүүчү категориялары бардык тилде бирдей эмес, алардын милдеттери да ар башка болот. Мисалы, кыргыз тилинде орус тилиндеги зат атоочтун грамматикалык род категориясы жок. Бардык мүчөлөмө сөздөрдүн унгусу, же негизи өзүнчө турганда семантикалык мааниге ээ (бирок мааниси эскирип, унутулуш да мүмкүн). Ошол себептен зат атоочко аныктооч болгон сөздөр, зат атоочту сан, жак таандык, жөндөмө жагынан ээрчип өзгөрбөйт. Кыргыз тилинде атооч жөндөмө менен сан категориясынын жекелик түрүн көрсөтүүчү атайын уланды мүчө жок.

Ошол сыяктуу башка түрк, монгол тилдеринде этиштен аныкталбаган түрү (инфинитив) формасы жок, ошол себептен ээ менен баяндоочтун, айкындооч менен айкындалуучунун арасында сан жөндөмө жагынан жана таандык, жак жагынан ээрчишүү закону кыргыз тилине мүнөздүү эмес.

Сөз өзгөртүүчү грамматикалык категориялардын формасы алардын сөз мүчөлөрү болот.

САН КАТЕГОРИЯ. Кыргыз тилинде сан категориясынын жекелик түрүнүн мүчөсү жок, көптүктү көрсөтө турган мүчөсү бар (-лар варианттары менен). Мисалы: стол, столдор; китеп, китептер ж. б.

Бул -лар мүчө менен зат атоочтор жана заттын ордуна колдонуучу ат атоочтор (ал—алар, бул—булар, ким—кимдер) өзгөрөт. Калган сөз түркүмүнө көптүк мүчө мүнөздүү эмес. Башка сөз түркүмдөрүнө кирүүчү сөздөр сан категориясы менен өзгөрсө, сүйлөмдө зат атоочтук мааниге өтүп, колдонулат да зат атоочтун ролун аткарат. Мисалы: Кызылдар жеңишти. Бул жерде кызыл деген сын атооч (субстантивацияланды) «аскер» деген сөздүн ордуна (Кызыл аскерлер) колдонулду.

Эскертүү: Кыргыз тилинде суу, май, эт, нан, кант, алтын, таш ж. б. сыяктуу зат атоочторго -лар мүчөсүн уласак (суулар, нандар, таштар) затты көбөйтпөй, алардын түрлөрүн көрсөтөт. Улуттардың, элдердин, же уруулардын аттарына көптүк мүчөнү уласак (кыргыздар, казактар), ал улутту же элди көбөйтпөй,

кайра ага тиешелүү адамдын бир тобун билдирет. Жалпы кыргыз эли жөнүндө сүйлөй турган болсок, Революцияга чейин кыргыз эли сабатсыз болгон деп, жекелик формада айтабыз.

Кээ бир зат атоочтун семантикасы көптүктү көрсөтөт. Мисалы: Калк сенин сөзүңдү уксак дешет. Бул жерде калк көптүк мааниде. **Кыз-кыркын, айыл-апа, эл-журт ж. б.** сыяктуу сөздөр да көптүк маанидеги сөздөр.

Зат атоочтун ордуна колдонгон ат атооч сөздөр көптүк мүчө менен өзгөрөт: сен—силер, ал—алар, эмне—эмнелер. Ат атоочтун көптүк мүчө менен өзгөрүшүнөн келип таандык, жак мүчөлөрү да көптүк формада айтылат. Анткени—таандык (-ым, -ың, -сы), жак (-мын, -сын) мүчөлөрдүн чыгышы ат атоочко байланыштуу.

ТААНДЫК КАТЕГОРИЯ. Затты, же зат маанисиндеги түшүнүктү үч жактын бирине таандык экенин көрсөтүүчү грамматикалык категорияны таандык категория дейбиз.

Таандык категория негизинен зат атоочко тиешелүү. Жакчыл таандыктын үч жагынын тең мүчөсү бар. Алар:

1) -ым затты биринчи жакка (мен) таандык экендигин билдирет: атым, балам, китебим ж. б.

2) -ың затты экинчи жакка (сен) таандык экендигин билдирет: атың, балаң, китебиң ж. б.

3) -ы (-сы) затты үчүнчү жакка таандык кылып көрсөтөт. Мисалы: дептери, китеби ж. б.

Жакчыл таандыктын жекелик, көптүк, одоно, сылык түрүн билдирүүчү формасы бар. Мисалы: сенин балаң, силердин малыңар, сиздин балаңыз ж. б.

Бул мүчөлөр уланып турган сөздүн аныктоочу илик жөндөмөдө турат: колхоздун малы, менин жолдошум, сиздин кызыңыз ж. б.

Таандык мүчө уланган сөздүн аныктоочу атооч жөндөмөдө туруп айтылса, ал экөө биригип сөздөрдүн туруктуу айкалышы болот (устойчивое словосочетание). Мисалы: айыл совети, Чоң-Арык сельсовети, Түрксіб темир жолу ж. б. Мындай сөздөр жөндөмө мүчөлөр менен өзгөргөндө таандык мүчө уланып турган сөздөр сыяктуу жөндөлөт (мисалы: Чүй суусу, Чүй суусуна, Чүй суусунда ж. б.) жана сүйлөмдүн бир гана мүчөсү болот.

Эгер мындай формада анын таандык мүчөсү бар экендиги сезилбей; биринчи жөндөлүш менен жөндөлсө, татаал сөз болот, сөздөрдүн туруктуу айкалышынан ажыратабыз. Мисалы: он башыга, он башыда, жүз башыдан, Ат-Башыга, Ат-Башыда ж. б.

Бул жерде -ы деген мүчөнүн сөз өзгөртүүчү ролун жоюп калып көрөбүз.

ЖАК КАТЕГОРИЯ. Адамдын ким, эмне экендиги (Асанмын, студентсиң), кандайлыгын (жакшысың) жана кыймыл аракеттин кайсы жактан болгондугун (жаздың, ырдадык) билдирүүчү грамматикалык категория.

Жак мүчөлөр негизинен баяндооч болгон зат атооч, сын атооч, сан атооч жана этиш сөздөргө жалганып, жекелик, көптүк, одоно, сылык формада айтылат.

Ат атоочтор менен сан атоочтор заттын ордуна колдонгондо жак категориясы менен өзгөрө алат. Мисалы: сүйлөгөн сен, сиз, алган силерсизер, мен бешинчимин ж. б.

Жак категориясынын 1-инчи, 2-инчи жагынын мүчөсү булар:

I жак үчүн: -ым, -мын, -быз, -к.

II жак үчүн: -ың, -сың, -сыңар, -сыздар.

Мисалдар: бардым, келдиң, окуганмын, сүйлөгөнбүз, көрдүк, баргансыз, алгансыңар, бергенсиздер ж. б.

Эскертүү: III жактын мүчөсү -т. Бул мүчө этиштин келер чакчыл мүчөсүнөн (-а) кийин гана колдонулат (барат, келет, окуйт).

Атооч сөздөрдө бул жак категориясынын кыска формасы -ым, -к, -т, -ың жалганбайт. Толук формасы гана (-мын, -сың) жалганат: окуучумун, студентсиң, жакшыбыз, аксыңар, акылдуусуз, бизбиз, кимсиз ж. б.

Жак мүчөсү жалганган сөз баяндоочтук милдетти аткарат. Ошондуктан, жакталган сөздөргө байланышкан сөздөр атооч жөндөмдө болот.

ЖӨНДӨМӨ КАТЕГОРИЯ. Жөндөмө категориясы негизинен атооч сөздөргө тиешелүү категория, сүйлөмдө атооч сөздөрдүн бир-бирине болгон синтаксистик байланышын көрсөтүп, таандык, жак категориялары менен болгон катышын билдирет.

Кыргыз тилинде алты жөндөмө бар. Атооч жөндөмөсүнөн башкаларынын морфологиялык белгиси (мүчөсү) бар. Аларды жөндөмө мүчө дейбиз. Жөндөмө мүчөлөр менен сөздөрдүн өзгөрүшүн — сөздөрдүн жөндөлүшү дейбиз.

ДАРАЖА КАТЕГОРИЯ. Жогорку сөз өзгөртүүчү категориялардан башка да сын атоочтун салыштырма, күчөтмө категориясы бар. Бирок, бул категориянын негизги милдети сөздөрдү сүйлөмдө байланыштыруу эмес, айтылуучу ойдун кырдаалына карай ал сын атооч сөздөргө кошумча гана маани киргизүү болот ж. б.

ЧАК КАТЕГОРИЯ. Чак категория этиш сөздөргө тиешелүү. Кыймыл аракеттин болгон, болуп жаткан, же боло тургандыгын билдирет. Чак категориясынын мүчөлөрү сөз жасап сөздүктү байытпайт. Чак категориясынын мүчөлөрү этиш сөздөргө жалганып, кыймыл-аракеттин мезгилин көрсөтөт ж. б.

Эскертүү: Кыргыз тилинде сөз мүчөлөрү сыяктуу сөздөр менен бирге айтыла турган сөз бөлүктөрү бар. Алар сөз жасап, сөздүктү байытпайт; же сөз өзгөртүп, сүйлөмдө сөз байланыштыруу ролун аткарабайт. Жардамчы сөз десен жардамчы сөзгө окшоп, сурама атоочторду жандап айтылбайт. Мындай өзгөчөлүгүнө карап, аларды сөз бөлүкчөсү (частица) деп өзүнчө текшерүүгө туура келет. Сөз бөлүкчөсүнө -дыр, -бы, -чы жана -го сыяктуулар кирет (жазылчы, келчи, келдиги, сенби, малдыр, келгендир ж. б.).

Сөз жасоочу, сөз өзгөртүүчү грамматикалык категориялардын өзгөчөлүгү менен сөздөрдүн берген семантикалык маанисине жана алардын сүйлөмдөгү аткарган ролуна карап туруп, кыргыз тилиндеги сөздөрдү сөз түркүмүнө ажыратабыз.

СӨЗ ТҮРКҮМДӨРҮ

Кыргыз тилинин лексикасын, грамматикалык түзүлүшүн жана анын башка тилдерден болгон өзгөчөлүгүн үйрөнүүдө сөз түркүмдөрүн билбей туруп грамматикалык законду түшүнүүгө болбойт. Ошондой эле, сөздөрдүн грамматикалык белгиси менен эсептешпей, сөз түркүмдөрүн бири-биринен туура ажыратууга мүмкүн эмес. Анткени, тилдин грамматикалык түзүлүшү менен сөздүк составы бири-бирине тыгыз байланыштуу. Грамматика сөздүктүн байышына жана сөздүк составдагы сөздөрдүн сүйлөмдө өзгөрүшүнө кандай таасир этсе, сөздүк составдын байышы менен кээ бир сөздөрдүн семантикалык (мааниси) жана фонетикалык жагынан болгон өзгөрүүлөрү акырындык менен грамматикага да таасирин тийгизбей койбойт.

Сөздөрдүн сүйлөмдө болгон байланыш тартибин, сүйлөмдөрдүн түрлөрүн үйрөнүү алдында, алардын грамматикалык белгилерин жана сөздөрдүн семантикалык, лексикалык, фонетикалык жактарына көңүл буруп окутуу зарылдыгы келип чыгат.

Сөз түркүмү деп, сөздөрдүн семантикалык мааниси менен алардын грамматикалык (морфологиялык, синтаксистик) белгилерине карата бири-биринен айырмаланып бөлүнүшүн түшүнөбүз. Сөздүк составдагы сөздөрдүн баары мааниси жагынан жана грамматикалык белгилери жагынан бир түрдүү эмес. Кээ бир сөздөр мааниси жагынан жандуу, жансыз заттардын (ат, балык, таш, чөп), же окуя, кубулуштардын (согуш, орт) жана зат маанисинде колдонулган (кыял, уйку, түшүнүк, сезүү) сыяктуу конкреттүү эмес түшүнүктөрдүн аттарын билдирсе, кээ бир сөздөр сын-сыпат, кыймыл-аракеттин атын билдирет (жакшылык, тазалык, жүрүш, басым, терим).

Кайсы бир сөздөр заттардын сыны, сыпаты, кебетеси, белгиси, формасы же жыты, даамы кандай экенин билдирет (боз, ак, тоголок, жыттуу, ачуу, кыйгыл), бирок ал түшүнүктөрдүн аттарын атабайт. Кээ бир сөздөр заттын санын, иретин же өлчөмүн билдирсе, экинчи бир сөздөр башка бир сөздүн ордуна гана колдонулат (мен, бул, ким, кайсы).

Кээ бир сөздөр кыймыл-аракетти билдирет (ал, кел, жаз, бер).

Кээ бир сөздөр кыймыл-аракеттин кандай абалда, качан же кайда, кандайча болгонун тактаса (бүгүн, түндө, жаңыдан, орусча), кээ бир сөздөр заттардын дабышын, үнүн, образын, же сынын, кебетесин гана туурап, анын атын атабайт (бак-бак, эрбең-сербең) ж. б.

Белгилүү мааниге ээ болгон сөздөрдөн башка, айрым турганда өзүнчө түшүнүккө ээ болбогон, бирок мааниге ээ болгон сөздөрдү жандап аларга кошумча маани киргизүүчү сөздөр да бар. Андай сөздөргө өзүнчө суроо да берилбейт. Анткени менен сүйлөмдө башка мааниге ээ болгон сөздү жандап айтылат да ал сөздөр менен биригип бир суроого жооп берет. Буларга жандоочтор кирет.

Булардан башка, биздин речибизге катышса да, сүйлөм мүчөсү болбогон, адамдын коркуу, сүйүнүү, өкүнүү сыяктуу ички сезимин билдирип турган сөздөр бар (бах, кокуй, аттигинай). Кээ бир сөздөр, сөз менен сөздүн же сүйлөм менен сүйлөмдүн арасында колдонулуп, аларды байланыштырат. Мындай сөздөргө атайы суроо коюлбайт (жана, да, же, анткени, демек) ж. б. Бул сыяктуу сөздөрдүн синтаксистик ролуна, же башка сөздөргө тийгизген таасирине жана сүйлөмдөгү маанисине карап туруп, сөз түркүмүнө ажыратабыз.

Сөздөрдүн бир гана грамматикалык белгисине, же семантикалык маанисине караганда сөз түркүмүн туура ажырата албайбыз. Сөздөрдү жалаң семантикасына карап сөз түркүмдөрүнө бөлүштүрсөк, көп учурда жаңылыштыкка алып келет. Себеби бир эле сөз заттын атын билдиргени менен (темир), ошол эле сөздүн өзү айрым учурда башка бир заттын эмнеден жасалганын билдирип, аны аныктайт (темир жол), же башка сөздү жандап анын өнөр-кесибин билдирип калышы да мүмкүн (темирчи Акмат).

Ошол сыяктуу заттын сын-сыпатын билдирүүчү сөздөр (жакшы) кээ бир учурда кыймыл-аракеттин сапатын билдирет. (жакшы келди), же болбосо сүйлөмдө башка бир сөздүн ордуна колдонулуп калат, бирок өзүнүн семантикалык маанисин жоготпойт. Мисалы *Жаман айтпай жакшы жок* (макал). Бул сүйлөмдөгү *жаман, жакшы* деген сын атоочтор сүйлөмдө зат атоочтун ордуна колдонулду.

Кээ бир сөздөр семантикалык мааниси жактан бир сөз түркүмүнө гана тиешелүү болсо (стол, китеп, ак, чоң, кел ж. б.). Кээ бир сөздөр мааниси жагынан эки, же андан ашык сөз түркүмүнө тиешелүү, буга көп маанилүү сөздөрдү кошууга болот. Андай сөздүн негизги маанисин сүйлөмдө гана аныктайбыз. Ошондуктан, сүйлөм—сөздөрдү бир-биринен чектөөнүн ишенимдүү чеги болот дейбиз. Мисалы: *тоң* деген сөздү зат атоочко да, этишке да кошобуз: *тоң жарылды* (зат атооч), *суу тоңду* (этиш).

Коркок деген сөз зат атооч да, сын атооч да болот: **Коркок** келөкөсүнөн **коркот** (зат атооч). **Коркогураак** бала (сын атооч).
Оору зат атооч да, этиш да болот: **Оорулар курортко жөнөштү** (зат атооч). **Жаман айтып, көңүлүн оорутпа** (этиш) ж. б.

Тилдин грамматикасына ашыра баа берип сөздөрдү сөз түркүмүнө бөлсөк: зат атооч сөздү сын атоочтон, сын атоочту тактоочтон так ажырата албайбыз. Анткени, бир эле сөз экинчи бир типтеги сөздүн ролунда же маанисинде колдонулуп калышы мүмкүн. —

1) Кээ бир зат атоочтор сын атооч сөзгө окшоп экинчи бир зат атоочко аныктооч болот: *Кашкулак мүчө, каман тиш, боорсок мурун, бөйрөк бет, каймак кабак, кара кыз* (фольк.). Мында **кашкулак, каман, боорсок, бөйрөк каймак** деген зат атоочтор экинчи бир зат атоочко аныктооч болуп түшүп, кандай? деген суроого жооп берип турат.

2) Сын атоочтор да зат атоочтун ордуна колдонулуп: жөндөмө, таандык, кээде көптүк мүчөлөр менен өзгөрө алат: *Жакшынын өзү өлсө да, сөзү өлбөйт* (макал). *Бир жеринде көгү жок, куу чөп менен тең кылам* (фольк.), *Кызылдар жеңип чыгышты* ж. б. Бул сүйлөмдөрдө **жакшы, көк, кызыл** деген сын атоочтор зат атооч сөздөрдүн ордунда колдонулду.

3) Кээ бир сын атооч сөздөр сүйлөмдө тактоочко окшоп, баяндоочтун бышыктоочу болуп түшөт. Мисалга төмөнкү сүйлөмдү салыштырып көрөлү: *Жорголотуп тез келди. Абды жакшы сүйлөдү* (тез—тактооч, жакшы—сын атооч).

4) Кээ бир тактооч сөздөр сын атоочтун салыштырма **-раак** деген мүчөсү менен өзгөрөт: *Болгула, эртерээк кызылды сүзүп жибергиле! Чогулуш бүгүн кечирээк башталбасын!* (эрте, кеч—тактооч сөздөр).

Грамматикалык категорияларды бири-биринен бөлүп кароо менен, алардын бул, же тигил сөз түркүмүнө тиешелүү болгон бөтөнчөлүгүн белгилейбиз. Мисалы, грамматикада **чак категория** этиш сөздөргө, **жак категория** баяндооч болгон зат атооч, ат атооч, сын атооч, этиш жана кээ бир сан атоочторго мүнөздүү. Демек, сөз өзгөртүүчү грамматикалык категориялардын бири бир сөз түркүмүнө тиешелүү болсо, экинчиси бир нече сөз түркүмүнө бирдей тиешелүү болот.

Ошондой болсо да, кээ бир учурда бир гана сөз түркүмүнө тиешелүү болгон сөз формасы башка типтеги сөздөргө жалганса, аларды сүйлөм тизмегинде башка сөз түркүмүнүн ордуна колдонууга мүмкүндүк берет. Мисалы: «Токтону үч айтса да, укпаган соң», «Билбеймининди койчу» (К. К. Юдахин). Бул учурда эмнегедир, таандык мүчөлөр менен жөндөмө мүчөлөр зат атоочко тиешелүү болсо да, этиш сөздөргө жалганып турганын көрөбүз.

Мындай сүйлөмдөр адабияттык тилде: **Токто** деген сөздү **үч айтса да укпаган соң. Билбеймин** деген сөздү **койчу** деп ай-

тылмаччы. Чынында, жогорку сүйлөмдүн айтылышында **сөз** деген зат атооч түшүп калган үчүн, анын мүчөсү (-ны) алдында турган **токто** деген этиш сөзгө жалганды да, сүйлөмдөгү грамматикалык байланышты бузбай, ойдун кырдаалын толук сактады.

Айкындооч сөздөр айкындалуучу сөздүн ордунда калса, өзүнүн баштапкы семантикалык маанисин сактоо менен бирге, сүйлөмдөн түшүп калган сөздүн синтаксистик функциясын аткарат жана анын грамматикалык формасын бүт кабыл алат.

Биз жогорку мисалдарга карап «этиштер жөндөлөт» десек ката болор эле. Анткени, андагы жөндөмө мүчө этишке тиешелүү эмес, сүйлөмдөн түшүп калган зат атооч сөзгө тиешелүү. Этиш сөздөр өз маанисинде турганда жөндөлбөйт.

Сүйлөмдө сөздүн формасына карап жаңылыш корутунду чыгарбас үчүн: ал «жөндөлүп» турган этишке сүйлөм тизмегине карай суроо коюш керек. Эгер ал сөзгө этиштин (эмне кылып жатат?) суроосу берилсе, анда этиштин жөндөлөрү анык болот. Башка сөз түркүмүнүн суроосу берилсе, анда ошол сөздүн ордунда колдонулган.

Биз, сөзөки тилибизде сөз эмес, айрым тыбыштарга да сөз мүчөсү жалганарын байкайбыз. Мисалы: **Ашым ырды айталбайт** деген сүйлөмдү биз адабияттык тилде: *Ашым«р» деген тыбышты айта албайт* — деп, туура айтышыбыз керек.

Сөз өзгөртүүчү мүчөлөрдүн биздин речибизде, сөз тургай, айрым тыбыштарга да жалгана бериши, тилдин грамматикалык байланышын уюштурууда болгон күчүн жана анын туруктуулугун далилдей алат.

Кыскасы, сөздөрдү сөз түркүмүнө ажыратканда сөздөрдүн грамматикалык белгиси менен семантикалык маанисин бири-бирине тыгыз байланыштуу түрдө кароо керек. Анткени — буюмдар, керүүштөр бири-бири менен ажырабастай болуп байланышкан, бири-бирине көз каранды болгон жана бири-бирине шарт боло турган байланыштуу биримдик нерсе; тилдин сөздүк составы менен грамматикасы да бири-бирине көз каранды, байланыш нерсе. Тилдин грамматикасы менен лексикасын, бири-бирине байланышта карап текшерүү керек.

Кыргыз тилинин грамматика китебин түзүүдө башка бир тилге түзүлгөн грамматика китепти кыргыз тилине салыштырып кароонун мааниси чоң. Бирок, салыштыруу менен бирге, ал башка тилге мүнөздүү болгон грамматикалык законду кыргыз тилине жат болсо да, зордук менен окшоштурул, илимий жактан аныкталбаган эрежени берүү туура эмес. Бул жөнүндө академик В. В. Виноградов: «Илим тилге жат категориянын объектисин ага таңууга тийиш эмес жана анда болуп турган, анын түзүлүшүн жана составын шарттап турган нерсени гана издөөгө тийиш. Изилдөө предметин алганда ага жат катего-

рияны таңбастан, аны кандай болсо дал ошондой кылып көрсөтүү керек»¹ деп көрсөткөн.

Башка тилдин грамматикасын пайдаланууда жаңылыш корутунду чыгарбас үчүн, ар бир тилдин өзүнө мүнөздүү грамматикалык жана лексикалык өзгөчөлүгүн ал тилдеги фактыларга карап, текшерүү жүргүзүү керек.

Анткени, сөздөрдүн ар түрдүү категориясынын структурасы ошол тилдин грамматикасы менен лексикасынын ортосундагы мамилелердин түрлөрүн (виддерин) көрсөтөт. Сөз түркүмдөрүн белгилегенде тилдин грамматикалык жана лексикалык белгилерине көңүл бурулат.

1. сөздүн семантикалык маанисине,
2. сөз жасоочу жана сөз өзгөртүүчү мүчөлөрүнө,
3. сөздөрдүн сүйлөмдөгү аткарган милдетине.

Мына ушул үч белгинин негизинде кыргыз тилиндеги сөздөрдү сөз түркүмдөргө ажыратабыз. Алар төмөнкүлөр.

1. **ЗАТ АТООЧ.** Зат атоочко кирүүчү сөздөр таандык, көптүк, жөндөмө, жак мүчөлөр менен өзгөрөт да, этиштин чак мүчөлөрү жана терс буйруктун «-ба» мүчөсү менен, сын атоочтун салыштырма жана күчөтмө мүчөлөрү менен өзгөрбөйт. Зат атоочтор атооч жөндөмөдө туруп ээ менен толуктоочтук милдет аткарат. Семантикалык жактан башка сөздөргө багынбайт. **ким? эмне?** деген суроого жооп берет.

2. **СЫН АТООЧ.** Сын атоочтор семантикалык жактан зат атоочко багынып, сүйлөмдө өз маанисинде колдонулуп турса, аныктооч жана баяндоочтук, кээде бышыктоочтук милдет аткарат, **кандай?** деген суроого жооп берет. Сын атоочтор мааниси жактан салыштырылып, же күчөтүлүп айтылат. Сын атоочторго таандык, көптүк, жөндөмө мүчөлөр жалганып турса, зат атоочтун ордуна колдонулат. Мисалы: *Энемди ачка сен койдуң. Кышта кызыл бербедиң, жайда агын бербедиң* (фольк.). *Адам аласы—ичинде, мал аласы—тышында* (макал). ж. б. Бул сүйлөмдөрдөгү сын атоочтор (**кызыл, агын, аласы**) зат атоочтун ордуна колдонулуп тургандыктан, **кандай?** деген суроого жооп беришпей, зат атоочтун суроосуна жооп берип турат.

3. **САН АТООЧ.** Сан атоочторго **канча? нече?** деген суроо берилет, жөндөмө мүчө жалганып турса, зат маанисинде колдонулат: *Билими күчтүү миңди жыгат, билеги күчтүү бирди жыгат* (макал), *Малың жүзгө жеткиче, таанышың үчкө жетсин* (макал), бул сүйлөмдөгү «**миңди, бирди, жүзгө, үчкө**» деген сан атоочтор зат атоочтун ордунда колдонулган.

Эсептик сандар таандык, көптүк, жак, жөндөмө мүчөлөр менен өзгөрбөйт. Ирээттик сан менен жамдоо сандар өзгөрө берет.

4. **АТ АТООЧ** сөздөр (беттеме, шилтеме) көбүнчө зат атоочтун ордунда колдонулуп, **ким? эмне? кайсы?** деген суроого жооп берет. Сурама ат атоочторго суроо коюлбайт. Алар кайсы сөз түркүмүнө тиешелүү болсо, ошонун сөз мүчөлөрү менен өзгөрө берет. Мисалдар: *кимдерге, эмнеси, канчанчы, кантип жатат, эмне кылды ж. б.*

5. **ТАКТООЧ.** Тактоочтор сөз өзгөртүүчү көптүк, таандык, жөндөмө мүчөлөр менен өзгөрбөйт, бирок кээ бир тактоочтор сың атоочтун «-раак» деген мүчөсү менен өзгөрөт. Мисалы: *Асан ылдамыраак сүйлөдү. Абды эртерээк келип, кечирээк кайтты.* Бул жагынан караганда сын атоочко тактоочтун жакындыгы байкалат, бирок тактооч сөздөр зат атоочту (сын атоочко окшоп) аныктабайт — бул жагынан сын атоочтон айырмаланат.

6. **ЭТИШ.** Этиш сөздөргө жак менен чак категориясы мүнөздүү. Алардын негизи буйрук мааниде айтылат. Этишке сан, таандык, жөндөмө категориялары мүнөздүү эмес. Семантикалык жагынан аракет-кыймылды билдирет да, анын атын атабайт.

7. **ТУУРАНДЫ СӨЗДӨР.** Булар заттын кыймылын, дабышын, образын же формасын гана туурап, анын атын атабайт. Ошондуктан, алар сүйлөмдө зат атоочтун же этиштин сөз мүчөлөрү менен өзгөрүп (же болбосо, жардамчы сөздөр менен коштоо айтылып) зат атоочтун, же этиштин ордуна да колдонулат.

8. **СЫРДЫК СӨЗДӨР.** Булар сүйлөмгө катышып ар түркүн сезимди (өкүнүү, сүйүнүү, коркуу) билдирип турганы менен, сүйлөм мүчөсү болбойт. Сөз мүчөлөрү менен өзгөрбөйт. Ага суроо да коюлбайт, сүйлөмдө грамматикалык функциясы жок, лексикалык гана категория.

КЫЗМАТЧЫ СӨЗДӨР. Мындай сөздөргө байламталар, жандоочтор жана бөлүкчөлөр кирет.

9. **БАЙЛАМТА СӨЗДӨР.** Булар айрым семантикалык мааниге ээ болбосо да, сүйлөмдө грамматикалык байланыштыруу кызматын аткарат; сүйлөм мүчөсү болбойт жана сөз мүчөлөрү менен өзгөрбөйт, суроого да жооп бербейт, б. а. суроо коюлбайт.

10. **ЖАНДООЧ СӨЗДӨР.** Буларда семантикалык маани болбойт. Сүйлөмдөгү сөздүн бирин жандап, ал сөзгө кошумча маани кошуп, аны менен биригип сүйлөмдүн бир гана мүчөсү болот.

Кыргыз тилинде жогорку көрсөтүлгөн сөздөрдөн башка бөлүкчө (частица) сөздөр бар, буларды өзүнчө сөз түркүмү катарында кароого болбойт.

Жогоруда айтылган сөз түркүмдөрүн төмөнкүчө берүүгө болот.

1. Өзүнчө турганда маани берүүчү сөздөр (суроо коюла турган сөздөр):

¹В. В. Виноградов. Русский язык, М.—Л., 1947, 39 стр.

1. зат атооч (ким? эмне?),
 2. сын атооч (кандай?),
 3. сан атооч (канча? нече?),
 4. ат атооч (кайсы?),
 5. этиш (эмне кылды?),
 6. тактооч (качан? кайда?).
- II. Суроо коюлбай турган сөздөр:
7. тууранды сөздөр (мүчөлөмө сөздөр),
 8. сырдык сөздөр (мүчөлөбөс сөздөр).
- III. Өзүнчө турганда мааниге ээ болбогон сөздөр—кызматчы сөздөр, буларга суроо коюлбайт.
9. байламта сөздөр,
 10. жандооч сөздөр.

Сөз өзгөртүүчү мүчөлөр менен өзгөрбөй турган сөздөрдү мүчөлөбөс сөздөр дейбиз. Андай сөздөргө: тактооч, сырдык сөздөр, байламта сөздөр кирет, калгандары мүчөлөмө сөздөр.

Кыргыз тилиндеги байламта, жандооч (послелогдор) жана бөлүчкөлөр тилдеги грамматикалык гана категория, семантикалык мааниси жок.

ЗАТ АТООЧ

Зат атоочтор жөнүндө түшүнүк

Жаратылыштагы болгон заттарга, окуяларга, кубулуштарга, заттардын ар кандай кыймыл-аракеттерине, сын-сыпаттарына жана адамдын оюндагы бардык түшүнүктөргө коюлган жалпы, же конкреттүү аттарды грамматикада зат атооч дейбиз.

Зат атооч деген сөздүн алгачкы мааниси (зат-ат-ооч) заттардын аттары жөнүндө болсо, грамматикада бул термин сөз түркүмдөрүнүн бири болуп; заттардын гана аттарын эмес, жаратылыштагы жана коомдогу кубулуштардын, өзгөрүштөрдүн аттарын (жер титирөө, чагылган, революция, көңтөрүш) жана адамдын оюндагы болгон бардык түшүнүктөрдүн аттарын (акыл, тартип, мораль, бакты, түш, кыял, коммунизм, адат) ичине алып, өзүнө тиешелүү грамматикалык категориялары менен башка сөз түркүмдөрүнөн ажыратылат.

Зат атооч сөздөрдүн грамматикалык категориясы болуп: сан категория (жекелик, көптүк), таандык категория (заттын биринчи, экинчи, же үчүнчү жакка таандык болушу), жөндөмө категория (алты жөндөмөдө айтылышы) жана зат атоочтун жандуу, жансыз зат категориясы менен алардын конкреттүү, абстрактуу, же жыныска карата бөлүнүшү эсептелет.

Заттардын кыймыл-аракетине, сын-сыпатына коюлган аттар жана адамдын реалдуу оюндагы болгон чын, же жалган түшүнүктөрүнүн аттары. Мисалы: кыдыр, бакты деген сөздөр да зат атооч, ойдун реалдуу продуктусу, бирок чындык эмес (зат эмес); ой, кыял деген зат атооч сөздү алсак, реалдуу түшүнүк, бирок зат эмес, реалдуу ойдун продуктусу; ал эми адам деген сөз зат атооч, адам ойдун продуктусу эмес, ал сөздүн өзү адамдын продуктусу. Ошондуктан грамматикада адам баласы аркылуу коюлган заттардын, окуялардын, кубулуштардын, кыймыл-аракеттердин (жүрүш, согуш), сын-сыпаттардын (тазалык, жакшылык) жана адамдын реалдуу оюнан чыккан чын, же жалган түшүнүктөрдүн аттары—зат атооч.

Зат атооч сөздөргө ким? эмне? деген суроо коюлат.

«Ким» деген суроо адамга берилсе, «эмне» деген суроо адамдан башка, жандуу, жансыз заттарга жана адамдын оюнда болгон бардык түшүнүктөрдүн аттарына берилет.

Эскертүү: Кээ бир учурда айтылуучу ойго карата, адамдын энчилүү аттарынан башка, жалпы аттарга (окуучу, бала, чал, аял), өнөр-кесип, наам аттарына (учкуч, өтүкчү) жана улуттардын, элдердин, урук-жекжаат терминдерине да (ага, жезде, орус, украин ж. б.) «эмне?» деген суроо коюла берет. Ошол сыяктуу, суралуучу зат белгисиз болгон учурда «эмне?» деген суроо адамга, «ким?» деген суроо айбандарга да берилип калышы мүмкүн. Мисалы: **Алыстагы көрүнгөн эмне?** деп сураса, «Көрүнгөн Асан» деген жооп алууга болот. Ошо сыяктуу, **Эшикке келген ким?** десе, «Эшикке келген торпок эле» деп, жооп бериле берет.

«Эмне?» деген суроо, адамдан башка, жандуу, жансыз заттарга жана адамдын оюндагы болгон түшүнүктөрдүн аттарына тиешелүү.

Зат атооч сөздөрдүн маанисине карай бөлүнүшү

Зат атоочко кирүүчү сөздөрдү башка сөз түркүмүнө кирүүчү сөздөрдүн лексикалык маанисине салыштырганда, зат атоочтор маани жагынан ар түрдүү жана бай экени байкалат. Кээ бир зат атооч сөздөр конкреттүү бир затка, же түшүнүккө тиешелүү болсо (Эсенбек, Ысык-Көл, Жетиген), бирөөлөрү жандуу затты билгизет (ат, куш, балык, курт).

Кээ бир зат атоочтор сан атооч менен бирге айтылса (баш китеп, он өтүк) кээ бирлери сан атоочтор менен колдонулбайт (эт, май, кум, жүн).

Кээ бир зат атооч сөздөр жекелик түрдө колдонулса да заттардын чегуу бир канча түрлөрүн түшүндүрүп, жалпылап турат. Мисалы: **токой, адамзат, жан-жаныбар, бала-бакыра, эл, көпчүлүк** ж. б. Мындай зат атооч сөздөргө көптүк мүчөсүн жалгабаганда да бир түрдүү көп заттарды көрсөтүп турат.

Кээ бир зат атоочтор заттын аты болбой, адамдын айрым түшүнүктөрүнө коюлган жалпы, же жеке аттары болот. Алардын бири—чындык (коммунизм, социализм, теңдик, демократия) болсо, экинчилери—чындыкка туура келбеген жалган (бейиш, бериште, шайтан) түшүнүктөрдүн аттары.

Кээ бир зат атоочтор маани жактан кең, же көп мааниде колдонсо (баш, жер, өң, бет, күн), экинчилеринин маанисин тар (трактор, өтүк, короз), же башка сөз менен маанисин келет (эт—гөш, киши—адам, тамак—аш) ж. б.

Ошентип, маани жактан алганда зат атоочтор башка сөз түркүмдөрүнө караганда ар түрдүү келет. Зат атоочтун ар түрдүүлүгүн көрсөтүүчү атайын грамматикалык формалары бардык тилде бирдей эмес. Мисалы, орус тилинде зат атоочтордун грамматикалык род-категориясы болсо, кыргыз тилинде ал жок. Орус тилинде жандуу жана жансыз заттар грамматикалык формалар менен ажыратылса, кыргыз тилинде андай белги начар өнүккөн. Ошол эле сыяктуу кыргыз тилинде зат

атоочторго таандык категориясы мүнөздүү болсо, орус тилинде ал жок. Мындай өзгөчөлүктөр тилдин башка системада экендигин жана алардын айырмасын белгилейт.

Маани жактан зат атоочко төмөнкү сөздөр кирет:

1. Жандуу жана жансыз заттардын, буюмдардын, өсүмдүктөрдүн, айбандардын, адамдардын жана географиялык, жер, планеталардын энчилүү жана жалпы коюлган аттары кирет: **стол, үй, чөп, курт, киши, тоо, жер, күн, Марс, Асанкул** ж. б.

2. Буюмдук (вещественный) заттардын аттары: **кум, таш, жүн, эт, алтын, көмүр** ж. б.

3. Заттардын кыймыл-аракеттеринин, сын-сыпаттарынын аттары: **ылдамдык, согуш, басым, учуш, жакшылык, сулуулук, достук** ж. б.

4. Жаратылыштагы заттардын аралыгына, ордуна, мезгилине коюлган аттар: **аст, үст, орто, кыр, уч, жак, баш, аяк, жаз, күз, түш, бешим** ж. б.

Бул сыяктуу зат атооч сөздөрдөн мүчөлөрдүн жардамы менен мезгил жана орун тактооч жасалат. Мисалы: астында, ортосунда, кышында, түштө, күндө, учунда, кечинде ж. б.

5. Адамдардын ички кубулуштарынын (мисалы: **сүйүнүч, ойлонуу, кыял, таарыныч**) жана адамдын оюнда боло турган ар түркү түшүнүктөрдүн аттары (мисалы: **болушуу, келечек, тагдыр, таалай, өлүм**) сыяктуу сөздөр зат атоочко кирет.

Зат атоочтордун жандуу жана жансыз зат категориясы жөнүндө

Бардык тилде зат атооч сөздөр негизинен жандуу, жансыз заттардын жана абстракттуу түшүнүктүн аттары болот. Кыргыз тилинде заттардын жандуу жана жансыз категориясы атайын грамматикалык форма менен ажыратылбастан, заттардын жандуу же жансыз экендиги сөздүн семантикалык мааниси менен гана ажыратылат.

Бул категория орус тилинде зат атооч сөздүн семантикасы менен гана эмес, грамматикалык атайын формалары менен ажыратылат.

Кыргыз тилинде болсо, бул эки категорияны туура ажыратуучу атайы суроо жок. «эмне?» деген суроо жандуу жана жансыз заттарга берилет. Буга караганда кыргыз тилиндеги «эмне?» деген суроонун мааниси орус тилинин «что?» деген суроонун кең. Ал эми «ким?» деген суроонун мааниси орус тилиндеги «кто?» деген суроодон тар. Себеби орус тилинде «кто?» деген суроо бардык жандууларга берилсе, кыргыз тилинде «ким?» деген суроо адамга гана берилет. Ошондуктан жандуу жана жансыз заттарды кыргыз тилинде бул эки суроо аркылуу ажыратууга мүмкүн эмес.

Кыргыз тилинде жандуу заттарды жансыз заттардан ажырата турган орус тилиндегидей атайын грамматикалык белгиси

жана суроосу жок. Ошондой болсо да, жандуу затка тиешелүү зат атооч сөздөрдү уюштуруучу, же жандуу заттардын аттарына жалгануучу кээ бир мүчөлөр кездешет. Андан башка дагы сүйлөм тизмегинде ээ болгон заттын жандуу, же жансыз экендигин сүйлөмдүн баяндоочуна карап да байкоого болот.

Жандуу заттардын аттарына жалгануучу мүчө -ча. Бул — сыяктуулукту көрсөтүүчү мүчө. Жандуу зат атоочтордон тактоочту уюштурат: малча (мал сыяктуу), Акматча (Акмат сыяктуу), балыкча (балыкка окшош), уйча (уй сыяктуу деген мааниде) ж. б.

Жансыз заттарды көрсөтүүчү зат атооч сөздөргө сыяктуулукту көрсөтүүчү «-ча» мүчөсү жалганбайт. Аларга кичирейтүүчү (уменьшительный) мүчө -ча жалганат да, ал заттарды кичирейтип көрсөтөт. Бул эки мүчөнүн формасы окшош болгону менен алардын, чыгышы, функциясы ар башка омоним мүчөлөр. Мисалы: китепче, дептерче, тамча ж. б.

Жандуу заттардын аттарын уюштуруучу сөз мүчөлөрүнө төмөнкүлөр кирет: -чы, -кеч, -кер, -кор, -лаш, -чар, ж. б.

«-чы» мүчөсү өнөр-кесипти, адамды көрсөтүүчү зат атооч сөздөрдү уюштурат. Мисалы. колхозчу, машиначы, орокчу, ж. б.

Эскертүү: өнөр-кесипти көрсөтүүчү (-чы) зат атоочтун мүчөсү, буйрук этишти уюштуруучу -чы жана бөлүкчө (частица) «-чы» омоним мүчөлөр болушат.

«-кеч» мүчөсү чыгышы жагынан иран тилдеринен кирген, бирок мааниси «-чы» мүчөсү сыяктуу, өнөр-кесипти көрсөтөт: кирекеч, аракеч, төөкеч ж. б. Абстракттуу зат атоочтордон да адамга тиешелүү сөз уюштурат: мээнаткеч, асылкеч ж. б.

«-кор, -кер» мүчөлөрү да адамга тиешелүү сөздү уюштурат: айлакер, жоопкер, кепкор, бозокор, ишкер, сүткор ж. б.

«-лаш» мүчөсү жандуу жана жансыз заттардын аттарынан жандуу заттарга тиешелүү биргеликти көрсөтүүчү зат атоочту уюштурат: жолдош, карындаш, энелеш, курдаш ж. б.

Кыргыз тилинде жандуу заттарга гана улануучу (эркелетүүчү, кичирейтүүчү) мүчөлөр бар: энеке, эжеке, аке, байке, Каке (Карып), Сакиш (Сайра), Асаиш (Асан), коёнек, текечер ж. б. Бул сөздөрдөгү -эк, -эке, -ыш, -чар ж. б. мүчөлөр жансыз заттардын аттарына уланбайт.

Жогорку белгилерден тышкары жандуу жана жансыз заттарды ажыратуучу грамматикалык белгинин бири ээ менен баяндоочтун сан жагынан ээрчишүүсү болот. Эгерде сүйлөмдүн ээси жансыз заттардан болуп, көптүк мүчөдө турса, анын баяндоочу ар дайым жекеликте болот. Мисалы: Кыргыз республикасында институттар, техникумдар ачылган («ачылышкан» деп айтууга болбойт). Чыгармадагы окуялар түшүнүктүүрөөк болсун үчүн китептерге керегинче сүрөттөр тартылат («тартылышат» деп айтылбайт).

Жазуучу жаратылышта болгон заттарды сүрөттөгөндө аны адабияттык кооздук менен жандандырып көрсөткүсү келсе, көптүк сандагы жансыз заттардын баяндоочун да көптүк санда колдонуп айтышы мүмкүн. Мисалы: Тянь-Шандын байыркы аскалары көз учунда каалгышат. Алыстагы муз төрлөр жарыкка чагылышат. Жер, суу ойгонууда (Сыдыкбековдон).

Сүйлөмдүн ээси адамга тиешелүү зат атоочтордон болсо, баяндоочу көптүктө да, жекеликте да айтыла берет. Мисалы: Редакторлор автор менен бирдикте китептин ар бир бөлүмүн талкуулашат. Аялдар, эркектер, балдар, кыздар парадга чыгышат. Мектептин окуучулары күрөк, шыпыргы, тырмоолор менен спорттук аянтчаны тазалашты.

Бул сүйлөмдөрдө баяндоочтор — талкуулашат, чыгышат, тазалашты ээни ээрчип көптүк мүчөдө турат. Ал эми бул сүйлөмдөрдөгү баяндоочторду жекелик түргө келтирип айта берүүгө да болот. Мисалы: Редакторлор автор менен бирдикте китептин ар бир бөлүгүн талкуулайт. Советтер Союзунда ар түрдүү элдер жашайт ж. б.

Эгер сүйлөмдүн ээси жансыз заттар болуп, көптүк санда турса, баяндоочу ага сан жагынан ээрчибейт. Эгерде сүйлөмдүн ээси жандуу зат атоочтордон болуп турса, баяндоочу көптүк санда да, жекелик санда да айтыла берет. Бирок баяндоочтун жекелик санда болушу ээнин көп экендигине шек келтирбейт. Ошондой эле, баяндоочтун көптүк санда болушу көптүк сандагы ээнин санын ашкерелебейт. Демек, кыргыз тилинде ээ менен баяндоочтун, ошол сыяктуу айкындооч менен айкындалуучулардын арасында сан жагынан ээрчишүүсү зарыл эмес.

Кыргыз тилинде көптүк мүчө сүйлөм тизмегинде уланган сөзүнө таасирин тийгизет.

Кыргыз тилинде зат атоочтор семантикалык жактан жандуу жана жансыз зат категорияларына бөлүнгөнү менен, жогорку айрым белгилеринен башка, атайын грамматикалык белгиси жок.

Зат атоочтун грамматикалык род категориясы жөнүндө

Кыргыз тилинде, башка түрк тилдеринде да, грамматикалык род категория жок. Грамматикалык роддун жоктугу кыргыз тилин начарлантпайт. Ошондой эле, тилде роддун көп болушу ал тилди байытпайт.

Грамматикалык род категориясы дайыма биологиялык «родго» байланыштуу эмес. Байланыш боло турган болсо, орус тилиндеги жандуу зат атоочтор родго бөлүнүп, жансыз, жынысы жок заттар өзүнчө турбайт беле. Жансыз заттардын аттары болсо андай категорияларга бөлүнүүнүн эмне зарылдыгы бар?

Орус тилинде болсо, жандуу заттар гана эмес, жансыз заттардын аттары (*стол, парта, пальто*) жекелик санда үч роддун бирине тиешелүү, ал түгүл, көзгө көрүнбөгөн абстрактуу зат атоочтор да үч роддун бирөөнө тиешелүү (*сон, доброта, знание*) болуп, өзүнө тиешелүү айкындооч сөздөрдү род жагынан ээрчитип турат.

Бул жагына караганда, **род категориясы заттын жыныска бөлүнүшүнөн чыккан нерсе** деп ойлоо туура эмес. Род-тилдеги болгон грамматикалык байланыштын бир категориясы. Жыныс болсо—биологиялык нерсе. Тил адам баласынын катнашуудагы зарыл куралы болгондуктан зарыл болгон учурда өзүнө тиешелүү болгон нерселерди таап алат. Жандуу заттар биологиялык жагынан эки жыныска бөлүнө турган болсо, жансыз заттарда мындай эки жыныска бөлүнүү болбойт.

Зат атоочтордун жыныска карай бөлүнүшү кыргыз тилинде зат атоочтун семантикалык мааниси менен, же ал зат атоочко тиешелүү аныктоочтун мааниси менен ажыратылат. Мисалы: *аял, кыз, келин, кемпир, мекиян*, бээ сыяктуу сөздөрдүн мааниси *ургаачы* жыныстуу заттарды түшүндүрсө: *эркек, жигит, бойдок, серке, теке, бышты, кочкор, буура* сыяктуу сөздөрдүн семантикалык мааниси экинчи жыныстагы заттарды билгизет.

Ошо сыяктуу: *эне, апа, эже, сиңди, карындаш, жеңе, кайнеже, балдыз* деген туугандык терминдер аял жынысына тиешелүү болсо; *ага, ини, жезде, кайни, таяке, байке* сыяктуу зат атооч сөздөр эркек жынысына тиешелүү.

Кээ бир сөздөр заттын жынысын билгизүү менен анын жашын да билдирет (*кунан, бышты, дөнөн, соолук*), кээ бир зат атооч сөздөр эки жыныска тең тиешелүү болот. Мисалы: *тоок, ит, музоо, балык, козу, киши* ж. б.

Мындай сөздөрдүн жынысын ажыратуу керек болгондо кээ бир убакта алардын алдына атайын аныктооч сөздөр катышат. Мисалы: *эркек кулун, ургаачы музоо, дөбөт карышкар* ж. б.

Өнөр-кесипти көрсөтүүчү зат атоочтор да эки жыныска бирдей тиешелүү болот. Мисалы: *окуучу, дүкөнчү, звеновой, тракторист* (тракторчу) мындай зат атооч сөздөрдү бир жыныска тиешелүү кыла турган болсок, ал адамдын кайсы жыныста экендигин ажыратуу үчүн атайын сөз кошуп сүйлөйбүз. Ал сөз аныкталуучу сөздөн кийин келет (*звеновой аял, саймачы кыз, тракторист келин*, ж. б.). Мындай учурда ойдун негизин экинчи сөз ээлеп калат.

Эскертүү. Кыргыз тилинде грамматикалык роддун жогунан башка тилдерден кирген сөздөрдүн аягындагы родду көрсөтүүчү мүчөсү сакталса, же сакталбаса да, ал мүчөлөр кыргыз тилинде мүчө катары сезилбейт. Мисалы: орус тилинде *звеновой, тракторист, стол*—мужской род; *пальто, депо, радио*—средний род; ал эми, *форма, газета*—женский род болсо, кыргыз тили үчүн алардын роддору сезилбейт.

Азыркы убакытта кыргыз адабий тилине орус тилинен: **-ов, -ова**, деген фамилиялык мүчө; **-ович, -овна** деген атасынын атын билгизүүчү мүчө жана кээ бир сөздөрдө **-ка** мүчөсү сакталганын көрөбүз. Мисалы: *Оморов, Айдарова, Үсөн Оморович Медетов, Фатима Жапаровна, Асан Дайыров, студентка, пионерка* ж. б.

Кыргыз тилине орус тилинен кең жайылган жана тараган мүчө болуп, азырынча **-ов, -ев, -ова, -ева, -ович, -евич, -овна, -евна, -ин, -ка** мүчөлөрү эсептелсе, арап тилинен кирген мүчө **-а**: *мугалима* көп кезикпейт. Бул сыяктуу мүчөлөрдүн кириши кыргыз тилинде род категориясын түзө албайт. Булар кыргыз тилинде фамилияны, атасынын атын ажыратып, кайсыл жыныстагы адам экенин көрсөткөнү менен бул мүчөлөр кыргыз тилинде род категориясынын мүчөсү эмес.

Адамдын аты үнсүздөр менен аяктаса, ага: **-ов, -овна, -ович**; үндүү жана «й» деген үнсүз менен аяктаса, ага: **-ев, -евна, -евич** сыяктуу мүчөлөр жалганат (Керимов, Караев, Матаев, Эдилалиева, Жапарова ж. б.).

Род категориясы болгон тилде ээ менен баяндооч, айкындооч менен айкындалуучу сөздөр род жагынан ээрчишүүгө толук баш ийсе, ал эми, жогорку мүчөлөр кыргыз тилине киргени менен роддук ээрчишүүнү туудура албайт. Кыргыз тили үчүн род категориясынын зарылдыгы жок. Ошондуктан, башка тилден кирген сөздөр мейли роддук белгисин сактасын, мейли сактабасын баары бир кыргыздын төл сөздөрү сыяктуу сүйлөмдө өзгөрө берет. Бул өзгөчөлүктү билбей туруп, род категориясын түшүнүү кандай кыйын болсо, тил мугалими үчүн да род категориясы кыргыз тилинде жок экендигин билип туруп, орус сөздөрүн кыргыз тилине которгондо, же тескерисинче кыргыз сөздөрүн орус тилине которгондо, ал сөздү ошол тилдин грамматикасындай текшерүү туура эмес. Мисалы: *Кирпич үй тургузулду* десек, мында үйдүн кирпичтен жасалганын билебиз. Бирок, «кирпич» деген сөз зат атооч. Орус тилине которгондо «кирпичный дом» болуп, «кирпич» деген сөздүн аягына роддун окончаниеси (**-ный**) уланып, орус тилинде сын атоочко өтөт. Ошону үчүн орус тилин билгендер «кирпичный» деген сөз орус тилинде катыштык сын атооч, кыргыз тилинде да катыштык сын атооч болот деп натуура талашып келишкеч.

Мындай болуунун себеби, орус тилиндеги роддун окончаниеси сөз жасоочу кызматын да аткара тургандыгында. Кыргыз тилинде болсо, андай мүчөлөр жок.

Аныктооч болгон зат атоочтор заттын эмнеден турганын, жасалганын билдирет. Ошон үчүн ал зат атоочко «эмне?» деген суроо менен бирге «кандай?» деген суроо бериле берет. Мисалы: *Эмне үй салынды? же Кандай үй салынды?* деп да сурай беребиз. Эгер зат атоочко сын атоочтон аныктооч болсо «эмне?» деген суроо коюлбайт. Орус тилинде да сын атоочко

«что?» деген суроо берилбейт. Демек, аныктооч болгон зат атоочторду катыштык сын деп түшүндүрүү туура эмес.

Орус тилиндеги катыштык сын атооч (относительные прилагательные) болгон сөздөрдү кыргыз тилине которгондо дайыма сын атооч болот деп түшүнүү эки башка системадагы тилдин айырмачылыгын жана анын грамматикалык закондоруна толук түшүнбөгөндүккө жатат.

ЭНЧИЛҮҮ ЗАТ АТООЧТОР ЖАНА АЛАРДЫН ТҮЗҮЛҮШҮ

[Зат атооч сөздөр энчилүү жана жалпы ат болуп экиге бөлүнөт. Энчилүү аттарга жеке заттын, кубулуштун жана мекеме, уюм, газета, журналдарга энчиленип коюлган аттар жана сөз айкалыштары кирет (*Сатар, Улуу Октябрь Революциясы, СССР Жогорку Совети, «Кызыл Кыргызстан», «Бакыт»* ж. б.

Бир түрдүү заттарга, кубулуштарга, окуяларга жана ар түрдүү түшүнүктөргө энчиленбей жалпы коюлган аттар жалпы ат деп аталат (*ат, таш, айбан, тоо, согуш, ой, сезим, жакшылык* ж. б.)]

Энчилүү аттарга кирүүчү сөздөр:

1. Адамдардын аттары, фамилиялары, атасынын аттары: *Болот, Темирбек, Өзбек, Нарынбек, Жетиген, Колхозбек* сыяктуу эркектердин аттары. *Алтын, Ырыс, Шайлоокул* сыяктуу аялдардын аттары. Бул адамдын аттары жалпы зат атооч сөздөрдөн (*болот, темир, алтын, ырыс, шайлоо, колхоз*) түзүлсө: *Нарынбек, Жетиген* деген адам аттары энчилүү аттардан (*Нарын шаары, Жетиген жылдызы*) түзүлгөнүн көрөбүз.

Адамдын энчилүү аты зат атоочтон башка сөз түркүмүнөн да түзүлөт. Мисалы: *Арык* (башта сын атооч сөз), *Жаныбай* (сын атооч — жаны-бай), *Байсулуу* (бай-сулуу), *Айдай* (Ай-дай), *Ширин* (таттуу деген мааниде) ж. б. сыяктуулар сын атооч сөздөрдөн түзүлсө, төмөнкү адамдын аттары сан атооч сөздөрдөн түзүлгөн: *Кыркбай, Миңбай, Алтыбай* ж. б. Ошондой эле зат атооч сөздөн да адамдын аты уюшулганы байкалат мисалы, *Кимбилет* (аялдын аты).

Энчилүү аттар жалаң гана зат атооч, сын атооч, сан атооч сөздөрдөн эмес, этиштерден да б. а. маани берүүчү сөз түркүмдөрүнүн баарынан тең уюшулат. Мисалы: *Сатылган* (Токтогул Сатылганов), *Сатыбалды* (сатып-алды), *Таабалды, Токтомуш, Токтогон, Алыпсатар, Суранчы, Токтосун* жана *Турсункан, Токтобүбү*.

Кыргыз тилинде башка элдерден кирген да энчилүү аттар бар. Мисалы: араб тилинен: *Зуура* (Чолпон деген сөз), *Жамал* (сулуу деген сөз) ж. б. Мындай аттардын кыргыз тилине киришине эки элдин арасында кандайдыр бир экономикалык же маданияттык, же диндик ж. б. байланыш болгонун билгизет.

Кийинки убакта орус тилинен да энчилүү аттардын кыргыз тилине киргенин көрөбүз. *Зоя, Рая, Люба, Мария* (аялдардын аттары), *Сергей, Феликс, Пётр* (эркектердин аттары). Аны менен катар кыргыз тилинде төмөнкү кыскартылган адам аттары да пайда болду. Мисалы: *Эмил, Мелис*.

Энчилүү адамдын атына эл тарабынан коюлган аттар — прозвищелер (*Тоголок Молдо, Балык Ооз Найманбай*) жана жашыруун аттар — псевдонимдер да кирет. Мисалы: *Балка* (Аалы Токомбаев).

Эскертүү. Орус тилинен кирген адам аттары документте ошол эркелеткен (ласкательный) бойдон калып жатат: *Рая, Зина* (Раиса, Зинаида эмес).

2. Кээ бир учурларда үй жаныбарларына да (ит, жылкы) энчиленип чакырык ат коюлат: *Кабылан, Жолборс, Короочу* (иттердин аты), *Телтору, Тайбуурул, Койгүрөң* (жылкынын аты) ж. б. Айбандарга коюлган энчилүү аттар да жалпы аттарда түзүлөт.

3. Энчилүү аттарга жылдыздардын, планеталардын да аттары кирет: *Жетиген, Чолпон, Алтынказык, Күн, Жер, Ай* ж. б.

Эскертүү: *Күн, Жер* деген планетанын аты энчилүү ат, күндөлүк болуучу *күн, жер* деген сөз жалпы атка кирет.

4. Географиялык жер-суунун энчилүү аттарына шаардын аттары: *Москва, Минск, Нарын, Фрунзе* ж. б. Жердин аттары: *Талас, Чүй, Ош*; суунун аттары: *Чүй суусу, Сыр-Дарья, Ак-Суу* ж. б. Тоолордун аттары: *Тянь-Шань тоосу, Памир тоосу* ж. б. Көлдөрдүн аттары: *Ысык-Көл, Соң-Көл, Чатыр-Көл* ж. б.

Жайлоолордун аттары: *Суусамыр жайлоосу, Соң-Көл жайлоосу* ж. б. сыяктуулар кирет.

Географиялык жер-суунун аттары кээ бир учурларда адамдардын аттарынан да коюлат (*Долонун бели, Кочкор өрөөнү, Жумгал-Ата*). Ал эми, географиялык жер-суунун аттарынан ал жерде уюшулган область (*Ысык-Көл областы*), район (*Кочкор району*), сельсовет (*Ак-Башат сельсовети*), колхоз, совхоздордун (*Орто-Сай колхозу*), мекеме, уюмдардын (*Кара-Балта кант заводу, Сары-Булак орто мектеби*), жана айрым шаарлардын аттарын (*Токмок шаары, Орто-Алыш кыштагы*) уюштурууга катышат.

5. Энчилүү аттарга газета, журналдардын, китептердин аттары да кирет: *«Кызыл Кыргызстан», «Кыргызстан пионери», «Мугалимдерге жардам», «Биздин замандын кишилери»* ж. б.

Китептер башка тилге которулганда, анын аттары да которулат, бирок газеталардын аттары башка тилге которулбайт.

6. Энчилүү аттарга тарыхта белгилүү окуялардын аттары болгон: *Улуу Октябрь Социалисттик Революция, Париж комунасы* сыяктуу сөздөр да кирет.

7. Жер шарындагы кургак жерлерге (материктерге), океандарга жана материкке коюлган жер, мамлекет аттары да

(СССР, Кыргыз ССР, Америка Кошмо Штаты, Африка, Австралия, Кара деңиз, Тынч океаны, Азия, Европа ж. б.) энчилүү аттарга кирет.

8. Мекеме-уюмдарга, айрым пароходдорго коюлган аттар жана орден, медалдардын аттары да энчилүү атка кирет: Кыргыз ССР Жогорку Совети, Сталин атындагы колхоз, «Орто-Суу» колхозу, «Кочкор» совхозу, «Киргизия» пароходу. Ленин ордени ж. б.

Энчилүү аттар түзүлүшү жагынан жалпы зат атооч сөздөр сыяктуу жөнөкөй жана татаал болушат. Аларды жалпы аттардан ажыратуу үчүн, жазууда баш тамга менен жазабыз. Мисалы: күн, жер; Жер, Күн, Ай ж. б.

Тарыхый бир окуяга, же конкреттүү бир затка же кубулуштун керт башына энчиленип айтылбаган зат атоочтор жалпы аттарга кирет.

ЗАТ АТООЧТОРДУН СОСТАВЫНА КАРАЙ БӨЛҮНҮШҮ

Зат атооч сөздөр негизинен, башка сөздөр сыяктуу, составына (формасына) карай жөнөкөй, татаал болуп экиге бөлүнөт.

1. Жөнөкөй зат атоочторго уңгу зат атооч жана туунду зат атоочтор кирет.

Уңгу зат атооч. Уңгу зат атооч деп сөз мүчөлөрү жалганбай атооч жөнөмөдө турган зат атоочтун негизин айтабыз.

Мисалы: мал, уй, тон, стол, баш, киши, элик ж. б.

Кыргыз тилинде уңгу зат атоочтордун көпчүлүгү бир-эки муундан турат. Андан ашык муундуу — уңгу зат атоочтор чыгышы жагынан татаал, же башка тилден киришкен сөздөр.

Туунду зат атооч. Сөз мүчөлөрүнүн жардамы менен пайда болгон зат атооч сөздөрдү туунду зат атооч дейбиз. Мисалы: учкуч жолдош, окуучу, басым ж. б.

Татаал зат атооч. Экиден ашык сөздөрдөн, же сөз бөлүгүнөн кошулуп айтылып, бир заттын, айрым түшүнүктүн аты болгон атооч сөздөрдү татаал зат атооч дейбиз. Мисалы: ташбака, жаныбар, көк таш, он башы, алкаракуш ж. б.

Кээ бир татаал зат атоочтордун чыгышы биттибей, биригип кеткендери да бар. Мисалы: билерик (билек үзүк), жарганат (жаргак канат), сокпилек (соку билек) ж. б.

ЗАТ АТООЧТУН ЖАСАЛЫШЫ

Ар бир тилдин өзүнө мүнөздүү болгон сөз жасоо жолдору бар. Мисалга, орус тилин алсак, анда жаңы сөздү курандылардын, приставкалардын жардамы менен, сөз ичиндеги тыбыштардын чередованиеси менен жана сөздөрдүн туруктуу айкалышып айтылышы менен жаңы сөздөр жасалат.

Кыргыз тилинде башка тилдерден кирген «бей-, на-» деген мүчөдөн башка приставкалар жок. Ошондой эле тыбыш-

тардын алмашылышы (чередованиеси) менен жаңы сөз жасоо жолу азыркы убакта мүнөздүү эмес. Бул жол менен сөз жасоо жолдору байыркы убакта мүнөздүү болгон. Буга мисал кылып төмөнкү зат атооч сөздөрдү алып көрөлү:

Төбө (мокушка), **дөбө** (холм) бул эки сөздүн уңгусу чыгышы жагынан бир, бирок, «д, т» тыбышынын алмашып айтылышы менен эки сөз пайда болду. Ошол сыяктуу, деңгел (уровень), тентуш, тендик, теңел деген сөздөрдү алсак булардын уңгусу «тең — ровный» деген сөз.

Тумчукту, тым этпе, дем ал, тым-тырс деген сөздөрдү алсак, уңгусу бир; «т» менен «д» тыбышынын алмашышынан жаңы сөздөр пайда болгон.

Адак, аяк, аяң (шаг лошади), **аякта, аянда, кадам, кадамда, адымда, атта** деген сөздөрдүн уңгусу бир; **бек, бий** деген сөздүн байыркысы «бег» ж. б. мындай сөздөрдүн эң алгачкы уңгусу кандай экендигин ажыратуу кыйын.

Дагы мисал: **ууч, уучта, мушта, муштум, кошууч, кошуучта** (кош—пара, ууч—мууч), сөз, сүйлө (саб), саргар, саргай, эсепкор, эсепкөй ж. б. бул сөздөр тыбыштардын чередованиеси менен жасалган. Мындай жол менен жасалган сөздөргө: **семир, семиз; көр, көз, күзөт; өткөр, өткөз; өкүр, өкүз; иликте, эл; тааныш, даанышман; тырмак, тырмак, көжө, көчө; кары, каржилик, карма, карыш; эң, кең, кенен** сыяктуу сөздөр мисал боло алат.

Мындан башка лексикалык жол менен да жаңы сөз жасалат. Бул жөнүндө лексика бөлүмүндө айтылат. Азыркы убакта жаңы сөз жасоонун өнүмдүү болгон эки жолу бар: **морфологиялык жана синтаксистик жол.**

ЗАТ АТООЧТУН МОРФОЛОГИЯЛЫК ЖОЛ МЕНЕН ЖАСАЛЫШЫ

1. Атооч сөздөрдөн зат атооч уюштуруучу мүчөлөр

Атооч сөздөрдөн зат атооч уюштуруучу мүчөлөргө төмөнкүлөр кирет: **-лык, -тык, -чылык, -лаш, -лак, -гай, -стан, -кана, -ман, -чы, -кор, -поз, -көч, -чик, -чак, -ча, -тай, -чер, -кор, -ке, -эк ж. б.**

1. **-лык** мүчөсү, атооч сөздөрдүн баарына жалганып төмөнкү маанидеги сөздөрдү уюштурат. Бул мүчө байыркы орхон-енисей тилинде да болгондугун көрөбүз, бирок ал убакта-лык мүчөсүнүн төрт кана варианты (**-тык, -тик, -тук, -түк**) болгон, азыркы кыргыз тилинде он эки варианты бар: **-лык, -лик, -лук, -лүк, -дык, -дик, -дук, -дүк, -тык, -тик, -тук, -түк**. Мисалы: **жантык, колтук, мурунтук, кемтик, күлтүк** деген сөздөрдү алып карасак, мындагы «-лык» мүчөсү жумшак үнсүздөн кийин «д» тыбышына өтпөй «т» боюнча сакталып турат.

Мунун өзү бул сөздөрдүн аягындагы «н, л, м» тыбыштарынан кийин мүчөдөгү «т» тыбышы жумшарбайт. Бул сөздөр байыркы убакта пайда болгондугун көрсөтөт. Мисалы: **жантык, артык** деген сөздү орхон-енисей жазуусунан да кездештиребиз. Ал тилде «-тык» мүчөсү «-дык, -лык» болуп өзгөргөн формасы байкалбайт.

Азыркы убакта «-лык» мүчөсү кыргыз тилинде жаңы сөз түзүүдө кенен колдонулат. Алар төмөнкү маанидеги сөздөрдү уюштурат.

а) жандуу жана жансыз зат атоочторго жалганып, конкреттүү жана абстрактуу түшүнүктөгү зат атоочторду уюштурат.

Конкреттүү түшүнүктөгү зат атоочтор: *кымыздык, майлык, түндүк, көздүк, айлык, тердик, желдик, ыштык, өсүмдүк* ж. б. Абстрактуу түшүнүктөгү зат атоочтор: *энелик, балалык, кулдук, жолдоштук, сыйлык, азаттык* ж. б.

б) Кээ бир энчилүү аттардан да улуттун, элдин аттарынан жана айрым жалпы зат атоочтордон да сын атооч сөздөрдү уюштурат: *москвалык, англиялык, тоолук, айылдык, деңиздик, чөлдук, шаардык, социалисттик* ж. б. Мындай заттык сын атоочтор кээ бир учурда зат атоочтун ролунда да колдонулат. Мисалы: *тоолуктар келишти, москвалыктар келишти* ж. б.

Ошону үчүн орус тилинен кирген кээ бир катыштык сын атоочтор «-лык» мүчөсү менен которулат: *социалистический — социалисттик, коммунистический — коммунисттик* ж. б.

Биз бул мисалдардан **-лык** мүчөсү жандуу зат атоочторго (бирок жалпы аттарга) жалганса, абстрактуу түшүнүктөгү зат атоочту, жансыз заттардан конкреттүү жана абстрактуу маанидеги зат атоочту, элдин менчиктүү же жалпы аттарынан сын атоочту кээде зат атоочту уюштурганын көрөбүз.

в) Эгерде **-лык** мүчөсү сын атооч сөздөргө жалганса, абстрактуу маанидеги, зат атооч сөздөрдү уюштурат. *жакшылык, узундук, жамандык, арзандык, бийиктик, теңдик* ж. б.

Туунду зат, сын атоочторго да жалгана берет. *адилсиздик, активдүүлүк, айылдаштык, акылмандык* ж. б.

Сапаттык сын атоочторго жалганып, зат атооч сөз уюштурулат. Мисалы: *көктүк, актык, каралык* ж. б.

г) Сан атоочко жалганып, кээ бир учурда зат атооч уюштурат. Мисалы: *экилик, бештик, бирдик, ондук, жүздүк* ж. б.

д) Ат атооч сөздөрдөн да тарапаштыкты билгизүүчү зат атоочторду уюштурат: *мендик, сендик* ж. б.

ж) Этиш сөздөрдөн да кээ бир учурда зат атооч уюштурулат: *калдык, кестик*.

Эскертүү: бул мисалдагы (калдык—остаток) **-лык** мүчөсүн этиштин өткөн чагы «-ды» менен көптүк мүчөсү «-к» менен аралаштырууга болбойт (Биз жыгач кестик, үйдө калдык).

3) Атоочтордон кийин да келе берет: *билбестик, окугандык, сүйлөшкөндүк* ж. б.

2. **-чылык** (-чилик, -чулук, -чүлүк). Бул мүчө зат атооч сөздөргө жана сын атоочторго да жалганып, абстрактуу түшүнүктөгү зат атооч сөздөрдү уюштурат. Бул мүчө чыгышы жагынан татаал, б. а. эки мүчөдөн (**-чы, -лык**) турат, бирок азыркы кыргыз тилинде бир мүчөлүк милдетти аткарат. Мисалы: *жашчылык, кишичилик, балачылык, жарчылык, көпчүлүк, ачарчылык, токчулук, тиричилик, аңчылык, теңчилик* ж. б. Бул туунду зат атоочтордогу **-чылык** мүчөсүн экиге бөлүп айтууга болбойт: *жашчы, кишичи, балачы, көптү* деп айтылбайт.

3. **-лаш** (-леш, -лош, -лөш, -даш, -деш, -дош, -дөш, -таш, -теш, -тош, -теш) мүчөсү кыргыз тилинде кең таралган мүчө. Чыгышы жагынан «адаш, аяш» деген сөздөргө жакындашат.¹ **-Лаш** мүчөсү зат атооч сөздөрдөн биргеликти көрсөтүүчү зат атоочту уюштурат: *карындаш, жолдош, эмчектеш, айлаш, жердеш, курдаш, сырдаш* ж. б.

Эскертүү: **-лаш** мүчөсүн буйрук этишти уюштуруучу «-ла» жана кош буйруктун «-ыш» мүчөсү менен аралаштырууга болбойт. Мисалы: *Сен Асан менен сүйлөш*. Бул жерде **сүйлөш** (разговаривай) этиш сөз. *Капар менен Айша сырдаш, акылдаш, курдаш*, десек, мында зат атооч сөз баяндоочтун милдетин аткарып отурат. «**-Лаш**» мүчөсү ар дайым зат атооч сөзгө жалганат да, зат атооч сөздү уюштурат.

4. **-лак** (-лек, -лок, -лөк, -дак, -дек, -док, -дөк, -так, -тек, -төк, -төк). Бул мүчө зат атоочтон зат атооч уюштурат. Кээ бир учурда этиш сөздөн да зат атооч уюштуруу калат: *тайлак, кумдак, таштак, жайдак, куурдак, жаталак, кекиртект* ж. б.

5. **-гөй, -көй**. Аз колдонулуучу мүчө, зат атооч сөздү уюштурат: *күнгөй, чечекей* (чечек—кей), *байчечекей, беткей, терскей, тескей* ж. б.

6. **-кок**. Бул мүчө кыргыз тилинде бир гана сөздү уюштурат (**бсоркок**). Чыгышы жагынан караганда монгол тилиндеги «коок — булганыч» деген сөздөн. Кыргыз тилинде сөздүк мааниени жоготкон. «**коочодой кирдедим**», «**кир-кок тазаланды**» дегендеги айкалыштан «**кок**» сөз экени билинип турат.

7. **-ман, -мен** кыргыз тилинде ээрчибес мүчө. Чыгышы жагынан иран тилине туура келет. Ал тилдерде кандайдыр бир сапатты көрсөтүүчү сын атооч сөз уюштурат. Бирок бул мүчө кыргыз тилине сөз менен кош заттык мааниде кирип, зат атоочтун ордунда жүрөт. Мисалы: *акылман, берерман, аларман, кадырман* ж. б.

8. **-поз** (-пос), ээрчибес мүчө зат атоочторго жалганып, сындык маанидеги зат атоочту уюштурат. Мисалы: *илимпоз*.

¹ К. Дыйканов. Имя существительное в киргизском языке, Фрунзе, 1955, 48 бетте.

билимпоз, кумарпоз, оюнпоз, жагымпоз, ашпоз, көйрөңпоз ж. б.
Эскертүү: «-поз» мүчөсү түндүк кыргыздардын кээ бир жеринде «-пос» болуп айтылат. Мисалы: Чүйдө, Таласта: илимпос, билимпос, оюнпос ж. б.

9. -мер, -мөр, эң аз учурай турган мүчө: ишмер, сөзмөр.

10. -стан (-ыстан), ээрчибес мүчө. Кыргыз тилинде энчилүү аттарда гана кезигет. Тажик тилинде орунду көрсөтүүчү зат атоочту уюштуруу менен бирге, бир нерсенин ошол жерде көп экендигин билгизет. Мисалы: Балалуу үй күлүстөн, баласыз үй көрүстөн (макал). Мында күлүстөн, көрүстөн. Кыргыз тилинде энчилүү мамлекеттин атында учурайт: Кыргызстан, Өзбекстан, Түркстан, Тажикстан, Казакстан, Пакистан ж. б.

11. «-кана» Бул куранды мүчө турак жай, же бир нерсе сакталуучу орунду көрсөтүүчү зат атооч сөздөрдү уюштурат: ашкана, чайкана, китепкана, өтүккана, машакана, ишкана, мейманкана ж. б. Кыргыз тилинде куранды мүчө болгону менен, тажик, иран тилдеринде «-хона» үй деген сөз. Кыргыз тилинде «х» тыбышы болбогондуктан «к» болуп айтылган.

Эскертүү: кыргыз тилинде короо деген сөз бар, ал сөздүн жардамы менен татаал сөз уюшулат: мал короо, кой короо, жем короо бул сөздү -кана деген мүчө менен чатыштырууга болбойт.

12. -чы (-чи, -чу, -чү).¹ Кыргыз тилинде эң көп колдонулуучу мүчө. Бул мүчө бардык түрк тилдеринде жана иран, монгол тилдеринде да кезигет. Мааниси жагынан «чин» (киши) деген кытай тилиндеги сөзгө жакындашат.

Өнөр-кесипти, кылган кызматына карата аталуучу айрым адамга тиешелүү аттарды уюштурат. Бул байыркы орхон-енисей тилдеринде да кезигет (тамгачы, йогчу).

Кыргыз тилинде жандуу жана жансыз заттарга жалгана берет: аякчы, балкачы, жолчу, ырчы, эсепчи, сынчы, жардамчы, аңчы, уйчу, жылкычы; кампачы, колхозчу, тракторчу, машиначы, темир жолчу ж. б.

-чы мүчөсү атоочтук сөзгө да жалганат: окуучу, жазуучу, берүүчү, келүүчү, жатуучу. Башка сөз түркүмдөрүнө жалганып, зат атооч түзбөйт.

13. -гер, -кор, -көр, булар жарым ээрчибес мүчө, төмөнкү сөздөрдү уюштурат.

-гер: соодагер, илегер, айлагер.

-көр: жоокер, жоопкер, милдеткер, эсепкер, кызматкер.

-кор: бозокор, аракор, малкор, камкор, кепкор, сүткор, жалакор.

-көр: күнөкөр, үмүткөр.

¹ Кээ бир учурда, сөздүн аягына эки үнсүз (акыркысы каткалан) болсо -чы мүчөсүнүн алдына «ы» тыбышы кошулат: калп—калпычы.

Эскертүү: Кээ бир учурларда «-кор, -көр» деген мүчө «-көй» деген формада айтылып, башкачараак маанидеги сөздү уюштурат: эсепкор, эсепкөй; үмүткөр, үмүткөй. Ушулар сыяктуу -кор, -көр мүчөсү да бир сөзгө жалгана берип, мааниси жактан айырмаланган сөздү уюштурат: бозокор, бозокер; аракор, аракер; эсепкер; эсепкор; ушу сыяктуу: айлагер, айлакер. Булардын өз ара маани жагынан айырмаланышы үндүү жана үнсүз тыбыштардын чередованиеси менен сөз жасоо функциясын аткаргандыгында.

14. -кеч (кеш), ээрчибес мүчө, зат атоочтордон зат атооч, уюштурат: арабачек, зыянкеч, кирекеч, пайдакеч, мээнеткеч, төөкөч, арбакеш, пайдакеш ж. б.

Бул мүчөлөр мааниси жагынан «-чы» мүчөсүнө жакын, ошону үчүн кээ бир учурда арабачы, төөчү деген сөздү арабакеч, төөкеч деген сөз менен аралаштырып колдоно берет, чынында бул экөөндө айырма бар: арабакеч — араба айдай турган киши, арабачы — араба жасай турган киши. Булар синоним мүчөлөр.

-ат, араб тилинен кирген, сын атоочтон зат атооч жасайт: маалымат, маданият, адабият, табият ж. б.

15. -чык (-чик, -чук, -чүк), бул мүчө зат атоочтон зат атооч уюштурат да, аларга кичинелик маанисин берет: калчык, көлчүк, алачык, оюнчук, айчык, иримчик ж. б.

16. -чак (-чек, -чок, -чөк), бул мүчө зат атоочтордон, кээде этиш сөздөрдөн да зат атооч уюштурат:

Зат атоочтон: иничек, келинчек, көнөчөк, түйүнчөк, куурчак, жаргылчак ж. б.

Этиш сөздөн уюштурганда алдына -ын, -ыл мүчөсү кошулуп айтылат: көтөрүнчөк, бөктөрүнчөк, таңылчак ж. б.

Эскертүү: -чак мүчөсүн сын атоочтон -чаак мүчөсү менен (урушчаак, эринчээк) жана чак деген сөз менен (өткөн чак, келер чак) алмаштырууга болбойт.

17. -ча (-че, -чө, -чө) мүчөсү затты кичирейтип, эркелетип көрсөтүүчү мүчө. Мисалы: текече, кудача, моюнча, көрпөчө, китепче, апиче, аянтча ж. б.

18. -тай, -бай, булар ээрчибес мүчөлөр, адамдын энчилүү аттарынан же тууган, урук терминдеринен эркелегендикти, же жалынычты билгизүүчү зат атооч уюштурат. Затты кичирейтип, эркелетип көрсөтөт. Мисалы: апатай, эжекетай, агатай. Жалынганда: эжекебай, жездекебай, атакебай ж. б.

19. -чар, -чер: букачар, текечер, кулжачар ж. б.

Бул мүчө кыргыз тилинде 2—3 гана сөздөрдө кезигет, чыгышы жагынан монгол тилиндеги «чар—бычок» деген сөзгө жакындашат, бул мүчө алтай тилдеринде да кезигет.

20. -эк: коёнек, кыргыек.

21. -ке мүчөсү бирөөнү эркелеткенде колдонулат: Карып—**Каке**, Жумаш—**Жуке**, Сайра—**Саке**, Күланда—**Күкө**, Салий—**Саке**, Сакиш, Өмүрбек—**Өмүке**, Жапар—**Жапаке**, Жусуп—**Жүке**.

22. -ыш мүчөсүнүн колдонулушу жана мааниси жогоркудай: Асан—**Асаш**, Бурулча—**Бүкеш** ж. б.

Кээ бир учурда кишини эркелеткенде анын атына -ке, -ыш мүчөсүн жалгабай эле, кыскартып да айтууга болот. **Токо** (Токо-тогул), **Талаш** (Таалайбек) ж. б.

2. Этиш сөздөрдөн зат атооч уюштуруучу мүчөлөр

Зат атооч сөздөр сөз мүчөсүнүн жардамы менен жалаң гана атооч сөздөрдөн түзүлбөстөн, этиш сөздөрдөн да түзүлөт. Этиш сөздөрдөн зат атооч уюштуруучу мүчөлөргө төмөнкүлөр кирет:

1. -ак (-ок, -эк, -өк, -к) мүчөсү заттык маанидеги сөздөрдү уюштурат: **бычак, жүрөк, жатак, төшөк, чырмаок, тырмаок** ж. б.

Кээде абстрактуу маанидеги зат атоочту да уюштурат: **коркок, сурак, тентек, конок, турак** ж. б.

2. -ык (-ик, -ук, -үк, -к), бул мүчө байыркы орхон-енисей эстелигинен да кездешет: **артык, елүк, билик**. Ал зат атооч түзүүдө көп колдонулат: **тырмак, ышкырык, буйрук, тилек, чабык, салык, төлөк, бөёк** ж. б.

3. -гыч (-гиз, -гуч, -гүч, -кыч, -кич, -куч, -күч), этиш сөздөрдөн жандуу жана жансыз зат атоочторду уюштурат. Бул мүчө орхон-енисей тилинде да болгон (**өлүргүч — өлтүргүч**). Буюмдардын аттарын уюштурууда көбүрөөк колдонулат: **соргуч, шыпыргыч, кыскыч, кыргыч, тешикч, сузкуч, сепкич** ж. б.

4. -ма (-ме, -мо, -мө): **котормо, кеңсеме, кесме, чыгарма, сайма, сүзмө, көргөзмө, башкарма, бакма** ж. б.

5. -ыш (-иш, -уш, -үш, -ш): **уруш, учуш, айтыш, жыйналыш, чогулуш, жеңиш, өндүрүш, чабыш, батыш, кириш, өсүш** ж. б.

Зат атоочту уюштуруучу -ыш мүчөсүн этиштин кош буйрук мүчөсү -ыш менен чатыштырууга болбойт. Мисалы: **бүгүн жыйналыш** болот (зат атооч). Окуучулар жыйналышты (этиш).

6. -гы (-ги, -гу, -гү, -жы, -ки, -ку, -кү): **сүргү, чалгы, керки, суску, шыпыргы, көчкү, уютку, ачыткы** ж. б.

7. -гын (-гин, -гун, -гүн, -кын, -кин, -кун, -күн). Этиш сөздөрдөн жандуу жана жансыз зат атоочту уюштурат. Жандуу заттар: **кечкин, туткун, келгин** ж. б. Жансыз заттар: **өткүн, учкун, сүргүн, төркүн** ж. б.

Зат атоочтун бул -гын мүчөсүн буйрук этиштин -гын мүчөсү менен аралаштырууга болбойт. Мисалы: **өткүн жаап өтгү** (зат атооч), **сен жолдон өткүн** (этиш).

8. -гак (-гек, -гок, -гөк, -жак, -кек, -кок, -көк), бул мүчө этиш сөздөн зат атоочту уюштурат. **сайгак, тайгак, туткак, эмгек, тоскок**.

9. -ган (-ген, -гон, -гөн, -кан, -кен, -кон, -көн), кыргыз тилинде эң аз колдонулуучу куранды мүчө. Бул мүчө монгол тилинде созулма үндүү менен айтылат: «цахылгаан». Ойрот тилинде -ган, -гаан деген эки формасы тең байкалат (**капкан, капкаан**). Кыргыз тилинде созулбаган формасы кезигет: **чагылган, тууган, капкан, талкан** ж. б.

Бул -ган мүчөнү этиштин өткөн чагынын -ган деген мүчөсү менен чатыштырууга болбойт.

10. -мыш (-миш, -муш, -мүш). Бул байыркы доордогу өткөн чактын «-мыш» деген мүчөсүнөн. Азыр төмөнкү сөздөрдө гана кездешет: **турмуш, тарамыш, окумуш, жемиш, кылмыш**.

Муну этиштин -мыш деген мүчөсүнө (Мен окумуш болдум, сен сүйлөмүш эт) чатыштырууга болбойт.

11. -мак, -мок, төмөнкү сөздөрдө кездешет: **өрмөк, суусамак, чиймек, чертмек, кайырмак, илмек, куймак, каймак** ж. б.

12. -га (-ге, -го, -гө, -ка, -ке, -ко, -кө); **чыпка, тутка, камылга, табылга, жасалга, жорго, көмөскө** ж. б.

Бул орхон-енисей эстелигинде да кездешет: **билге, жорго**.

13. -ым (-им, -ум, -үм, -м). Кыргыз тилинде көп колдонулуучу мүчө (байыркы түрк тилинде да болгон) **өсүм, кедим**— азыркы убакта кенен тараган: **сүйлөм, чыгым, алым, берим, билим, чечим, келишим, тыным, согум, агым, атым, жутум**.

14. -ооч, -өөч бул мүчө чыгышы жагынан татаал (оо+ыч=ооч) мүчө: **бөлөөч, көмөч, тырмаоч, аныктооч, толуктооч, атооч, ченөөч, тирөөч** ж. б.

15. -ын (-ин, -ун, -үн, -н): **агын, жатын, кагын, эгин, тыгын, саан, жаан, жыйын, түйүн** ж. б.

16. -ынды (-ынди, -унду, -үндү, -нды, -нди, -нду, -ндү = -ын, -ды): **ташганды, теминди, күрөндү, уланды, сүрүндү, шыпырынды, үзүндү, куранды** ж. б.

17. -ыр (-ир, -ур, -үр, -р): **чуңкур, чымчуур, кайнар, кыпчуур**, ж. б.

18. -мал (-мел, -мол, -мөл): **ачымал, ташымал, бычмал, оромол, жүрмөл**.

19. -а, бул мүчө өздүк буйрук этиштерден зат атооч уюштурат. Мисалы: **айлана, чачыла** (негизги сөз айлан, чачыл).

Этиш сөздөрдү да уюштура турган «а» — мүчөсү бар. Мисалы: **сана, кана, чене, теңе, торо, бөлө** ж. б. экөө эки башка.

20. -ынчы (-ыныч, -ынч, -ныч, -нчы = -ын, -чы). Бул мүчө байыркы түрк тилинде да кезигет. Мисалы: **сакынч, өтүнчү**. Кыргыз тилинде: **сүйүнүч, өтүнүч, сагыныч, сүйүнчү, жамынчы, аяныч, таяныч, ишенич, кубаныч, тарынчы** ж. б.

21. -ыт (-ит, -ут, -үт, -т): **тоют, сыйыт, күйүт**.

22. -ылга (-улга, -илге, -үлгө, -лга, -лге, -лго, -лгө) = -ыл, -га): **табылга, жасалга, камылга, жөрөлгө, өбөлгө**.

23. -мыр, -мүр: кытмыр, өсмүр, басмыр.
 24. -гыр (-гир, -гур, -гүр, -кыр, -кир, -кур, -күр): алгыр, өткүр,
 учкур, кескир (жестокий).
 25. -гыч, (-гич, -гуч, -гүч, -кыч, -кич, -куч, -күч): билгич, тик-
 кич, семирткич, тапкыч, туткуч, тепкич, сепкич, сүргүч, илгич.
 26. -л: болжол, жыргал, чабуул, тоскоол.
 27. -аса (аша). бересе, аласа, чыгаша, киреше.
 28. -гак, -как: баткак, соргок, тайгак, жабышкак.
 29. -аң, оң: чычаң, козголоң, керең, сараң.
 30. -лаң, -лоң: дүрбөлөң, жоболоң, тополоң.
 31. -ты: бычты //бышты (жылкыны үч төрт жашында бы-
 чат).

32. -оо, -өө, -уу, -үү. Башка мүчөлөргө караганда бул мүчө этиш сөздөн зат атоочту түзүүдө көп колдонулат. Мисалы: жазуу, келүү, окуу, кечүү, айлуу, айдоо, сүроо, шылтоо, булөө, чылгоо, кадоо, өлчөө, өгөө ж. б.

Бул мүчө байыркы орхон-енисей тилинде да болгон. Кийин тилдин фонетикалык өзгөрүшүнүн натыйжасында («-ыг, -иг, -уг, -үг, -г») созулмага айланган. Мисалы: таг (тоо), кышлаг (кыштоо), кечиг (кечүү), билиг (билүү), йайлаг (жайлоо) ж. б.

Бул мүчө (-оо, -өө, -уу, -үү) азыркы кыргыз тилинде этиш сөздөргө жалганып, этиштен атооч маанисиндеги сөздү уюштурат.

Татаал зат атоочтор

Эки же андан ашык сөздөр маани жагынан биригишип, бир заттын же айрым түшүнүктүн атын билдирсе татаал зат атооч деп аталат.

Татаал зат атоочтор негизинен үч түргө бөлүнөт.

1. Кошмок сөздөр. *Ат-Башы, Чолпон-Ата, Акматаалы, Шайлообүбү, жарганат, жол башчы, коко тикен, сары май* д. у. с.
2. Кош сөздөр: *айыл-апа, оюн-кулку, кары-жаши*, ж. б.
3. Кыскартылган сөздөр: *МТС, Облсовет, Кыргызмамбас* ж. б.

Татаал зат атоочтордун бир-биринен төмөнкүдөй айырмасы бар:

а) Кошмок сөз менен кыскартылган зат атооч сөздөрдө энчилүү жана жалпы ат категориясы бар: *Асанаалы, алт кара куш* ж. б.

б) Зат атооч болгон кош сөздөр ар дайым көптүк мааниде айтылат, жалпы зат категориясында болот. Кошмок сөздөр болсо, конкреттүү же абстракттуу түшүнүктү көрсөтүп, көптүк мүчө менен өзгөргөндө гана көптүк мааниде колдонулат.

в) Кошмок жана кош сөздөр зат атоочтон башка сөз түркүмдөрүндө болсо кыскартылган сөздөр бир гана зат атоочто болот.

Кошмок сөздөр эки же андан ашык маанилүү сөздөн биригип, алардын компоненттери ал экөөнөн башка маанидеги үчүнчү бир жаңы маанини билдирет. Сүйлөм тизмегинде сүйлөмдүн бир гана мүчөсү болот, сөз мүчөлөрү менен өзгөргөндө бир сөз сыяктуу өзгөрөт. Кошмок зат атоочторду сүйлөм тизмегинде экиге бөлүп сүйлөм мүчөсүнө ажыратууга болбойт. Сүйлөмдүн бир гана мүчөсү болуп милдет аткарат. Мисалы: *Кош аяк кемирүүчү жаныбарларга кирет*. Мында кош аяк — сүйлөмдүн ээси.

Кошмок зат атоочтун составындагылардын бирөө же экөө тең туунду сөз болууга мүмкүн (*оттук таш, жол башчы*).

Кээ бир татаал зат атоочтор тыбыштык жагынан кыскарып (*аттакана=ат—така—кана*), же тыбыштык жагынан ээрчишип (*төөгумалак, саргарт*), кээ бирлери тыбыштык жагынан кыскаруу менен дайыма бирге айтылып, алардын татаал сөз экендиги (*жарганат=жаргак—канат*) билинбей кеткен. Ушундай тыбыштык жагынан татаал сөздөрдүн биригип кетүү аркасында кээ бир сөздөр мүчөгө айланып, түпкү сөздүк маанисин жоготкон. Мисалы: *карагат, кожогат, кызылгат* ж. б.

Кыргыз тилинде башка элдин тилинен кирген кээ бир татаал зат атоочтор бар. Бирок, ал сөздөрдүн көпчүлүгү кыргыз тилинде татаал сөз болуп эсептелбейт. Себеби ал сөздөр кандай сөздөрдөн бириккендиги кыргыз тилинде ажыратылбайт. Мисалы: «келемиш» деген сөз кыргыз тилинде бир бүтүн уңгу сөздөй сезилсе, ал тажик тилинде татаал сөз: *калла—баш, мыш—чычкан*; ошондой эле «паровоз» деген сөз орус тилинде татаал сөз: *пар—о—воз* ж. б.

Кошмок зат атоочтор маани берүүчү сөз түркүмдөрүнүн баарынан төмөнкү тартипте кошулуп, алардын компоненти биригип бир түшүнүктү билдирет.

1. Кошмок зат атоочтун биринчи жана экинчи бөлүгү да зат атооч сөздөн турууга да мүмкүн. Мисалы: *өнөр жай* (өнөр, жай) *чегара* (чек, ара), *бетмай* (бет, май), *айбалта* (ай, балта). Энчилүү аттар: *Темиркул* (темир, кул), *Ботогоз* (Бото, көз), *Талды-Булак* (тал-ды, булак) ж. б.

2. Кошмок зат атоочтун биринчи бөлүгү сын атооч, экинчиси зат атооч болууга да мүмкүн: *сарымай* (сары, май), *саржыгач* (сары, жыгач), *карасан* (кара, сан), *каракурт* (кара, курт), *саргарт* (сары, гарт), *көкпөрү* (көк, бөрү) ж. б.

3. Кошмок зат атоочтун биринчи бөлүгү сан атооч, экинчи бөлүгү зат атооч болууга мүмкүн: *тогускат* (тогуз, кат), *кыркаяк* (кырк, аяк), *биroom*, *эки бет*, *он башы*, *беш жылдык*, *үч бурчтук* ж. б. Энчилүү аттарда: *Кыркбай, Алтыбай* ж. б.

4. Кошмок зат атоочтун биринчи бөлүгү зат атооч экинчи бөлүгү сын атооч болууга да мүмкүн. Мисалы: *таскара* (тас-кара), *бетигара* (бети, кара) ж. б.

5. Кошмок зат атоочтун биринчи бөлүгү зат атооч, экинчи бөлүгү этиш болууга мүмкүн: *бетаачы* (бет, аачы), *баш кесер*

(баш, кесер), **кылжуугуч** (кыл, жуугуч), **жерченеч** (жер, ченеч) ж. б.

6. Кошмок зат атоочтордун биринчи бөлүгү этиш сөз, экинчи зат атооч болууга да мүмкүн: Мисалы: **келгин куш, Тур-сунбүбү, Токтожан** ж. б.

7. Кээ бир кошмок зат атоочтор экиден ашык сөздөн болуп, анын составындагылар ар башка сөз түркүмүнөн болушу мүмкүн. Мисалы: **алп кара куш, кара кулак шер, аттакана**.

Кошмок зат атоочтор составына карата жогоркудай формада болот.

Татаал сөздөрдү уюштурууда таандык мүчөнүн үчүнчү жагынын мүчөсү (-ы) катышып сөз түзүлүшү да мүмкүн. Бирок, мындай учурда таандыктын маанисин жоготуп, сөз түзүүчү ролду гана ойнойт. Мисалы: **Ат-Башы, он башы, жүз башы**. Мында -ы мүчөсү сөз жасоочу ролду ойноду. Ошондуктан жөн-дөлгөндө уңгу сөздөй жөн-дөлөт, таандык мүчө менен да өзгөрөт жана көптүк мүчөлөр менен өзгөрөт.

А. Ат-Башы	он башы	Ат-Башым	он башым
Б. Ат-Башыга	он башыга	Ат-Башыма	он башыма
Т. Ат-Башыны	он башыны	Ат-Башымды	он башымды
Ж. Ат-Башыда	он башыда	Ат-Башымда	он башыда ж. б.

Эки сөздүн арасында үндүү тыбыш кошулуп калышы мүмкүн: **бетигара** (бет—и—кара), **жаныбар** (жан—ы—бар) ж. б. Мындай тыбыш катышуу башка сөз түркүмдөрүндө да болот. **болочок** (бол—о—чок), **келечек** (кел—е—чек), **жаталак** (жат—а—лак), **калпычы** (калп—ы—чы) ж. б.

ушул сыяктуу сөзгө мүчө жалганганда же эки сөз бириккенде кээде биринчи сөзүнүн аягындагы же экинчи сөздүн башындагы үндүүсү түшүп да калат: **саргыч** (сары-кыч), **саргарт** (сары-карт), **тайгак** (тайы-гак), **куурдак** ж. б.

Кош зат атоочтор жана алардын түзүлүшү

Кошу менен жупталып айтылып бир затын, же бир түшүнүктүн атын билдирген сөздөр кош зат атооч деп аталат. Кош зат атоочту негизинен төмөнкү жол менен уюштурууга болот.

1. Маанилеш синоним сөздөрдүн катар айтылышы аркылуу. Эгерде синоним зат атооч болсо көптүк мааниде колдонулат. Мисалы: **идиш-аяк, курт-кумурска, оюн-күлкү, курбу-курдаш, ага-тууган, кайгы-капа, чыр-чатак, ызы-чуу** ж. б.

2. Эки карама-каршы маанидеги антоним зат атоочтор катар айтылышы менен кош зат атоочтор уюшулат да көптүк мааниде колдонулат. Мисалы: **аял-эркек, ата-эне, кыз-келин, тоо-таш, ой-тоо** ж. б.

Эгерде карама-каршы маанилеш сөздөр абстракттуу зат атоочтордон болсо, көптүк мааниде колдонулбайт. Мисалы: **келим-кетим, алым-берим, жакшылык-жамандык** ж. б.

карама-каршы маанилеш сөздөр сын атоочтордон болсо, сын атооч, тактоочтон болсо, тактооч уюшулат. Мисалы: **чоң-кичине, узун-кыска, ысык-суук, ак-кара, өйдө-ылдый, оң-тетири, алга-артка** ж. б. Бирок булар заттык мааниде колдонула берет.

3. Кошу менен жупталышып, уйкашып, кайталанып айтылуу менен да кош зат атоочтор уюшулат. Мисалы: **кыз-кыркын, бала-бакыра, эгин-тегин, китеп-ситеп, эт-мет, уй-муй, май-сай, там-сам, ат-мат, сүт-мүт, мал-сал, нан-пан, чай-пай**, ж. б.

Бул мисалдарга караганда үндүү менен башталып, үнсүз менен бүткөн бир муундуу сөздөр кайталанса үндүүдөн мурун «м» тыбышы (эт—мет), үнсүз менен башталып, үнсүз менен бүткөн бир муундуу сөз кайталанганда ал сөздүн экинчи кайталанышында башкы тыбышы түшүп, анын ордуна башка бир уйкаш тыбыштар (с, п) кошулуп айтылганын көрөбүз (мал—сал, нан—пан) ж. б.

Ошондой эле, сөз үндүү менен бүтсө, экинчи уйкашып кайталанууда с же м сыяктуу тыбыштар пайда болот. Мисалы: **мая-сая, мээ-се, төө-сөө, төө-мөө, бээ-ме, бээ-се** ж. б.

4. Кээ бир кош сөздөрдүн биринчиси маани бербей, экинчиси маани берет. Бирок бул сыяктуу жол менен зат атооч уюшулбай башка сөз түркүмдөрү уюшулат (**туп-туура, кып-кызыл, соп-сонун, сап-сары, кап-кара, көп-көк**). Мында сөздүн маанисин күчөтүп, сөздүн башкы бөлүгүнө «п» тыбышы кошулуп, негизги сөздүн алдында айтылды.

5. Кош сөздөрдүн бир түрү бир эле сөздүн эки кайталанып айтылышы аркылуу түзүлөт, бирок ал кайталаган сөздүн биринчисинин аягына -ма мүчөсү жалганат. Мындай жол менен зат атооч уюшулбайт. Кайталанган сөздүн уңгусу зат атоочтон болсо да, башка сөз түркүмүнө өтүп кетет. Мисалы: **колмо-кол, бетме-бет** (тактооч) ж. б.

Кыскартылган сөздөр

Мындай сөздөр кыргыз тилине ХХ кылымдан баштап гана орус тилинин таасири менен пайда болду. Кыргыз тилинде төмөнкү типтеги кыскартылган зат атооч сөздөр кездешет:

а) Сөздөрдү, же айрым-атама сүйлөмдөрдү баш тамгасынан кыскартып, бир сөз катарында колдонуу, Мисалы: **МТС** (машина трактор станциясы), **ЧЧК** (Чоң Чүй каналы), **БК** (Борбордук Комитети) ж. б.

б) Сөздөрдүн биринчи бөлүгүнөн кыскартуу аркылуу: **райком** (райондук комитет), **райатком** (райондук аткаруу комитети) ж. б.

в). Сөздөрдүн биринчисинин башкы бөлүгү, калгандарынын баш тамгасын алып кыскартуу: **райЗО, облОНО, КирФАН** ж. б.

г) Биринчи сөз толук, калгандарынын башкы бөлүмү (кыргызмамбас) менен, же сөздүн биринчилери толук эмес, эң

акыркысы толугу менен (профсоюз, Киргосуниверситет) кыскартылган сөздөр.

Кыргыз ССР, КирФАН СССР сыяктуу кыскартылган сөздөрдү да көрөбүз.

Сөздөр кыскартылганда алардын айтылышына ылайыкталып кыскартылат. Ошону үчүн алардын көпчүлүгү башка тилге кыскартылган боюнча колдонулат. Мисалы: ВЛКСМ деген сөздү кыргызча которсок: ЖСКЖС болуп, элге түшүнүксүз болуп калат.

Башка тилден кирген кыскартылган сөздөрдүн кандай сөздөн турганын элдин баары түшүнбөсө да, сөздүн кыскарган формасы элге түшүнүктүү болот. Мисалы: колхоз, совхоз деген сөз элдин баарысына түшүнүктүү, бирок «коллективное хозяйство, советское хозяйство» деген сөз орус тилин билбеген кыргыздар үчүн түшүнүксүз.

Кыскартылган сөздөр мүчөлөрү менен өзгөрүп, сүйлөмдүн бир гана мүчөсү болуп милдет аткарышат.

Кыскартылган сөздөр бир гана зат атоочко тиешелүү, калган сөз түркүмдөрүнө кыскартылган сөздөр болбойт. Ошондуктан башка сөз түркүмүн өткөндө кыскартылган сөздөр жөнүндө маалыматтын кереги жок.

ЗАТ АТООЧТУН СӨЗ ӨЗГӨРТҮҮЧҮ КАТЕГОРИЯЛАРЫ

Сүйлөмдөгү сөздөр бири менен бири, айтылуучу, ойго карай, тилдин сөз өзгөртүүчү категорияларынын жардамы менен тизмектешет.

Ар бир сөз түркүмүнүн өзүнө тиешелүү, башкалардан ажырай турган, грамматикалык жана лексикалык белгилери болгон сыяктуу, сөз өзгөртүүчү категориялары болот. Алар сөздү өзгөртүүдөгү маанисине, ал категориялардын формаларына жана сүйлөмдө аткарган кызматына карата ажыратылат. Кээ бир сөз өзгөртүүчү категориялар бир нече сөз түркүмүнө тең тиешелүү болсо, кээ бирлери бирөөнө гана тиешелүү.

Ошондуктан зат атоочко тиешелүү сөз өзгөртүүчү категорияларды негизинен эки топко бөлүп кароого болот.

1. Зат атоочко тиешелүү сөз өзгөртүүчү категория. Буга сан категориясы, таандык категориясы, жөндөмө категориясы кирет.

2. Зат атоочко гана эмес, башка сөз түркүмдөрүнө да тиешелүү жалпы сөз өзгөртүүчү категория. Буга жак категориясы жана ошол сыяктуу суроо, күдүк ж. б. сөз формалары кирет.

ЗАТ АТООЧТУН САН КАТЕГОРИЯСЫ

Сан категориясы — зат атоочко тиешелүү грамматикалык категориянын бири. Сан категориясынын жекелик жана көптүк түрү бар. Жекелик түрүнүн атайын грамматикалык формасы (сөз мүчөсү) жок.

Зат атооч сөздөр сүйлөмдө негизинен жекелик, же көптүк түрдө колдонулат. Мисалы: окуучу келди десек, бир окуучу келгендигин, окуучулар келди десек, бирден ашык окуучу экендигин «лар» мүчөсүнүн жардамы менен (окуучунун саны көп экендигин) билебиз. Кээ бир зат атоочтор көптүк мүчөсү (-лар) менен өзгөрбөй эле көптүк мааниде колдонулат. Мисалы: эл-журт, ата-эне, курт-кумурска деген сөздөрдү карасак лексикалык жагынан көптүк мааниде колдонулат.

Кээ бир зат атоочтор көптүк мүчөсү менен өзгөрбөйт. Ар дайым жекелик формада колдонулат. Мисалы: достук, алым, жаштык, сагыныч, кыял деген сөздөр көптүк мүчөдө: достуктар, алымдар, уйкулар болуп колдонулбайт.

Кээ бир саноого мүмкүн болбогон заттар көптүк мүчө менен өзгөргөндө, алгачкы мааниси өзгөрүп, экинчи бир мааниде колдонуп калат. Мисалы: Кат жаздым суу үстүнө агып кетти деген сүйлөмдө конкреттүү суу жөнүндө айтылса, Кээ жери арык болуп суулар аккан деген сүйлөмдөгү «суулар» деген сөз, ар түркүн сууларды (реки) билдирет; мен көп сууларды ичтим десек, мында ар түркүн минералдык сууларды түшүнтөт. Демек, мындай сөздөргө -лар мүчөсү жалганса, ал заттын көп экендигин билдирбей, анын түрлөрүн да билдирет. Ошо сыяктуу, Колхоз мамлекетке көп эт, сүт, май, жүн, тери, тапшырды деп айтабыз. Эгерде, Колхоз мамлекетке көп эттерди, майларды, сүттөрдү, жүндөрдү, терилерди өткөрдү десек, колхоздун мамлекетке ар түркүн жаныбарлардын этин, майын, сүтүн, жүнүн, терисин өткөргөнүн билебиз.

Зат атоочтордун сан категориясы жагынан жогоркудай болушу сан категориясынын зат атооч сөздүн семантикасы менен байланыш экендигинде.

Кыргыз тилиндеги зат атоочтордун семантикасына карасак, негизинен үч түргө бөлүнөт:

1. Сан категориясы менен өзгөрбөй турган, ар дайым жекелик түрдө колдонулуучу зат атоочтор. Буга саноого болбогон зат атоочтор кирет. Мисалы:

1. Орунга, аралыкка, жайга коюлган аттар: аст, үст, тыш, арт, жан, каршы, баш, аяк ж. б.

2. Коомдук түзүлүштүн, илимдердин аттары: социализм, коммунизм, химия, физика, астрономия, логика ж. б.

3. Адамдын ички кубулушунун аттары: сүйүнүч, таарыныч, ашыгуу, кыялдануу, демигүү ж. б.

4. Абстракттуу түшүнүктүн аттары: уйку, түш, акыл, кыял, достук, жалкоолук, бейиш, өлүм ж. б.

5. Сын-сыпаттын, кыймыл-аракеттин аттары: жакшылык, терендик, жүрүш, агым, басым, кириш, чыгыш, алым ж. б.

6. Айга, күнгө (мезгилге), багытка коюлган аттар: январь, март, ишемби, жекшемби, түндүк, түштүк, батыш, чыгыш, кыбыла ж. б.

7. Адамдардын, айбандардын жана географиялык жер, суунун энчилүү аттары: Асан, Калима, Гүлай, Москва, Токмок, Суусамыр, Жетиген ж. б. сыяктуу сөздөр.

Жогорку маанидеги зат атоочтор ар дайым жекелик санда колдонулат.

Кээ бир зат атоочтор жекелик санда колдонулса да, көптүк мүчөлөр менен өзгөрөт. Мисалы: Куштардын канаттары кагылып, моюндары созулду. Чөп чабылып, буудайлар бастырылып жатат. Майлар сатылып, жүндөр кыркылып бүттүү ж. б. Бул сүйлөмдөгү канаттар, моюндар, чөптөр, буудайлар, майлар, жүндөр деген сөздөр көптүк мүчөдө колдонулуп, көптүк санды билдирүү менен заттардын ар түркүн экендигин көрсөттү.

II. Көптүк мүчө жалганбай эле көптүк мааниде колдонулуучу зат атоочтор. Мисалы: келин-кезек, ата-бала, эл-журт, кары-жаш, казан-аяк, курт-кумурска, жан-жаныбар ж. б. Бул сөздөр көптүк мүчө менен өзгөргөндө алардын көптүк маанисин чыңайт. Мисалы: Магазинде казан-аяктар сатылып жатат. Магазинде казан-аяк сатылып жатат. Мында казан-аяктар идиштердин ар түркүн экендигин билдирет.

III. Жекелик жана көптүк санда колдоно берүүчү зат атоочторго төмөнкү зат атоочтор кирет:

1. Өнөр-кесипке, адамга тиешелүү коюлган аттар киши — кишилер, өтүкчү—өтүкчүлөр, бала—балдар, жолдош—жолдоштор ж. б.

2. Жан-жаныбарлардын аттары: ат—аттар, балык—балыктар, коён—коёндор, чымын—чымындар, арстан—арстандар, ж. б.

3. Заттарга, буюмдарга, мекемелерге, географиялык жер-сууларга коюлган жалпы аттар: китеп—китептер, стол—столдор, үй—үйлөр, завод—заводдор, тоо—тоолор, көл—көлдөр ж. б.

4. Коомдогу жана кубулуштагы болгон окуялардын жалпы аттары жана жыл мезгилине коюлган аттар: чагылган—чагылгандар, революция—революциялар, согуш—согуштар, түн—түндөр, күн—күндөр, жай—жайлар ж. б.

Зат атоочтордун көптүк мүчө менен өзгөрүшү

Зат атоочтордун көптүк санын уюштура турган бир гана мүчөсү бар. Ал мүчө байыркы орхон-енисей тексттеринен да кезигет, анда -лар мүчөсүнүн эки гана варианты болгон: кунчуйлар, беглер ж. б.

-лар мүчөсү бардык түрк тилдеринде колдонулат. Мисалы: өзбек тилинде бир гана вариантта (-лар), кумык, түрк, орхон тилинде экиден вариантта (-лар, -лер); шор жана казак тилинде алты вариантта; башкырт тилинде сегиз вариантта; ойрот,

кыргыз тилинде он эки вариантта; якут тилинде 16 вариантта өзгөрөт. Аларды төмөнкү таблицадан көрүүгө болот.

Якут	Ойрот	Кыргыз	Баш-кырт	Шор	Казак	Кумык	Түрк	Өзбек	Орхон
-лар	-лар	-лар	-лар	-лар	-лар	-лар	-лар	-лар	лар
-лер	-лер	-лер	-лер	-лер	-лер	-лер	-лер	-лар	-лер
-лор	-лор	-лор	-дар	-нар	-дар				
-лөр	-лөр	-лөр	-дер	-нер	-дер				
-дар	-дар	-дар	-тар	-тар	-тар				
-дер	-дер	-дер	-тер	-тер	-тер				
-дор	-дор	-дор	-зар						
-дөр	-дөр	-дөр	-зер						
-тар	-тар	-тар							
-тер	-тер	-тер							
-тор	-тор	-тор							
-төр	-төр	-төр							
-нар									
-нер									
-нор									
-нөр									

Көптүк мүчө -лар ар кайсы түрк тилдеринде ар башка вариантта айтылганы менен, алардын чыгышы бир, алар тилдин тыбыштык өзгөчөлүгүнө байланыштуу. Кыргыз тилинде «-лар» мүчөсү төмөнкү тартипте өзгөрөт.

Сөздүн аяккы муунунда төмөнкү үндүүлөр болсо	Сөздүн аягы		
	үндүү жана й, р менен бүтсө	й, р-ден башка жумшак үнсүздөр менен бүтсө	каткалаң үнсүз менен бүтсө
а, ы, у, я, ю	-лар	-дар	-тар
э, и, е	-лер	-дер	-тер
о	-лор	-дор	-тор
ө, ү	-лөр	-дөр	төр

Көптүк «-лар» мүчөсү уңгу, туунду жана татаал зат атоочторго жалганып, төмөнкүдөй маани берет:

1. Жекелик сандагы зат атоочтордон көптүк санды көрсөтүүчү зат атооч уюштурат: колхозчу—колхозчулар, мектеп—мектептер, комсомол—комсомолдор ж. б.

2. Бир түрдүү жалпылаштырылып коюлган зат атоочторго «-лар» мүчөсү жалганганда, алардын санын, түрлөрүн көрсө-

түү менен сөздүн маанисин кеңейтип, заттарды конкреттештирет: *жемиш* — *жемиштер* (ар түрдүү), *мал* — *малдар* (ар түрдүү), *тамак*—*тамактар* (ар башка) ж. б.

3. Көптүк мааниде колдонуучу кош зат атоочторго жалганса, алардын маанисин чыңап, ар түркүн экендигин көрсөтөт: *кийим-кечек, кийим-кечектер; кемпир-чал, кемпир-чалдар, кыз-кыркын, кыз-кыркындар* ж. б.

4. Сансого мүмкүн болбогон, бирск өлчөнө турган буюмчаларга көптүк мүчө жалганса, заттарды конкреттешкен мааниге өткөрөт, түрлөрүн, сортторун билдирет: *ун*—*ундар, эт*—*эттер, темир*—*темирлер, кант*—*канттар, таш*—*таштар* ж. б.

5. Уруулардын, элдердин, улуттардын аттарына жалганса, алардын бир канчасын гана көрсөтүп, конкреттештирет: *Кыргыз*—*кыргыздар, казак*—*казактар, дунган*—*дунгандар, тажик*—*тажиктер* ж. б.

6. Айрым эл, уруктардын аттарына жалганса ал урукка тиешелүү элдердин бир тобун гана көрсөтөт. Мисалы: *Солтор* Чүйдө, *сарбагыштар* Ысык-Көлдө жашайт.

7. Кишинин атына жалганса ага тарапташтарды билгизет: *Асандар келип кетишти.*

8. Айрым учурда шаардын, жердин энчилүү аттарына жалганып, ал жерлик адамдарды билдирет. Мисалы: *Самарлар* келишти. Мында «самарлык» элдер жөнүндө айтылды. Адабий тилде -лар мүчөсү -лык мүчөсүнөн кийин колдонулат. Мисалы: *оштуктар, москвалыктар, кашкарлыктар, фрунзеликтөр, чүйлүктөр, көлдүктөр, түштүктөр, тоолуктар, талаалыктар* ж. б.

9. Сүйлөм тизмегинде -лар зат атоочтон башка сөздөргө жалганса, ал сөз сүйлөмдө зат атоочтун ордуна колдонулат. Мисалы: *Жаштар чоңдорго атап концерт коюшту.* Мында *жаш, чоң* деген сын атооч сөздөр -лар мүчөнүн жардамы менен зат атоочтун ролуна өттү. *Биринчилер экинчилерди жеңип, байге алышты.* Мында *биринчилер, экинчилер* деген сөз ирээттик сан атооч, зат атоочтун ролунда.

Эскертүү: кыргыз тилинде заттардын көп санда экендигин -лар мүчөсүнөн башка, эсептик сан атоочтор жана ат атоочтор билдирет. Мисалы: *Магазинге көп китеп келди.* Мында көп сан атоочтун ордуна колдонгон ат атооч. *Ашыр алты карындаш сатып алды.* Мында *алты* эсептик сан атооч.

Сан атоочтор зат атоочко аныктооч болуп түшкөндө, аныкталгыч зат атоочтор көптүк мүчөсү менен өзгөрбөйт. Жекелик формада айтылат. Башкача айтканда, аныкталгыч менен аныктооч сөздөр сан жагынан ээрчишпейт. Ошол сыяктуу, ээ менен баяндоочтун сан жагынан ээрчишүүсү кыргыз тили үчүн мүнөздүү эмес. Мисалы: *Окуучулар чогулду.* Мында ээ көптүк санда, баяндооч жекелик санда. *Окуучулар чогулушту.* Мында ээ менен баяндооч экөө тең көптүк санда. Бирок ээ жекелик санда болсо, баяндооч ар дайым жекелик санда болот. *Асан окуду.* (*Асан окушту* деп айтылганда сөздүн мааниси бузулат).

Өз маанисинде турганда, сын атооч менен сан атоочтор көптүк мүчө менен өзгөрбөйт.

ЖӨНДӨМӨ КАТЕГОРИЯСЫ

Жөндөмөлөр сүйлөм тизмегиндеги сөздөрдү айтылуучу ойго карай байланыштырат. Кыргыз тилиндеги жөндөмөлөр алтооч (атооч, илик, барыш, табыш, жатыш, чыгыш).

Орхон-енисей эстеликтериндеги жөндөмөлөр азыркы кыргыз тилиндеги жөндөмөлөрдөн тыбыштык варианты жагынан жана кээ бир мүчөлөрдүн азыркы кыргыз тилинде сакталбай калышы жагынан гана айырмаланат. Мисалы: атооч жөндөмөнүн мүчөсү болгон эмес, ал жөндөмөгө ким?, не? деген суроо берилген.

Илик жөндөмөнүн мүчөсү -нын. Мисалы каганыңын сабын алматың (каныңдын сөзүн албадың), менин сабымын сымбады¹ (менин сөзүмдү сынбады—бузбады).

Табыш жөндөмөнүн эки мүчөсү болгон: 1) ^{зат атоочто колд.} -ыг, -иг, -г; 2) ^{ат атоочто гана колд.} -ны, -ни, -н. Мисалы: *кисиг*—*кишиг* (киши -г), *сабыг* (саб -ыг), *будуныг* (будун -ыг). Табыш жөндөмөнүн бул мүчөсү кыргыз тилине сакталган эмес; экинчи варианты (-ны, -ин, -н) сакталган, ал азыркы кыргыз тилинде 17 вариантта өзгөрөт, байыркы тилде үч гана варианты болгон. Мисалы: *буны* (*муну*), *аны*, *бени* (*мени*), *сабын*, (*сөзүн*), *агын* ж. б.

Барыш жөндөмөнүн эки мүчөсү болгон:

1) -ка, -ке; 2) -гару, -герү. Азыркы кыргыз тилине биринчи мүчөсү (-ка, -ке) сакталып, -гару, -герү деген мүчөсү сакталган эмес (*биргару, югару, огузгару* ж. б.). Байыркы тилде барыш жөндөмөнүн төрт варианты болгон (-ка, -ке, -а, -е). Мисалы: *йирке* (жерге), *капыгка* (капкага), *ташка*, *йазыка* (жайыкка); таандык мүчөдөн кийин: *йирине* (жерине), *каганыңа* ж. б. Ат атоочтун жөнделүшү: *мана* (мага), *саңа* (сага), *аңа* (ага) ж. б.

Орхон-енисей тилинде жатыш жөндөмөнүн мүчөсү төрт вариантта өзгөргөн (-та, -те, -да, -де). Мисалы: *йерде* (жерде), *илте* (элде), *сабымда* (сөзүмдө), *углынта* (уулунда), *йеринте* (жеринде), *бунта* (мында), *анта* (анда) ж. б.

Эстеликтен чыгыш жөндөмөдө турган бир гана сурама ат атоочту көрөбүз. Мисалы: *кантан* (кайдан), буга караганда чыгыш жөндөмөнүн мүчөсү -тан, -тен, -дан, -ден экенин байкайбыз.

Байыркы эстеликтеги жөндөмө мүчөлөрдү жыйынтыктап карасак, төмөнкүлөрдү көрөбүз:

¹ С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности М., 1951, 28 бет.

1. атооч жөндөмө: атайын мүчөсү жок;
2. илик жөндөмө: -нын, -нин, -ын, -ин, -ың, -иң; -н.
3. табыш жөндөмө: -ны, -ни, -н, (-ыг, -иг, -г).
4. барыш жөндөмө: -ка, -ке, -а, -е (-гару, -геру, -нару, -неру).

5. жатыш жөндөмө: -та, -те, -да, -де.

6. чыгыш жөндөмө: -тан (-тен, -дан, -ден).

Бул жөндөмөлөрдүн ичинен -ыг, -иг, -г; -гару, -геру, -неру, -нару мүчөсү азыркы тилде кездешпейт. Калган жөндөмө мүчөлөр азыркы тилдерде кезигет.

КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ ЖӨНДӨМӨЛӨР

Кыргыз тилинде орхон-енисей тилиндегидей эле алты жөндөмө бар.

Жөндөмөнүн аты	Мүчөсү	Суроосу
1. атооч жөндөмө	—	ким? эмне?
2. илик жөндөмө	-нын	кимдин? эмненин?
3. табыш жөндөмө	-ны	кимди? эмнени?
4. барыш жөндөмө	-га	кимге? эмнеге? кайда?
5. жатыш жөндөмө	-да	кимде? эмнеде? кайда?
6. чыгыш жөндөмө	-дан	кимден? эмнеден? кайдан?

Зат атооч сөздөрдүн жөндөлүшүн экиге бөлүп карайбыз.

1. Жакчыл таандык мүчөнүн жекелик-одоно түрүнүн мүчөлөрү (-ым, -ың, -ы) менен өзгө таандыктын мүчөсү (-ныкы) уланбай турган зат атоочтордун жөндөлүшү (биринчи жөндөлүш).

2. Жакчыл таандык мүчөнүн жекелик-одоно түрү менен өзгө таандыктын мүчөлөрү уланбаган зат атоочтордун жөндөлүшү (экинчи жөндөлүш).

Эскертүү: Жактама жана шилтеме ат атоочтордун жекелик түрүнүн жөндөлүшү, үчүнчү жөндөлүш — ат атооч бөлүмүндө каралат.

Жөндөмө мүчөлөр жөндөлүүчү сөздүн акыркы муунундагы тыбыштарга карата өзгөрөт. Тактап айтканда, жөндөмөнүн

башындагы үнсүз тыбышы жөндөлүүчү сөздүн аягындагы тыбышка карата, жөндөмөнүн үндүү тыбышы жөндөлүүчү сөздүн акыркы муундагы үндүү тыбышына карай ээрчип өзгөрөт.

Жөндөмөдөгү үндүүлөр төмөнкү таблица боюнча өзгөрөт.

эринсиз (ачык)		эриндүү (эрин)		
кең	а	э	ө	о
кууш	ы	и	ү	у
жоон		ичке		жоон

1. Мүчөдөгү үндүү тыбыш кең болсо алар кең үндүүлөргө гана, кууш үндүү болсо кууш үндүүлөргө гана өтөт.

2. Жөндөлүүчү сөздүн акыркы муунундагы үндүү тыбыш эринсиз жоон үндүү (а, ы) болсо, мүчөдөгү үндүү да эринсиз жоон тыбышка өтөт; эринсиз ичке (э, и) болсо, эринсиз ичкеге; эриндүү ичке (ө, ү) болсо, эриндүү ичкеге; эриндүү жоон (а, у) болсо, эриндүү жоонго гана өтөт. Бирок «у» тыбышынан кийин мүчөдөгү «а» тыбышы сакталат. Калган үндүү тыбыштар жогорку таблицка баш иет.

Жөндөмөнүн башкы үнсүз тыбыштары жөндөлүүчү сөздүн эң акыркы тыбышына карата ээрчишет: сөздүн аягы үндүү менен бүтсө, жөндөмө мүчөнүн башкы тыбышы өзгөрбөйт, жумшак үнсүз менен бүтсө, «н» тыбышы «д» тыбышына өтөт, каткалаң үнсүз менен бүтсө «д» менен «н» тыбышы каткалаң «т» тыбышына, «т» тыбышы болсо «к» тыбышына өтөт. Мисалдар:

-ны: (үндүү тыбыштан кийин) баланы, энени,
(каткалаң үнсүздөн кийин) атты, тоокту.
(жумшак үнсүздөн кийин) малды, уйду,

-да: (үндүү, жумшак үнсүздөн кийин) балада,
малда,
(каткалаң үнсүздөн кийин) атта, тоокто.

-га: (үндүү жана жумшак үнсүздөн кийин) балага,
малга,
(каткалаң үнсүздөн кийин) атка, тоокко ж. б.

Биринчи жөндөлүш

Жөндөмө мүчөлөр төмөнкү вариантта өзгөрөт

Жөндөмөнүн аты	Жөндөлүүчү сөздүн аяккы тыбышы						Варианты (саны)
	үндүү болсо		жумшак үнсүз болсо		каткалаң үнсүз болсо		
Атооч	м ү ч ө с ү ж о к						
Илик	-нын -нун	-нин -нүн	-дын -дун	-дин -дүн	-тын -тун	-тин -түн	12
Табыш	-ны -ну	-ни -нү	-ды -ду	-ди -дү	-ты -ту	-ти -тү	12
Барыш	-га -ге -го -гө			-ка-ке -ко-кө		8	
Жатыш	-да -де -до -дө			-та -те-то-тө		8	
Чыгыш	-дан -ден -дон -дөн			-тан -тен -тон -төн		8	

Экинчи жөндөлүш

1) Таандык мүчөнүн биринчи жагы (-ым) уланган сөздүн жөндөлүшү

Атооч	атам	энем	отум	төөм
Илик	атамдын (атамын)	энемдин (энемин)	отумдун (отумун)	төөмдүн (төөмүн)
Табыш	атамды (атамы)	энемди (энемн)	отумду (отуму)	төөмдү (төөмү)
Барыш	атама	энеме	отума	төөмө
Жатыш	атамда	энемде	отумда	төөмдө
Чыгыш	атамдан (атаман)	энемден (энемен)	отумдан (отуман)	төөмдөн (төөмөн)

2) Таандык мүчөнүн экинчи жагы (-ың) уланган сөздүн жөндөлүшү

Атооч	жаның	элиң	колуң	көзүң
Илик	жаныңдын (жаныңын)	элиңдин (элиңин)	колуңдун (колуңун)	көзүңдүн (көзүңүн)
Табыш	жаныңды (жаныңы)	элиңди (элиңи)	колуңду (колуңу)	көзүңдү (көзүңү)
Барыш	жаныңа	элиңе	колуңа	көзүңө
Жатыш	жаныңда	элиңде	колуңда	көзүңдө
Чыгыш	жаныңдан (жаныңан)	элиңден (элиңен)	колуңдан (колуңан)	көзүңдөн (көзүңөн)

Таандык мүчөнүн биринчи жана экинчи жагынын (жекелик түрдө) жөндөлүшү бир-бирине окшош.

Таандык мүчөнүн үчүнчү жагы жана өзгө таандык мүчө уланган зат атооч сөздөр жогоркудан башкача жөндөлөт.

1) Үчүнчү жакта турган зат атоочтун жөндөлүшү.

А. атасы	энеси	тору	үйү
И. атасынын	энесинин	торунун	үйүнүн
Т. атасын	энесин	торун	үйүн
Б. атасына	энесине	торуна	үйүнө
Ж. атасында	энесинде	торунда	үйүндө
Ч. атасынан	энесинен	торунан	үйүнөн

2) **-ныкы** мүчөсү уланган турган сөздөр да жакчыл таандыктын үчүнчү жагы сыяктуу жөндөлөт. Мисалы: баланыкы, баланыкынын, баланыкын, баланыкына, баланыкында, баланыкынан.

Экинчи жөндөлүштө жөндөмө мүчөлөр төмөнкү вариантта өзгөрөт:

Илик	-дын -дин -дун -дүн (-ын -ин -ун -үн)	-нын-нин-нун-нүн
Табыш	-ды -ди-ду-дү (-ы-и-у-ү)	-н (-ны-ни-ну-нү)
Барыш	-а-е-о-ө	-на-не-нө
Жатыш	-да-де-до-дө	-нда-нде-ндө
Чыгыш	-дан-ден-дон-дөн (-ан-ен-он-өн)	-нан-нен-нөн

Таандык мүчөнүн жекелик-сылык жана көптүк түрүндөгү зат атоочтор (балаңыз, энебиз, энеңиздер) биринчи жөндөлүшкө окшоп жөндөлөт.

Зат атоочтордун жөндөлүшүндө мүчөлөрдүн өзгөрүш вариантын төмөнкү таблицадан көрүңүз

Илик	-нын -нин -дын-дин -нун -нүн -дун-дүн	-тын-тин -тун-түн	-ын-ин -ун-үн	(16)	
Табыш	-ны -ни -ну -нү	-ды-ди -ду-дү	-ты-ти -ту-тү	-ы-и -у-ү, -и	(17)
Барыш	-га -ге -го -гө	-ка-ке -ко-кө	-а-е -о-ө	-на-не -нө	(15)
Жатыш	-да -де -до -дө	-та-те -то-тө	-нда-нде -ндө	(11)	
Чыгыш	-дан -ден -дон -дөн	-тан-тен -тон-төн	-ан-ен -он-өн	-нан-нен -нөн	(15)

Бул таблицадан кыргыз тилиндеги жөндөмө мүчөлөрдүн өзгөрүш вариантын көрдүк. Бардыгы беш: жөндөмө мүчө -нын, -ны, -га, -да, -дан биринчи жана экинчи жөндөлүштө 74 вариантка өзгөрдү.

Жөндөлүүчү сөздүн аягындагы «у» тыбышынан кийин мүчөдөгү «а» тыбышы эринге карата ээрчише турган болсо 77 вариантта өзгөрмөкчү.

Эскертүү: 1) Жамдоо сандар (экөө, үчөө, алтоо) экинчи тип боюнча жөндөлөт: алтооно, алтоондо, алтоонон, алтоо-

ну ж. б. Булардын жөндөлүш вариантын кошкондо кыргыз тилинде жөндөмө мүчөлөр 77 вариантта өзгөрөт.

2) Жөндөмөлөрдүн маанисине токтолгон жокпуз. Бул жөнүндө Карасаевдин «Семантика падежей в киргизском языке» жана К. Дыйкановдун «Имя существительное в киргизском языке» деген эмгегин караңыз.

ТААНДЫК КАТЕГОРИЯ

Заттарды үч жактын бирине таандык кылып көрсөтүүчү грамматикалык категория — таандык категория. Таандык категориянын морфологиялык белгиси болуп, таандыктын мүчөлөрү эсептелет. Кээ бир таандык мүчөлөр уланган сөзүн үч жактын бирине таандык кылса (мисалы: атым, атың, аты); кээ бирөө уланган сөзгө экинчи бир затты таандык кылат. Мисалы: китеп Асандыкы, дептер меники.

Кыргыз тилиндеги таандык мүчөлөр маанисине карата экиге бөлүнөт.

1) Жакчыл таандык, мүчөлөрү: -ым, -ың, -ы, -ыбыз, -ыңыз ж. б.

2) Өзгө таандык, анын мүчөсү — -ныкы.

Жакчыл таандыктын мүчөлөрү затты үч жактын бирине (өзүм, өзүн, өзү) таандык кылып көрсөтөт, өзгө таандыктын мүчөсү -ныкы белгилүү бир затты башка бирөөгө, же башка затка таандык кылат (китеп Асандыкы).

Бул эки термин мектеп грамматикасында жакчыл таандык, жалпы таандык деп колдонулуп келе жатат. Кийинки термин чындыкка туура келет.

Жакчыл таандык мүчөлөр

Уланган сөздү үч жактын бирине таандык кылып көрсөткөн мүчөлөрдү жакчыл таандык мүчөлөр дейбиз.

Бул мүчөлөр кыргыз тилине байыркы заманда эле пайда болгон. Салыштыруу катарында ар башка территорияда жашаган түрк тилдерин алып, андагы жакчыл таандык мүчөлөрдү байыркы түрк тилине салыштырып карасак бул мүчөлөрдүн түпкү чыгышы бир экендигин байкайбыз. Мүчөлөр фонетикалык жагынан ар башкача айтылганы тилдин кийинки убактагы фонетикалык өзгөрүшүнө байланыштуу; айтылышы менен өзгөрүш варианты башкача болгону менен чыгышы бир, байыркы түрк тили диалектилерге ажырай элек мезгилде эле пайда болгон сыяктанат.

Жакчыл таандык мүчөлөрдүн өзгөрүш варианттары

кыргыз	кумык	туркмен	шор	башкырт	өзбек	орхон
-ЫМ	-ЫМ	-ЫМ	-ЫМ	-ЫМ	-ЫМ	-ЫМ
-ИМ	-ИМ	-ИМ	-ИМ	-ЕМ	-М	-ИМ
-УМ	-УМ	-УМ	-УМ	-ОМ		-УМ
-ҮМ	-ҮМ	-ҮМ	-ҮМ	-ӨМ		-ҮМ
-М	-М	-М	-М	-М		-М
-ЫҢ	-ЫҢ	-ЫҢ	-ЫҢ	-ЫҢ	-ЫҢ	-ЫҢ
-ИҢ	-ИҢ	-ИҢ	-ИҢ	-ЕҢ	-Ң	-ИҢ
-УҢ	-УҢ	-УҢ	-УҢ	-ОҢ		-УҢ
-ҮҢ	-ҮҢ	-ҮҢ	-ҮҢ	-ӨҢ		-ҮҢ
-Ң	-Ң	-Ң	-Ң	-Ң		-Ң
-Ы	-Ы	-Ы	-Ы	-Ы	-И	-Ы
-И	-И	-И	-И	-Е	-СИ	-И
-У	-У	-У	-У	-О		-У
-Ү	-Ү	-Ү	-Ү	-Ө		-Ү
-СЫ	-СЫ	-СЫ	-ЗЫ	-НЫ		-СЫ
-СИ	-СИ	-СИ	-ЗИ	-НЕ		-СИ
-СУ	-СУ	-СУ	-ЗУ	-НО		-СУ
-СҮ	-СҮ	-СҮ	-ЗҮ	-НЕ		-СҮ

Бул таблицкага таандык мүчөнүн жекелик одоно түрүнүн үч жагын алдык.

Азыркы кыргыз тилиндеги таандык мүчөлөрдүн жекелик, көптүк; одоно, сылык түрлөрүн башка түрк тилдериндеги таандык мүчөлөрдүн жекелик, көптүк; одоно, сылык түрлөрүнө салыштырсак да чыгышы жагынан айырмаланбайт.

Жакчыл таандык мүчөлөрдүн өзгөрүшү

Ж а г ы	Сөз үндүү менен аяктаса	Сөз үнсүз менен аяктаса	Өзгөрүш варианты
Жекелик-одоно түрдө өзгөрүшү			
1-инчи жак	-м	-ЫМ, -ИМ, -УМ, -ҮМ	5
2-нчи жак	-ң	-ЫҢ, -ИҢ, -УҢ, -ҮҢ	5
3-үнчү жак	-сы, -си, -су, -сү	-ы, -и, -у, -ү	8
жекелик-сылык түрдө өзгөрүшү			
2-нчи жак	-ңыз,, -низ, -нуз, -нүз	-ыңыз, -иңиз, -уңуз, -үңүз	8
көптүк-одоно түрдө өзгөрүшү			
1-инчи жак	-быз, -биз, -буз, -бүз	-ыбыз, -ибиз, -убуз, -үбүз	8
2-нчи жак	-нар, -нер, -нор, -нөр	-ыңар, -иңер -уңор, -үңөр	8
көптүк-сылык түрүнүн өзгөрүшү			
1-инчи жак	-ңыздар, -низдер, -нуздар, -нүздөр	-ыңыздар, -иңиздер -уңуздар, -үңүздөр	8

Жакчыл таандыктын жекелик-одоно түрүнүн мүчөлөрү жөнөкөй (-ым, -ың, -ы), калгандары чыгышы жагынан татаал болушат:

1) **-быз** деген мүчө «биз» деген сөздөн чыккан, ал татаал сөз (ат атооч бөлүгүн караңыз);

2) **-ыңыз** деген мүчө «-ың, -ыз» деген эки компоненттен турат;

3) **-ыңар** деген мүчө да эки компоненттен (-ың, -лар);

4) таандыктын көптүк-сылыгынын экинчи жак мүчөсү «-ыңыздар» үч мүчөнүн компаниентинен бириккен -ың, -ыз, -дар.

Жакчыл таандык мүчө уланып турган сөздөргө байланышкан сөз, ачык же жабык түрдө болсун, илик жөндөмөдө болот. Мисалы: карындашым, дептерин, анын китеби ж. б.

Бул таандык мүчөлөр бир, же бир нече затты бир затка таандык кылса жеке таандык дейбиз. Мисалы: менин көйнөгүм, менин китептерим, сенин столдоруң ж. б.

Бир, же бир нече затты көптүк сандагы заттарга таандык кылса орток таандык дейбиз. Мисалы: силердин китебиңер, алардын китептери, биздин балдарыбыз, биздин балабыз.

Эскертүү: Ат атоочтор аныктооч болуп түшкөндө, таандык мүчөлөр уланбай аныкталгыч айтыла берет. Мисалы: Биздин китеп. Сиздин бала. Мында ат атоочтор аркылуу зат бир жакка таандык болот.

Таандык мүчөлөр зат атоочко тиешелүү. Зат атоочтон башка сөз түркүмдөрү бул мүчөлөр менен өзгөрсө, алар сүйлөмдө зат атоочтун милдетин аткарышат.

Мисалы: Асандын жакшысы бар. Мында «жакшысы» деген сөзгө таандыктын үчүнчү жак (-сы) мүчөсү уланды да, сүйлөмдө ээнин милдетин аткарып калды (Адабияттык тилде «Асандын жакшы деген баасы бар» деп, айтылмачы).

Айшанын төртүнөн да беші көп (Айшанын «төрт» деген баасынан да «беш» деген баасы көп). Мында «төрт», «беш» деген сан атоочко таандык мүчө уланып, сүйлөмдө зат атоочтун ордуна колдонду.

Өзгө таандыктын мүчөсү

Уланган сөздү үч жактын бирине (мен, сен, ал) таандык кылбай, кайрадан, башка бир затты уланып турган сөзгө таандык кылып көрсөтүүчү мүчөлөрдү өзгө таандык дейбиз. Мисалга төмөнкүнү салыштырыңыз.

жакчыл таандык

балам, столум
кызың, китебиң
келини, кемеси

өзгө таандык

баланыкы, столдуку
кыздыкы, китептики
келиндики, кеменики ж. б.

Жакчыл таандыкта бала, кыз, келин, стол үч жактын (мен, сен, ал) бирине таандык болуп айтылса; өзгө таандыкта бала, кыз, келин, стол ж. б. деген сөздөргө өзгө бир заттын таандык экени билинди.

Өзгө таандыкты билдире турган мүчө (-ныкы) он эки вариант өзгөрөт (-ныкы, -ники, -нуку, -нүкү, -дыкы, -дики, -дуку, -дүкү, -тыкы, -тики, -туку, -түкү). Бул мүчө тарыхы жактан «-ны, -кы» деген эки компоненттен турат: а) табыш жөндөмө -ны; б) сөз жасоочу мүчө -кы. Азыр бирге каралат.

Жакчыл таандык менен өздүк таандык мүчөлөрдүн төмөнкүдөй айырмасы бар:

1. Жакчыл таандык мүчөлөр (-ым, -ың, -ы) затты үч жактын бирине таандык кылып көрсөтсө, «-ныкы» деген мүчө башка бир затты, же түшүнүктү уланып турган сөзгө таандык кылып көрсөтөт. Мисалы: Китеп Асандыкы (мында -ныкы мүчөсү китепти Асанга таандык кылды). Асандын китеби мында

таандык мүчө -ы «китеп» деген сөзгө уланып, аны үчүнчү жакка (Асанга) таандык кылды.

2. Жакчыл таандык мүчөлөр үч жак, эки сан (жекелик, көптүк), эки түр (одоно, сылык) менен айтылса, өзгө таандыктын мүчөсү одоно, сылык, жекелик, көптүк түрдө айтылбайт.

3. Жакчыл таандыктагы сөз илик жөндөмө менен байланышса, «-ныкы» деген мүчө уланган сөз атооч жөндөмө менен байланышат. Мисалы: Асандын баласы. Бала Асандыкы.

4. Жакчыл таандык мүчөлөр жактама, жана шилтеме ат атоочторго жалганбайт, -ныкы» деген мүчө аларга жалгана берет. Мисалы: меники, сеники, аныкы, ошонуку.

5. Жакчыл таандык мүчөлөр өзгө таандыктан кийин жалганбайт. Өзгө таандык мүчө болсо, өздүк таандык мүчөлөр уланган сөздөн кийин жалгана берет. Мисалы: Бул китеп Айшаныкы. Бул китеп сенин Айшандыкы (Айша-ың-дыкы), баламдыкы (бала-ым-дыкы) ж. б.

Бул жагынан алып караганда өзгө таандык мүчө жак мүчөлөргө (-мын, -сың) жакындашат.

Бирок, бул -ныкы деген мүчө жак мүчөлөрдөн төмөнкү өзгөчөлүгү менен ажыратылат:

1. Жак мүчөдө эки жак бар (-мын, -сың), өзгө таандыкта (-ныкы) жак жок, затты уланган сөзүнө гана тиешелүү кылат.

2. Жак мүчөсүнө байланышкан сөз жактама ат атоочтордон (мен, сен) болсо, «-ныкы» уланган сөзгө тиешелүү сөздөр көбүнчө шилтеме ат атоочтор, же атооч жөндөмөдөгү зат атооч болот. Салыштырып караңыз: биз жашпыз, сен чоңсуң, мен окуучумун, сиз студентсиз; бул стол меники, ал боёк столдуку, китеп Асандыкы ж. б.

3. Жак мүчөлөр этиш сөздөргө жалгана берет: мен окуптурмун, сен келген экенсиң, алар келишет ж. б. Өзгө таандыктын мүчөсү этиш сөзгө жалганбайт.

4. Таандыктын биринчи жагынан кийин жак мүчөнүн биринчи жагы, экинчи жагынан (-ың) кийин жактын экинчи (-сың) жагы жалганбайт, «-ныкы» мүчөсү болсо, таандык мүчөнүн бардык жагына тең жалгана берет. Мисалы: баламдыкы, атамдыкы, атасыныкы ж. б.

5. Күдүк мүчөдө турган сөз жактала берет (агрономдурсуң), таандык мүчөлөр күдүк мүчөдөн кийин жалганбайт.

6. Өзгө таандыкта турган сөздөр жөндөлөт, жак мүчөсүнөн кийин жөндөмөлөр жалганбайт.

Бул жагына караганда «-ныкы» деген мүчө жак мүчөсүнөн ажыратылып, таандык категориясына кошулат.

ЗАТ АТООЧТУН ЖАКТАЛЫШЫ

Жак мүчө менен зат атооч, сын атооч, ат атооч, этиш сөздөр жакталат, калган сөз түркүмдөрү: тактооч, байламта, тууранды сөз жана сырдык сөздөр жакталып, өзгөрбөйт.

Атоочторго (зат атооч, сын атооч, ат атооч, сан атооч) жак категориясынын эки гана жагы: 1-инчи, -мын жана 2-нчи -сың деген мүчөсү мүнөздүү. Алар одоно, сылык, жекелик, көптүк түрдө айтылат.

Атооч сөздөрдөн кийин жак мүчөлөрдүн өзгөрүш варианты

Түрү	Мүчөлөрү	Жагы
жекелик одоно	-мын, -мин, -мун, -мүн	I жак
	-сың, -сиң, -сун, -сүн	II жак
жекелик сылык	-сыз, -сиз, -суз, -сүз	II жак
Көптүк одоно	-быз, -биз, -буз, -бүз, -пыз, -пиз, -пуз, -пүз	I жак
	-сыңар, -сиңер, -суңар, -сүңөр	II жак
көптүк сылык	-сыздар, -сиздер, -суздар, -сүздөр	II жак

Таандык мүчөлөрдөн кийин жак мүчөлөр төмөнкү тартипте уланат:

1) Таандык мүчөнүн биринчи жагынан кийин (-ым, -быз) жак мүчөнүн экинчи жагы (-сың, -сыңар) жалганат: **Сен менин жолдошумсуң, Сиз биздин агабызсыз.**

2) Таандык мүчөнүн экинчи жагынан кийин (-ың, -ыңар) жак мүчөнүн биринчи жагы (-мын, -быз) жалганат: **Мен сенин агаңмын, биз силердин жолдошуңарбыз.**

3) Таандык мүчөнүн үчүнчү жагынан кийин (-ы, -сы) жак мүчөнүн биринчи жана экинчи жагы келе берет. Мисалы: **Мен Айшанын агасымын, сен Салыйдын инисин, биз Калыйчанын кудасыбыз ж. б.**

Таандык мүчө уланып турган сөздөрдүн жакталышы

Таандык мүчө	Жак мүчө	Сөздөрдүн жакталышы
-ым	-сың	сен менин карындашымсың
-быз	-сыз	сиз биздин карындашыбызсыз
-ың	-мын	мен сенин агаңмын
-ыңыз	-мын	мен сиздин агаңызмын
-ыңыз	-быз	биз сиздин агаңызбыз
-ы (-сы)	-мын	мен Айшанын инисимин
-ы (-сы)	-сың	сен Айшанын досусуң
-ы (-сы)	-быз	биз мектептин окуучусубуз
-ы (-сы)	-сыңар	силер шаардын адамысыңар
-ныкы	-мын	мен колхоздукумун
-ныкы	-сын	сен колхоздукусуң ж. б.

4. Таандык мүчөлөр күдүк мүчө уланган сөздөн жана жардамчы сөздөрдөн (эле, экен) кийин, кээде терс сөздөрдөн (эмес) кийин жалганбайт. Жак мүчөлөр жалгана беришет: **сен комсомолдурсуң, мен студент эмесмин, онунчу класстын окуучусу элемин ж. б.**

5) Жак мүчөдө турган сөздөр сүйлөмдө көбүнчө баяндоочтук милдетти аткарат. Таандык мүчөдө турган сөздөр ээлик, же толуктоочтук милдетти аткарат.

6) Жак мүчөлөр зат атоочко жалганса заттын ким экендигин, же ал жактын кесибин билдирет, этиш сөзгө жалганса кыймыл аракеттин ким тарабынан болгондугун билдирет. Мисалы: **Асанмын, устасың; Асан экөөбүз кечеги макаланы окуганбыз. Сен жыйналышта жарышка чыгып сүйлөптүрсүң.**

7) Таандык мүчөдө турган сөздүн аныктоочу илик жөндөмдө турат (мектептин ремонту бүттү). Жак мүчөгө байланышкан сөз атооч жөндөмдө турат. (**Биз мектептин окуучусубуз**).

Жак категориясынын бул өзгөчөлүгүнө караганда алар этишке тиешелүү категория, б. а., баяндооч боло турган сөздөргө тиешелүү категория дейбиз (категория сказуемость).

ЗАТ АТООЧ СӨЗДӨРДҮН ЧЫГЫШЫ

Сөздүк фонду менен грамматикалык түзүлүштүн туруктуулугу азыркы тилдин элементи байыркы кулчулук дооруна чейин эле пайда болгондугун белгилейт. Кыргыз тилинин сөздүк составын алсак, мындагы уңгу сөздөрдүн көпчүлүгү байыркы доордон бери жашап, жаңы сөз жасоого база болуп келе жатат. Айрым бир сөздөр кийинки мезгилдерде пайда болду. Ал жаңы пайда болгон сөздүн семантикалык мааниси турмушка жана андагы болгон өзгөрүшкө байланыштуу. Айрым сөздөр башка тилден келип, кыргыз тилинин грамматикасына баш ийип, жаңы сөз жасоого да катышып турат.

Зат атооч сөздөр, башка сөз түркүмдөрүнө караганда, өнөр жайдын, айыл чарбанын, сооданын, транспорттун, техниканын жана илимдин үздүксүз өсүшү менен, башкача айтканда, элдин турмуш-абалы менен тикеден-тике байланыштуу; анткени — турмушта болгон бардык түшүнүктөрдүн аттары тилде зат атооч түрүндө болот. Алар заттын, кубулуштун жана башка түшүнүктүн пайда болушу менен, же эскириши менен сөздүктө өзгөрүү абалында болуп турат. Жаңы зат пайда болуу менен анын аты белгиленет.

Кыргыз тилинин өсүш, өзгөрүшүн байкоо үчүн V—IX кылымдардагы жазылган орхон-енисей жазуусундагы тилдин грамматикалык түзүлүшүн, сөздүк составын текшерсек, эки тилдеги айырма менен окшоштук белгиленет.

Бул эки тилдеги айырма негизинен тилдин фонетикасы менен сөздүк составында, сөздүк фонду менен грамматикасында анчалык өзгөрүүлөр жок.

Жаратылыштагы бардык түшүнүктөр сөз менен белгиленет, түшүнүк эскирип, колдонуудан чыкса, сөз да акырындык менен эскирип сөздүктөн чыгып, архаизмге айланат.

Кыргыз тилинин сөздүк фондусундагы уңгу сөздөрдүн көпчүлүгү байыркы убактан бери жашап, жаңы сөз түзүүдө база болуп келди, азырда колдонулуп келе жатат. Эстеликтеги көп сөздөр айтылышы, же мааниси жагынан азыркы кыргыз тилине окшош. Кээ бирлери тыбыштык (фонетикалык) жагынан окшобой, мааниси жактан бирдей. Кээ бир эски сөздөр азыркы кыргыз тилинде маанисин кеңейткен, кээ бирлери кыргыз тилинде кезикпейт.

1. Байыркы орхон-енисей доорунан бери өзгөрүүгө учурабай тилибизге жаңы сөз түзүүдө база болуп келген зат атооч сөздөргө төмөнкүлөр мисал болот:

Адамга тиешелүү аттар: **киши, кыз, ини, күн, кан ж. б.**

Айбандардын аттары: **ат, бука, кой, барс ж. б.**

Айбандардын жана адамдардын дене мүчөлөрүнүн аттары: **баш, арка, көз, каш, тил, ич, өң ж. б.**

Географиялык жер-суунун жана астрономиялык аттар: **Күн, Ай, Букара, күн, ай ж. б.**

Мезгил, убакыт аттары: **кыш, таң, жаз, түн ж. б.**

Буюмчалардын аттары: **эт, таш, кум, кар, күмүш, кылыч ж. б.**

Абстракттуу ойлордун аттары: **өрт, от, күч, көк, турук, артык, аст, тыш, өлүм ж. б.**

Зат атоочтор эмес, сын атоочтордун (ак, боз, кара, көк, кызыл, түз, арык, ачык), **ат атоочтордун** (биз, сен, ким, өз), **сан атоочтордун** (бир, эки, төрт, он, алты, тогузунчу), **этиштердин** (ал, бар, бил, ур, бүт, түш, сана, кет), **тактоочтордун** (аз, ыраак, бат), **жардамчы сөздөрдүн** (го, түгүл), **байламталардын** (үчүн) ж. б. сөз түркүмдөрү байыркы тилде эле болгон.

2. Орхон-енисей эстелигин кыргыз тилине салыштырсак, эки тилде төмөнкүдөй фонетикалык айырма байкалат:

а) Мүчөдөгү үндүүлөрдүн эринге карай ээрчишүүсү байыркы тилде башкача болгон. Мисалы: **уртым** (урдум), **бөри** (бөрү), **бунча** (мынча), **катун, кантун** (катын) ж. б.

б) Мүчөдөгү үнсүз л, д, т тыбыштары алга карай ээрчиген эмес. Мисалы: **сиңли** (сиңди), **контур** (кондур), **тыңла** (тыңда), **башла** (башта), **бунта** (мында), **олыртым** (олтурдум) ж. б.

в) Сөздүн жана муундун аягында г тыбышы колдоно берген. Мисалы: **кег** (кек), **шег** (шек), **таг** (тоо) ж. б.

г) Ал убакта созулма үндүүлөр болгон эмес. Мисалы: **огул** (уул), **сөңүк** (сөөк), **билиг** (билүү), **үчөгү** (үчөө) ж. б.

д) үндүүлөрдүн же үндүүлөр менен жумшак үнсүздүн арасында к, п тыбыштары жумшартылган эмес. Мисалы **төпө** (дөбө), **кыркыз** (кыргыз) ж. б.

ж) Азыркы сөздүн башындагы ж тыбышынын ордуна, ал убакта «й» тыбышы колдонгон. Мисалы: **йыл** (жыл), **йүз** (жүз), **йити** (жети), **йарак** (жарак), **йол** (жол) ж. б.

з) Орхон-енисей эстелигинде азыркы кыргыз тилиндеги: в, ж, ф, х сыяктуу үнсүздөр менен созулма жана созулбас э сыяктуу фонемалар болгон эмес.

Ушул сыяктуу өзгөчөлүктөр менен салыштырып азыркы тилдин фонетикалык өсүшүн белгилей алабыз.

3. Азыркы кыргыз тилиндеги кээ бир зат атоочтор байыркы эстеликте башка мааниде колдонгонун көрөбүз. Мисалы: **Эже деген сөз эстеликте** улуу бир тууган (ага) деген сөздү түшүндүрсө, кыргыз тилинде улуу кыз бир тууганды билгизет. **Эмгек деген сөз эстеликте** азаптануу, кыйналуу (мээнет) деген маа-

ниде колдонулса, азыр тиричилик үчүн, жашоо үчүн кылган даңктуу эмгекти билдирет. Ошол сыяктуу алп деген сөз азыр: чоң, келбеттүү, балбан деген мааниде. **Катын** деген сөз орхон текстинде (кантун) хандын аялы деген мааниде болсо, азыр улгайган аял, одоно мааниде.

Кээ бир сөздөр башкы маанисин кеңейткен. Мисалы: **ок** деген сөз байыркы убакта жаанын огун гана билдирсе, эми мылтыктын огун да, замбиректин огун да, минамёттун огун да билгизет. Ошол сыяктуу, **мүчө** деген сөз башта жандуулардын дене мүчөсүн гана билгизсе, эми колхоздун мүчөсүн, сөздүн мүчөсүн (аффикс), сүйлөмдүн мүчөсүн билгизүүчү терминге айланды. Сөздүн мындай маани жактан кеңейиши тилдин лексикалык сөз жасоо категориясына кирет. Ошондой эле, кээ бир сөздөрдүн мааниси тарып да турат. Мисалы, **тон** деген сөз адепки кезде жалпы эле кийим-кечек деген мааниде болсо, эми кой териден жасалган сырт кийимди жана төрөттө түшкөн баланын тонун билгизет.

4. Орхон-енисей тилиндеги кээ бир сөздөр азыркы кыргыз тилинде колдонулбайт. Анткени ал сөздөр азыркы элдин экономикасына, маданиятына, турмушуна байланыштуу эмес. Кыргыз тилинде кезикпеген андай сөздөргө: **Капаган, Буман, Күлтегин** сыяктуу адам аттары; жана эски географиялык жерсуунун аттары: **Өтүкөн, Кадыркан, Аны, Байыркы**; айрым уруулардын, элдердин аттары: **аз, апар, огуш, изгил**; эски кызмат терминдери: **таркан, бага, бойла, ябгу** жана кээ бир эскирген: **талуйка** (деңиз), **каң** (ата), **үкүш** (көп), **табышган** (коён) сыяктуу сөздөрдү көрөбүз. Мындай сөздөр башка бир түрк тилдеринен кезигиши да мүмкүн. Мисалы, осмон-түрк тилинде **коён** деген сөз «тавшан» (байыркы тилде «табышган») түрүндө сакталган.

Азыр сөздүккө кээ бир эски (орхон-енисей тексттеринде кезиккен) сөздөрдүн ордуна башка тилден кирген жаңы сөздөр пайда болду. Мисалы: байыркы **сүнүг** деген сөз (найза) унутулуп, анын ордуна иран тилинен **найза** деген сөз кирди; **төрү** (закон) деген сөздүн ордуна «заң», «закон» деген сөздөр кирди (орус тилинен — закон, араб тилинен — заң) ж. б.

Эски сөздөрдүн алмашып кетишине себеп — кийинки кирген сөздүн мааниси баштагы сөздөн аз да болсо айырмалана тургандыгында. Мисалы: V—VI кылымдагы **сүнүк** (найза), мүмкүн, жыгачтан жасалса, кийинки мезгилдердеги «найза» түзүлүшү (формасы), же сапаты жагынан айырмалануу керек; болбосо ал зат көп мезгилге чейин колдонулбай, аты унутулуп калышы мүмкүн. Мисалы: эстеликтен **бор** (вино) деген сөздү көрөбүз. Ал сөз азыркы кыргыз тилинде жок, бирок венгриялык мадьяр тилинде «бор» деген сөз «вино» деген мааниде экенин көрөбүз. Ал сөз мадьяр тилине байыркы түрк урууларынан барышы мүмкүн. Кыргыз тилиндеги **вино** деген сөз жакында гана орус тилинен кирди. Ошол сыяктуу, эстеликтер-

де өксүз деген сөз «энесиз» деген мааниде колдонулса, азыр анын ордуна «жетим» деген сөз колдонулат. Байыркы убакытта баланы чоңойтууда атанын ролу аз болуп, энесиз бала «өксүз» болгон (**өк** — эне деген сөз), кийин баланы тарбиялоодо атанын ролу катышып, атасы өлгөн бала да **жетим** боло баштады. Ошону үчүн **өксүз** деген сөздүн мааниси эскирип, анын ордуна «жетим» деген сөз колдонулду. Кыргыз тилиндеги «*Аталуу жетим арсыз жетим, энелүү жетим эрке жетим*» деген макалдын мааниси эски убакта бала өстүрүүдө атанын ролу аз болгонун билдирип турат.

Кыскартып айтканда, орхон-енисей тексттериндеги сөздөрдүн көбү азыркы тирүү түрк тилдеринде сакталып турушу сөздүк фондунун байыркы доорлордо эле негизделгендигин көрсөтөт.

Сөздөрдүн мааниси өзгөрбөй, айтылышынын өзгөрүшү тилдин фонетикалык өсүшүнө байланыштуу. Фонетикалык өзгөрүштөр грамматиканын кээ бир формаларына да таасирин тийгизет. Мисалы, азыр кыргыз тилинде төл сөздүн аягында **г** тыбышы келбейт. Ошонун натыйжасында байыркы **-ыг, -иг, -уг, -үг** деген сөз жасоочу мүчө азыр кыргыз тилинде **-уу, -үү, -оо, -өө** деген мүчөгө айланды. Мисалы: **элиг** (элүү), **кечиг** (кечүү), **битиг таш** (жазуу таш) ж. б. Байыркы **-лыг, -лиг** деген мүчө кыргыз тилинде **-луу, -лүү** формасына өткөнүн көрөбүз. Мисалы: **кутлуг** (куттуу), **йараглыг** (жарактуу) жана **кышлаг** кыштоо, кыштак ж. б.

Тилдин сөздүк составы менен фонетикасы эмес, тилдин грамматикалык категорияларында да аз-аздап, акырындап өзгөрүштөр болуп тургандыгында шек жок. Орхон-енисей эстелигинде азыркы тилибиздеги: көптүк категория, таандык категория, жак категория, чак категория, салыштырма категория, ирет категория ж. б. сыяктуулар болгон. Бирок азыр анын кээ бир формалары сакталбай анын ордуна жаңы форма пайда болгон. Мисалы, эстеликте **-мыш** өткөн чактын мүчөсү, анын ордуна азыр кыргыз тилинде «-ган» деген мүчө колдонулат. Мисалы: **болмуш, олурмуш** деген сөздүн ордуна: **болгон, отурган** деп сүйлөйбүз. Бирок, «-мыш» мүчөсү ушул убакытка чейин сакталып, башка мааниде колдонуп келе жатат.

Мисалы: **Токтомуш** (эңчилүү ат), **турмуш** (жалпы ат) атоочтуктан зат атоочко өтүп кеткен түрү. Ошондой эле табыш жөн-дөмөнүн бир мүчөсү сакталбай (**-ыг, -иг, -г: атыг, кисиг**) экинчиси (**-ны, -ни, -н**) жашап келе жатат. Азыркы кыргыз тилинде **-кана, -кор, -лык**, сыяктуу жаңы мүчөлөрдүн пайда болушу тилдин грамматикасында да аз-аздап өзгөрүүлөр болорун далилдей алат.

Буга караганда кыргыз тилиндеги зат атоочтордун чыгышы, анын өсүшү, өзгөрүшү бардык түрк тили менен тыкыз байланыштуу өнүккөн. Мисалы үчүн байыркы эстеликтен бир абзац текст алып, азыркы кыргыз тилине салыштырып көрөлү.

«Теңри тег теңриде болмыш түрк билге каган бу өдкө олур-
тым. Сабымны түкети эсидгиле! Улайу ини-йигүним, огланым;
бирики огушым будунум, бирийе шад-апыт беглери, йырайа
таркат буйурук беглери, отуз... тогуз огуз беглери, будуну бу
сабымны едгүти эсид! Катygды тыңла!» ж. б.

Бул тексттеги сөздөрдү азыркы кыргыз тилине салып окуган-
да төмөнкүчө болот. «Теңридей теңриде болгон түрк билги ка-
ганы (каны) бул өдкө (тактыга) отурдум. Сыбымды (сөзүм-
дү) түгөтө эшиткиле! Улайу (улаган, кийинки) иним, жээним,
уулум, берки (жакын) уруум, будунум (элдерим), быягы шад-
апыт бектери, йырая (сол жак, түндүк жактагы) таркат буй-
рук бектери, отуз... тогуз огуз (суу) бектери, будуну (элдери)
бул сабымды (сөзүмдү) эдгүти (абайлап) эшит! Катуулап
тыңда!».

Бул сүйлөмдү азыркы кыргыз тилине салып окуганда кээ
бир сөздөр азыркы кыргыз тилинде учурабайт. Мисалы: **өд, бу-
дун, шад-апыт, эдгү** ж. б. Булар тилдин өсүшү менен сөздүк-
төн унутулуп калган архаизм. Кээ бир сөздөрдүн айтылышы
башка, мааниси бир (оглан, беглер, тыңла ж. б.), кээ бирлери
азыркы тилге окшош айтылат: бол, түрк, бу, каган ж. б. Грам-
матикалык (синтаксистик, морфологиялык) жагына караганда
көп айырма жок, сүйлөмдүн курулушу окшош, кээ бир сөз мү-
чөлөрүнүн гана айтылышы башкача. Мындай болушу тилдин
фонетикасына байланыштуу.

Демек, байыркы Орхон, Енисей дарыясынын боюнан та-
былган жазуу эстеликтерине салыштыруу методун туура кол-
донуп, изилдөө ишин дагы улантсак, азыркы тирүү түрк тил-
деринин тарыхын чечүүдө маанилүү материалдарды таба ал-
макчыбыз.

БАШКА ТИЛДЕН КИРГЕН ЗАТ АТООЧТОР

Азыркы кыргыз тилинин сөздүк составындагы болгон зат
аточтун көпчүлүгү сөздүк фондудан жасалган болсо, айрым
сөздөр башка бир элдин тилинен экономикалык, маданияттык
жана башка жактан болгон катнашуунун натыйжасында келип
кирген.

I. Араб-иран тилдеринен кирген сөздөр. Араб эли менен
кыргыз элинин ортосунда экономикалык катыш негизинен ти-
ке болбостон, коңшу элдер аркалуу (тажик, өзбек) жана китеп
аркалуу кыйыр түрдө болгон. Арап тилинен кирген сөздөр
кыргыз тилинде фонетикалык жагынан да, мааниси жагынан
да көп өзгөрүүгө учураганын көрөбүз. Мисалы: **кала** деген сөз
кыргыз тилинде шаар деген мааниде колдонулса, арап тилин-
де **чеп** (крепость) деген мааниде эле. **Зайып** кыргыз тилинде
аял деген мааниде колдонулса, арап тилинде алсыз, начар адам
(слабый, хилый) деген мааниде. **Чарба** деген сөз кыргыз ти-
линде айыл чарба, мал чарба (хозяйство) деген мааниде кол-

донулса, иран тилинде төрт аяктуу айбан мал (**чор — төрт,
ба — аяк**) деген мааниде колдонулат.

Арап тилинен кыргыз тилине төмөнкүдөй сөздөр кирди —
айрым заттардын аттары: **асман, шам, кире, аба**; буюмчалар-
дын аттары: **ношотур, шекер**; кубулуштардын аттары: **шамал,
ешөр** жана маданий турмушка байланыштуу терминдер: **мек-
теп, эсеп, адабият, мугалим, сабат, сабак, арип, нуска**; турмуш-
тук түшүнүктөрдөн: **мамлекет, мекеме, дүкөн, арыз, дүйнө, пай-
да, аскер, айбан, жума, адеп, айла, кадыр, куса, ыктыяр, уба-
да, ынтымак, уруят** ж. б.

Арап тилинен динге байланыштуу чыккан: **калга, эшен,
молдо, айт, доорон, садага, дуба, жаназа, битир** сыяктуу дин-
дик ырым-жырым, салт терминдери менен **шайтан, сыйкыр,
жин, арбак** деген эскирген сөздөр, негизинен, эзүүчү таптар-
дын кызыкчылыгына байланыштуу колдонулган.

Азыркы убакта динге байланыштуу терминдердин көпчүлү-
гү эскирип турмушта колдонулбай бара жаткансыйт. Мисалы,
өткөн убакта кыргыз элинин көбүнө түшүнүктүү болгон: **аким,
ажы, арбар, зикир, алым, азирейил, ирекет** сыяктуу сөздөр
азыр көчпүлүккө түшүнүксүз, архаизмге айланды.

**II. Кыргыз тилинде, араб тилинен кирген сөздөрдөн башка,
иран тилдеринен кирген сөздөр да көп.** Алар негизинен соода-
сатыктын, кыргыздар менен тажиктердин тике жана кыйыр
байланышы натыйжасында өткөн. Мисалы, кесипчиликке
байланыштуу терминдер менен айбандардын аттарынан: **ноо-
вай, уста, маймыл, жөжө, короз, мекиян, келемиш, көптер.**
Өсүмдүктөрдүн, жемиштердин, жашылчалардын аттарынан:
ыран, жүгөрү, долоно, беде, анделек, муруч, мейиз. Өндүрүш
курал-жабдык, кийим-кечек, аттарынан: **кетмен, дасторкон,
илеген** ж. б. Башка маанидеги: **мейман, балбан, ден, көөдөн.**
Күндүн аттарынан: **ишенби, жекшенби, бейшемби** ж. б. сыяк-
туу сөздөрдү көрөбүз.

Абстракттуу түшүнүктөрдүн аттары: **өнөр, наам, бак, дар-
ман, эреже** сыяктуулар кыргыз тилине кең таралган.

Иран тилдеринен кирген өткөн турмушка ылайыктуу кээ
бир сөздөр эскирип сөздүк составдан чыгып бара жатат.

Кыргыз тили өзүнүн өсүшүндө жалаң араб, иран тилинен
эмес, монгол тилинен (**арбын, ноен, бурхан, нөкөр, какай** ж. б.),
кытай тилинен (**чай, канжа**) жана грек (**калемпир, кылым, ка-
лем, апенде**), санскрит (**арашан, бодо, бакшы**) сыяктуу бир
теп тилдерден сөз алуу менен тилин байытып келген.

III Орус тилинен кирген сөздөр. Өткөн кылымдарда кыр-
гыз тилине араб, иран тилинин таасири күчтүү болсо, XIX кы-
лымдын орто ченинен тартып орус тилинин таасири өтө баш-
тады. Мисалы, Революцияга чейин эле орус тилинен кыргыз
тилине кээ бир өндүрүш куралдардын аттары сиңип кеткен:
соко, каамыт, дого, божу, саржан, бөтөлкө жана саясий адми-
нистративдүү бөлүнүштүн жаңы башкаруу аппараттарына бай-

ланыштуу сөздөр: бекет, үйөз, сот, болуш, ачендик, жандарм, жандралы ж. б. Булар орус элинин экономикалык, маданияттык жактан кыргыздарга тийгизген таасирин көрсөтө алат.

Революцияга чейин кээ бир сөздөр кыргыз тилине орус элинен тике өтсө, кээ бир сөздөр башка коңшу элдердин тили аркылуу өтүшү мүмкүн. Мисалы: **чиркөө, батир** деген сыяктуу сөздөр кыргыз тилине татар тили аркылуу кирди, татар тилинде «чиркөө» дегенди «чиркеу», «батир» дегенди «фатир» дейт (орус тилинде **церковь, квартира**).

Орус тилинен кирген эски сөздөрдүн көбү азыр кыргыз тилинде башкача мааниде колдонулат.

Мисалы: кыргыз тилиндеги **борум** деген сөз (орус тилинде форма) азыр башка мааниде. **Борумдуу көйнөк, боруму жакшы боз бала** ж. б. «формасы жакшы боз бала» десек, сөздүн мааниси бузулат.

Жакында кирген **форма** деген сөз кыргыз тилинде өз маанисиндей колдонулат. Мисалы, **Формасы улуттук, мазмуну социалисттик маданият**.

Орус тилинен кээ бир көп маанилүү сөздөр кыргыз тилине эки мезгилде (эки формада) кирип, эки башка сөзгө айланганын көрөбүз. Мисалы, кыргыз тилиндеги **ыстарчын** деген сөз (айыл аксакалы) революцияга чейин кирген, **старшина** деген сөз (аскерлик наам) кыргыз тилине жакында кирди. Кыргыз тилиндеги **машийне** (кийим тигүүчү) орус тилинен эбак эле кирсе, **машина** (техникада колдонулуучу жалпы машина) жакында гана кирди. Ошол сыяктуу **сот** деген сөз кыргыз тилинде **суд, судья** деген мааниде колдонулат. Бул сөздөн төмөнкүдөй жаңы сөздөр түзүлгөнүн көрөбүз: **соттошуу, сотсуз, соттуу** болду, **соттук** кылды, же **Асандын соту** болду; **машийне май, кол машийне, бут машийне, зиңгир машийне, бирок автомашина**.

Орус тилинен кирген кээ бир сөздөр азыр кыргыз тилинде башка мааниде колдонулат. Мисалы: **шапке** деген сөз кыргыз тилинде жайында кие турган баш кийимди билдирсе, орус тилинде (шапка) кышкы баш кийим, тумакты билдирет. Ошол сыяктуу **миске** деген сөз кыргыз тилинде тамак бышыра турган идиш (кастрюля) маанисинде, орус тилинде **миска** кичине табак (чөйчөк) деген мааниде колдонулат.

Сөздүн мындай башка мааниге өтүшү кыргыздар өткөн мезгилдерде орус тилине начар түшүнгөнүн далилдейт.

Орус менен кыргыздардын байланышы адепки убакта жалаң оозеки түрдө болсо, кийинки убакта иш кагаздары жана газет, журналдар чыгып кагаз жүзүндө да боло баштады.

Азыркы кыргыз эли мейли айылда, мейли шаарда, мейли колхоздо, мейли совхоздо, же шахтада болсун; эми орус эли менен бир үй-бүлөөдөй эмгектенишип; орус тилин кызыгуу менен үйрөнүп, эне тилин жаңы сөздөр менен, сөз айкалыштары менен байытып жатат. Кыргыз жаштары орус тилин үйрөнгөн

сайын андан кирген сөздөрдү эне тилинде так сүйлөөгө жетишти. Буга кийинки түзүлгөн кыргыз орфографиясы менен жаңы алфавити чоң жардам кылды.

Азыркы убакта орус тилинен кирген сөздөрдүн негизин орус орфографиясы боюнча, өзгөртпөй жазуу ишине өтүү, биринчиден, кыргыз жаштарынын орус тилине тыкыз байланыш экендигин билдирсе; экинчиден, орус алфавитин алуу орус сөзүн бузбай жазууда чоң роль ойноду. Мына ушул эки себеп жазуу ишиндеги чар жайыттыктан куткарып, орус тилин үйрөнүүгө, орус сөздөрүн өзгөртпөй (негизин) жазууга шарт түзөт.

Кыргыз лексикасына жакында кирген орус сөздөрүн мазмуну жагынан текшерсек, революцияга чейинки кирген сөздөргө караганда, алдыңкы маданиятка ээ болгон кыргыз турмушуна байланыштуу.

Кыргыз тилиндеги: **агроном, врач, доктор, артист, студент, секретарь, химик, инженер, офицер, командир, шофер, танкист** деген сыяктуу сөздөр орус тилинен кирсе; **колхозчу, жумушчу, окуучу, жазуучу, эсепчи, башкарма, табилчи** деген сыяктуу сөздөр кыргыз тилинде пайда болду. Булар кыргыз элинин жаңы өнөр-кесипчилик менен таанышып турмуш жагында болгон өзгөрүшүн көрсөтөт.

Патефон, телефон, радио, кино, театр, поликлиника, курорт, электр деген сыяктуу сөздөр кыргыз тилине орус тили аркылуу өтсө; **китепкана, ашкана, сорукана** сыяктуу сөздөр кыргыз турмушундагы жаңы маданияттык өсүшкө байланыштуу пайда болгон сөздөр.

Кээ бир сөздөр, кыргыз элинин илим-билиминин кругозорунун өсүшүнө байланыштуу, мисалы: **том, роман, поэма, лирика, психология, география, фонетика** сыяктуу сөздөр. Кыргыз элинин жалпы саясий турмушунун, түшүнүгүнүн илгерилештерине байланыштуу: **революция, демонстрация, парад, митинг, съезд, конференция, пленум** сыяктуу көп жаңы сөздөр кирди.

Кыргыз элинин коомдук турмушунун өзгөрүшүнө ылайыктуу: **колхоз, совхоз, партком, райком, райЗО, райФО, МТС** сыяктуу сөздөр кеңири колдонулуп жатат.

Коомдогу болгон өзгөрүш, анын аттары, же элдеги болгон бардык түшүнүктөрдүн аттары грамматикада зат атооч тобуна кирет. Ал сөздөрдүн өзгөрүшү (башка тилден кирген сөздөр) кыргыз тилинин грамматикасы боюнча болот.

Башка тилден келген сөздөр кыргыз тилинин грамматикасына толук баш ийгенде гана эне тилибиздин сөздүк составынан орун алып, тилдин өсүшүнө жардам берет.

Корутундулап айтканда, кыргыз тилиндеги зат атоочтор негизинен тилдин ички сөз түзүүчү каражаты менен сөздүк фон-

¹ Кыргыз тилинин орфографиясы, Фрунзе—1954, 9 бет.

дунун негизинде пайда болгон, зат атоочтор башка тилдер менен да толуктанат. Тил башка коомдук көрүнүштөр катары коомдун өнүгүшү менен өзүнүн сөздүк байлыгын да өнүктүрүп отурат; грамматикалык түзүлүшүн жакшыртып, тактап отурат. Бирок бул тышкы жана ички таасир менен шартталган нерсе. «Материалисттик диалектика тышкы себептер өзгөрүштүн шарты болуп саналат, ал эми ички себептер болсо, өзгөрүштүн негизи болот, андыктан тышкы себептер ички себептер аркылуу аракет кылат деп эсептейт». (Мао Цзе-Дун, Тандалган чыгармалар, том 2, 414 бет).

Кыргыз тилинин ички закондуулугу бар, маселен сөз байлыгынын өсүшүндө орус ж. б. элдердин тилинин көп таасири бар экендигин айтабыз. Бирок андагы чечүүчү негизги маселе эне тилдин ички закон ченемдүүлүгү. Эгер илимдин, маданияттын ар кыл тармактары эне тилибизде жүргүзүлгөн болсо, анын кандай даражада өсүшүнө ким күдүк болот. Демек, тилдин грамматикасына зыян келтирбесек, башка тилден кирген сөздөр кыргыз тилин жаңы илимий терминдер менен байытууда негизги булактын бири боло алат.

СЫН АТООЧ

Сын атооч жөнүндө түшүнүк

«Сын атооч» деген сөздүн алгачкы мааниси заттын сынын атоо деген мааниде колдонулган болсо, тил илиминде сөз түркүмдөрүнүн бирин билгизүүчү грамматикалык термин. Сын атооч заттардын сын-сыпатын, өңү-түсүн, мүнөзүн, сапатын жана заттын өзгөчө белгилерин, кээде кыймыл-аракеттин сапатын да көрсөтүп «кандай?» деген суроого жооп берет.

Сын атооч сөздөрдү башка сөз түркүмдөрүнөн, негизинен, анын маанисине жана сын атоочко тиешелүү грамматикалык категорияларына карай ажыратабыз.

Сын атоочтор мааниси жактан зат атоочко байланыштуу, заттын сапаты, сыны, түсү, даамы, жыты ж. б. касиети жагынан аныктап турат.

Сын атооч сөздөргө сан (жекелик, көптүк), жөндөмө, таандык категориясы эмес, ага салыштыруу категориясы жана кээ бир сөз түзүүчү грамматикалык белгилер мүнөздүү.

Сын атоочко мүнөздүү белгилер

1. Сын атооч сөздөр өз маанисинде турса сүйлөмдө аныктоочтук жана баяндоочтук милдет аткарат. Мисалы: *Көчөнүн эки бетине жап-жашыл бак-дарактар өстүрүлүп жатат. Бедери жок торкодон бек токуган бөз жакшы* (макал). Бул сүйлөмдөрдөгү **жап-жашыл** деген сын атооч аныктоочтук милдетти аткарып турса, экинчи сүйлөмдө **жакшы** деген сын атооч баяндоочтук милдет аткарды.

Сапаттык сын атоочтор (жакшы, жаман, мыкты) этиштик баяндоочтор менен байланышып, сүйлөмдүн бышыктоочу болуп да калат. Мисалы, **жакшы окуучу жакшы окуйт** дегендеги «жакшы» деген сөздүн экинчиси сүйлөмдүн бышыктоочу. Сын атоочтор сүйлөмдүн ээси, же толуктоочу болуп түшкөндө зат атоочтун ролунда колдонулат, же субстантивацияланат.

2. Сын атооч сөздөр сүйлөмдө, же өз алдынча жеке турганда да «кандай?» деген суроого жооп берет. Мисалы: **ак, көк, тоголок, жалпак, чоңоор, чаар, узун, жеңил, тегиз, сүйкүмдүү** ж. б.

Ал эми, зат атоочтор сүйлөмгө аныктооч болсо, «кандай?» жана «эмне?» деген эки суроого жооп берет. Себеби: «эмне?» деген суроого жооп бериши анын зат атооч экендигин билдирсе, «кандай?» деген суроого жооп бериши анын аныктооч экендигин билдирет. Кыргыз тилинде сын атооч менен аныктооч анын суроосу бир. Мисалы: *Кашкулак мүчө, каман тиш, күрсүңтун суроосу бир.* Мисалы: *Кашкулак, каман* деген зат деген чоң айбан. Бул сүйлөмдөгү кашкулак, каман деген зат атоочтор «мүчө», «тиш» деген зат атоочко аныктооч болду. Буларга кандай мүчө? кандай тиш? деген, же эмне мүчө? эмне тиш деген суроо бериле берет. Сын атооч аныктооч болгондо «эмне?» деген суроо эч убакта коюлбайт.

Сын атоочту зат атоочтордон суроо аркылуу да ажыратууга болот.

3. Сын атоочтор зат атоочтук мааниде колдонсо, зат атоочтун грамматикалык формасын бүт кабыл алат, бирок зат атооч сөздөр сын атоочтун оордуна колдонулбайт. Мисалы: *Ак көйнөктөн кызыл көйнөгү жакшы* деген сүйлөмдү *Актан кызылы жакшы* деп сүйлөйбүз. Мында сүйлөмдөн түшүп калган көйнөк деген зат атоочтун мүчөсү (-төн) сын атоочко уланып, байланыш кызматын аткарды.

4. Сын атоочтун дагы бир белгиси — башка сөз түркүмүнө мүнөздүү болбогон даража категориясы (күчөтмө жана салыштырма) бар.

5. Семантикалык мааниси жагынан заттардын, же зат маанисиндеги түшүнүктөрдүн сын-сыпатын, өңү-түсүн, мүнөзүн, сапатын билдирет.

СЫН АТООЧ СӨЗДӨР

Сын атооч сөздөр семантикалык жагынан төмөнкү мааниде болушат.

1. Заттын өңү-түсүн көрсөтүп, «кандай?» деген суроого жооп берет: *көк, боз, күрөң, тору, кызыл, мала, сур, кара, кочкул, кып-кызыл, көп-көк, кара кашка, көк ала* ж. б. Мындай сын атоочтор заттын өңүнө, түсүнө жараша сын атоочтун даража категориясы менен өзгөрөт. Мисалы, ак: *агыш, агылым, аппак, абдан, ак, агыраак* ж. б.

2. Заттардын формасын, тулкусун, өлчөмүн, кебетесин билдирип «кандай?» деген сөзгө жооп берет. Мисалы: *тоголок, жалпак, ийри, кыйшык, түз, кырдуу, сүйрү, узун, кыска, терең, тайыз, арык, семиз, алыс, жакын, кең, кууш, эндүү, чон, кичине, оор, жеңил* ж. б.

3. Заттардын жытын, даамын, анын абалын билдирип «кандай?» деген суроого жооп берет. Мисалы: *ачуу, таттуу, шириш, кермек, кычкыл, кыйгыл, ачкыл* (булар заттын даамын билдирет), *сасык, жыттуу, күлүмсү* (заттын жыты), *суук, жылуу, ысык, салкын, мээлүн* ж. б. сыяктуу сөздөр.

4. Заттын мүнөзүн, абалын ж. б. жактарын билдирип, «кандай?» деген суроого жооп берет. Мисалы: *жоош, тентек, шок, шайыр, басмырт, шар, акылдуу, арамза, бөксө, коюу, толтура, суюк, тунук, киргил* ж. б.

5. Кээ бир сын атоочтор заттардын сын-сыпатын, сапатын билдирет. Мисалы: *жакшы, жаман, түзүк, начар, катуу, жумшак, март, кооз, кызык* ж. б.

Сын атоочтун өзгөчөлүгү

Түркологиялык эмгектерде зат атооч менен сын атоочтун, сын атооч менен тактооч сөздөрдүн биринен-бири начар ажырай тургандыгы белгиленет. Анысы төмөнкү себептер менен мүнөздөлөт.

1. Сапаттык сын атоочтор заттын гана сын-сыпатын, сапатын билдирбей, кыймылдын да кандай сапатта болгонун билгизет, мындай учурда сын атоочтор тактоочтор сыяктуу сүйлөмдө бышыктоочтук милдетти аткарып калат.

Мисалы: *Ашыр карыя түзүк сүйлөдү.* Бул сүйлөмдө *түзүк* деген сын атооч сүйлөдү деген баяндоочко бышыктооч.

Ленин атындагы колхоз айыл чарба шаймандарын сапаттуу ремонттошту. Бул сүйлөмдөгү *ремонттошту* деген баяндоочко *сапаттуу* деген туунду сын атооч бышыктооч болуп түштү.

Бирок мындай бышыктооч болгон сын атооч сөздөр орус тилине тактооч менен которулат.

2. Кээ бир тактооч сөздөр сын атоочтун-раак деген мүчөсү менен өзгөрөт: *тезирээк, эртерээк, батыраак, өйдөрөөк* ж. б.

Мындай жагына караганда сын атооч менен тактоочтун жакындыгын байкайбыз.

3. Кээ бир зат атоочтор сын атоочтор сыяктуу экинчи заттын эмнеден жасалганын билдирип, зат атоочко аныктооч болуп түшөт. Мисалы: *жыгач араба, суу тегирмен, таш көпүрө* ж. б. сыяктуу сөздөрдүн биринчи компоненти (жыгач, суу, таш) зат атооч сөздөр, орус тилине которулганда катыштык сын атоочтор менен которулат. Кыргыз тилинде зат атоочко аныктооч болгон сын атоочтор эч убакта «эмне?» деген суроого жооп бербейт. Жогорку аныктоочтор эмне араба? эмне көпүрө? деген суроого жооп берип, аларга кандай турат? деген суроонун коюлушу ал сөздөрдүн аныктоочтук милдет аткарышына байланыштуу нерсе.

4. Ушул сыяктуу, сын атоочтор сүйлөмдө аныкталуучу сөздүн ордунда колдонулганда зат атоочтун синтаксистик формасын толук кабыл алат. Мисалы: *Жаны барда жалынган, жаман эрдин белгиси* (макал). Бул сүйлөмдө *жаман* деген сын атооч өз маанисинде турат, «эр» деген зат атоочко аныктооч болуп түштү. *Кан төгүлгөн согушка катышпаган жаш барбы?* Бул сүйлөмдөгү *жаш* деген сын атооч зат атоочтун ордунда колдонулган. *Түшүмдөй бир муң күндү элестетем, ал элес жаш жүрөккө*

баткан бекем. (А. Т.) Бул сүйлөмдөгү «жаш» деген сөз — сын атооч, аныктоочтук милдет аткарат.

Жаман, жарманын кызуусу менен черүүгө аттанат. Бул макалда жаман деген сын атооч зат атоочтун (киши) ордуна колдонулуп жатат. Сын атоочтордун жогоркудай болуп зат атоочтун ордуна жүрүшүн субстантивация дейбиз.

5. Кыргыз тилинде, башка түрк тилдери сыяктуу, кээ бир сөздөрдүн айтылышы бир, андай сөздүн чыгышы менен негизи да бир, ошондой болгону менен мааниси жагынан эки, же андан ашык сөз түркүмүнө тиешелүү болушу мүмкүн (полисемия).

Мындай сөздөргө төмөнкүлөрдү мисал кылууга болот:

Кызык: кызык адам (кызык—сын атооч), көп кызыкпа (кызыкпа — этиш);

ой: ой жер (сын атооч), ойго түш (зат атооч), ойбо (этиш);

тоң: тоң жарылды (зат атооч), тоңбо (этиш), тоң жер (сын атооч);

көк: көк чыкты (зат атооч), көк боёк (сын атооч);

оору: оорулар (зат атооч), оору адам (сын атооч), ооруба (этиш);

кары: карылар (зат атооч), карыба (этиш), кары киши (сын атооч) ж. б. мындай сөздөрдү омонимдерден ажыратуу керек.

6. Кээ бир сөздөр заттардын туруктуу болгон сындык белгисин билдирип, «кандай» жана «эмне» деген эки суроого жооп берип турат. Эгерде заттардын мындай туруктуу белгисин коюлган атооч сөз ал заттын атына аныктооч болуп турса, катыштык сын атооч болот. Эгерде ал аныктооч болбосо зат атооч сөздүн ордуна колдонулат. Булар субстантивацияланган сын атоочтор. Мындай маанилеш сын атоочко төмөнкү сөздөрдү алабыз: кашан, күлүк, жорго, чолок, аксак, сулуу, сыпа, дүлөй, дудук, керен, соо, соргок, урушчаак, көрөнөөк, уганаак, суранчаак, тиленчээк, алдамчы ж. б.

Мындай сын атоочтор сүйлөмдө зат атоочтун ордуна колдону берет: Сулуу жаздын сүйүп келген убагы, Ширин сөзгө жаман байт бекен чырагы. Бул сүйлөмдө сулуу, ширин деген сөздөр өз маанисинде — сын атоочтор.

Кай жерден табам сулуу деп, Кабарын сурайт ыраактан. Бул сүйлөмдө «сулуу» деген сөз зат атооч (субстантивацияланган).

Мындай маанидеги сөздөр лексикалык жол менен иштетилип чыгат.

Сөздөрдүн бул сыяктуу белгилерине караганда, сөз түркүмүнө ажыратууда зат атооч менен сын атоочту, сын атооч менен тактоочту бир-биринен ажыратуу кыйын эмес.

Сөз түркүмдөрүн биринен-бирин толук ажыратуу үчүн алардын лексикалык жана грамматикалык белгилерине кароо керек, ошондо гана сөз түркүмүн туура ажырата алабыз.

Сапаттык сын менен катыштык сын

Сын атоочтор мааниси жактан сапаттык сын жана катыштык сын болуп экиге бөлүнөт.

Сапаттык сын деп, лексикалык мааниси жагынан заттын сын-сыпатын, өңү-түсүн, сапатын, көлөмүн билдирген сөздөрдү айтабыз. Мисалы: ак, кара, жакшы, чоң, тоголок, узун, алыс ж. б. Сапаттык сындын баары салыштырма категория менен өзгөрүп, сынды чамалап, же күчөтүп өзгөртө алат. Мисалы: агыш, аппак; кызгылтым, кызылыраак, абдан кызыл, кыпкызыл ж. б.

Катыштык сын деп, сөз мүчөлөрүнүн жардамы менен (-луу, -сыз, -дай, -лык) башка сөз түркүмдөрүнөн түзүлүп, заттын эмнеге окшош, эмнеге бай жана кандай экендигин билдирүүчү туунду сын атоочторду айтабыз. Мисалы: малдуу, акчалуу, баласыз, адепсиз, тоодой, суудай, темирдей, социалисттик, абстракттуу, колхоздук ж. б.

Мисалдар: Акылдуу отко карайт, акмак казанга карайт. Оймоктой оозум, акча жүзүм ж. б. Бул сүйлөмдөрдөгү акылдуу, акмак, оймоктой деген сөздөр катыштык сын атооч. Ал эми «акча» деген сөз зат атооч, аныктоочтун милдетин аткарган үчүн «кандай?» деген суроого жооп берип турат.

СЫН АТООЧТУН ДАРАЖАЛАРЫ

Сын атооч сөздөр заттын өңүн, тулкусун, көлөмүн, сапатын, даамын ж. б. белгилерин кандай даражада экендигин көрсөтөт. Сын атоочтор үч даражага бөлүнөт.

1. **Жай сын.** Эч кандай мүчө уланбай, көмөкчү сөздөрдүн жардамысыз айтылып турган сын атоочтор жай сын деп аталат. Мисалы: көк, ачуу, кызыл, жашыл, чоң, жакшы, кең, тар, түз, ийри, жумуру ж. б.

2. **Салыштырма сын.** Жай сындар салыштырма категориянын жардамы менен эки заттагы болгон сынды бири-бирине салыштырып көрсөтөт. Мисалы: жакшы — жакшыраак, чоң — чоңураак, ак — агыш, агыраак, көк — көгүшүрөөк, көгүш, кызыл — кызгылтым ж. б.

3. **Күчөтмө сын.** Күчөтүлгөн даражада айтылган сын атооч сөздөр күчөтмө сын деп аталат. Мисалы: өтө кызыл, абдан семиз, эң жакшы, кап-кара, сап-сары ж. б.

Салыштырма сын

Бир заттын өңү-түсүн, сын-сыпатын, сапатын экинчи бир заттын өңү-түсү, сын-сыпаты, сапаты менен салыштырып, андагы болгон айырманы көрсөткөн сын атоочту салыштырма сын дейбиз.

Салыштырма сын атоочтор жай сын менен кээ бир катыштык сындардан, сын атоочтун төмөндөгү сөз өзгөртүүчү мүчөлөрүнүн жардамы менен түзүлөт.

-**гылтым** деген мүчө төмөнкү сын атоочторго жалганып ал сөздөргө кошумча маани киргизет: көк — көгүлтүм, кызыл — кызгылтым ж. б.

-**гылтыр** мүчөсү да сөзгө жогоркудай салыштырма маани киргизет: көк — көгүлтүр, ак — агылтыр.

-**ылжым** деген мүчөнүн жардамы менен төмөнкү сөздөр өзгөрөт: кара — каралжым, көк — көгүлжүм, ак — агылжым.

-**ыш** деген мүчө төмөнкү сөздө байкалат: ак — агыш, көк — көгүш.

-**гыч** бир гана сөздө колдонулат: сары — саргыч.

-**омук** деген мүчө да бир сөздө учурайт: боз — бозомук.

-**омтук** деген мүчө да бир сөздө байкалат: боз — бозомтук.

-**жуумал** бул чыгышы жагынан маанилүү сөз болушу керек: ак — акжуумал.

Булардык баары заттын өңүн экинчи бир заттын өңүнө салыштырганда чамалап көрсөтөт.

Зат атооч сөздөргө -дай мүчөсү уланып бир затты, же сынды башка бир затка салыштырып көрсөтөбүз: тоодой толкун, алтындай сары, анардай кызыл, кебездей жумшак ж. б.

Сын атоочтун -раак деген мүчөсү сын атоочтун бардык түрүнө (туунду, уңгу) жалганып, заттын сыны кандай даражада экендигин көрсөтөт. Мисалы: кызыл — кызылыраак, көк — көгүрөөк, узун — узунураак, жакшы — жакшыраак, чоң — чоңураак, катуу — катуурак, таттуу — таттуураак ж. б.

Бул -раак деген мүчө эки мааниде колдонулат:

а) Заттын сынын жеткирбей чамалайт. Мисалы: Бул кагаздар агыраак экен. Мында кагаздын анчалык ак эместигин билдирди.

б) Заттын сынын ашкерелеп, ашырып, көтөрүп чамалайт. Мисалы: кагаздан да агыраак экен. Мында «агыраак» деген сын атооч башка бир заттын түсү кагаздан да агыраак экендигин ашкерелеп, күчөтүп көрсөттү.

Бул мүчөнүн бир өзгөчөлүгү — салыштырма сын атоочтордон кийин да жалгана берет. Мисалы: агыш — агышыраак, көгүлтүм — көгүлтүмүрөөк, акжуумал — акжуумалыраак ж. б.

КҮЧӨТМӨ СЫН

Заттын өзүнө мүнөздүү болгон сынын ашырып, күчөтүп, көрсөткөн сын атоочторду күчөтмө сын дейбиз. Күчөтмө сын атоочтор негизинен эки түрдүү жол менен түзүлөт.

1) Морфологиялык жол менен. Сын атоочтун биринчи бөлүмүнө п тыбышы кошулуп, андан кийин сын атооч толугу менен айтылат. Мисалы: жып-жылуу, уп-узун, чоп-чоң, суп-сулуу, шип-ширин ж. б.

Сын атоочтун -кей деген мүчөсү заттын өңүн, сапатын, тулкусун ашкерелеп билдирет. Мисалы: кичинекей, татынакай, апакай, кетирекей, иймекей ж. б.

2) Синтаксистик жол менен.

а) Күчөтмө сөздөрдүн жардамы менен айтылган сын атоочтор заттын сынын, даражасын күчөтүп көрсөтөт. Мисалы: эң кара, өтө жакшы, абдан катуу, чымкый кызыл ж. б.

б) Сын атооч сөздүн эки кайталанып айтылышы менен да заттын сыны күчөтүлөт: Жапыс тамдардын ордуна эми бийик-бийик тамдар салынды. Адыл кызыл-кызыл кездеме алды. Мында кызыл-кызыл; бийик-бийик татаал сын атооч. Сын атоочтун жогоркудай кайталанып айтылышы заттын сынын күчөтүп, заттын көп экендигин билдирет.

в) Сын атоочко байланышкан сөз чыгыш жөнөмөдө туруп заттын сынын күчөтөт: Аттан бийик, иттен жапыз (табышмак). Казандан кара нерсе жок, ачса кардың тойгузар, кардан аппак нерсе жок, кармасаң колуң тоңгузар (макал) ж. б.

Сын атоочтун бул күчөтмө даражалары менен башка сөз түркүмдөрү өзгөрбөйт. Ошондуктан, сын атоочтун башка сөз түркүмдөрүнөн ажыратыла турган грамматикалык белгисинин бири сын атоочтун даража категориясы.

Күчөтмө сын атоочтор сүйлөмдө аныктоочтун милдетин аткарышат. Мисалы: Биздин кружокто таланттуу, шыктуу, жап-жаш комсомолдулар иштешет. Өткөн суп-сур замандын, капканы буттан чапкан чак, барбы оюңда балалык. Бул сүйлөмдөрдөгү жап-жаш, суп-сур деген сын атоочтор аныктоочтук милдетти аткарып турушат.

СЫН АТООЧТУН ТҮЗҮЛҮШҮНӨ КАРАЙ БӨЛҮНҮШҮ

Сын атооч сөздөр башка сөз түркүмдөрү сыяктуу, түзүлүшү жагынан жөнөкөй же татаал болушат.

Жөнөкөй сын атоочтор түп сын (уңгу) жана туунду сын болуп экиге бөлүнөт.

Татаал сын атоочтор эки же андан ашык уңгунун, же алардын элементтеринин биригишүүсү менен түзүлөт.

Сын атоочту жана ошондой эле башка сөз түркүмдөрүн, түзүлүшү жагынан жогоркудай бөлүүнүн мааниси чоң. Сүйлөм тизмегиндеги сөз жөнөкөй же татаал болсун, сүйлөмдүн бир гана мүчөсү болот.

Мисалы: Илгерки өткөн убакта жашадык жаман боз үйдө, жылдызды санап жыртыктан (фольк.). Бул сүйлөмдө жаман, боз деген эки сын атооч бар. Бирок аны сүйлөм тизмегинде текшере турган болсок, жаман деген сын атооч сөз боз үй деген зат атоочтун аныктоочу. Боз үй эки сөздөн (боз, үй) биригип түзүлгөн татаал зат атооч. Ошол сыяктуу Ак ала сакал Бакайы кырк чоро менен көрүштү (фольк.). Бул сүйлөмдө ак ала деген сөз татаал сын атооч сүйлөмдүн аныктоочу. Ак боз ат минип чабыштык, душмандар менен алыштык. Бул сүйлөмдөгү ак боз деген сөз—татаал сын атооч, сүйлөмдүн аныктоочу. Ар дайым күлүп сүйлөгөн мүнөзү, кара тору жүзү, курч кара көздөрү тигиле караганда кандай гана кыз болбосун жер караткан. Бул сүйлөмдө кара тору — татаал сын атооч, курч, кара дегендер жөнөкөй сын.

УңГУ СЫН АТООЧТОР (Түп сын)

Уңгу сын атоочтор сөздүк составда байыркы доордон бери жашап, жаңы сөз түзүүдө катышып келгендиги азыркы тилдин фактылары менен далилденет.

Өткөн V—IX кылымдагы орхон-енисей тексттеринде эле ак, көк, кара, боз, кызыл, ачык, арык, семиз, түз деген сыяктуу сын атоочтор болгон.

Мындай сөздөр тилибизде көптөн бери жашап, жаңы сөз түзүүгө негиз болуп келе жатат. Мисалы: кара деген сын атоочтон төмөнкүдөй сөздөр түзүлгөн.

1) Сын атооч: кара ала, кара кашка, кара сур, кара тору, кара кочкул, кара күрөң, кара чаар, күрөң кара ж. б.

2) Зат атооч: карасуу, карасан, кара курт, кара аш, кара көсөө, кара жол, кара чарба, кара жолтой, кара шамал, алп кара куш, кара кулак шер ж. б.

Орхон-енисей тексттеринде кезиккен сын атоочтор азыркы кыргыз тилинде гана кезикпей, бардык түрк тилдеринен кезигет. Мисалга төмөнкү таблицаны карап көрсөк ойрот, кыргыз, казак ж. б. сыяктуу түрк элдери азыркы убакта ар башка территорияда жашап турушса да, байыркы түрк эстеликтеринде кезиккен сын атоочтордун ушул кезге чейин сакталып келиши сөздүктөгү сын атоочтордун туруктуу экендигин билгизет.

Түрк	ак	кара	көк	кызыл	сары	күчүк	аз
Түвин	ак	кара	көк	кызыл	сарыг	биче	ас
Өзбек	ок	кора	күк	кизил	сарик	кичкина	оз
Казак	ак	кара	көк	кызыл	сары	кичкине	аз
Хакас	ах	хара	көк	хызыл	сарыг	кичиг	аз
Алтай	ак	кара	көк	кызыл	сары	кичек	аз
Кыргыз	ак	кара	көк	кызыл	сары	кичине	аз
Орхон	ак	кара	көк	кызыл	сарыг	кичиг	аз

Уңгу сын атоочтор сөздүн кандай бөлүмүнөн түзүлгөндүгүн айта албайбыз. Эгерде сын атооч уңгу менен мүчөгө ажырап турган болсо, андай сын атоочтор туунду сын атооч деп аталат. Уңгу сын атоочторду түп сын деп да аташат.

Туунду сын атоочтордун түзүлүшү жөнүндө кыскача токтололу.

Туунду сын атоочтор

Сөз мүчөлөрүнүн жардамы менен түзүлгөн сын атоочторду туунду сын атооч дейбиз. Туунду сын атоочтор көбүнчө зат атооч менен этиштен, кээде тууранды сөздөрдөн түзүлөт. Туунду сын атоочтун байыркы түрк тилинде да болгонун эстеликтен көрөбүз. Мисалы: күчлүг (күчтүү), башлыг (баштуу), яраглыг (жарактуу) ж. б. Бул сыяктуу мисалдарга караганда сөз мүчөлөрүнүн жардамы менен сын атоочтун түзүлүшү байыркы тилде эле болгон.

I. Зат атооч сөздөн төмөнкү мүчөлөрдүн жардамы менен сын атооч түзүлөт.

-луу (-лүү, -дуу, -дүү, -туу, -түү) бул мүчө, азыркы түрк тилдеринде ар түрдүү вариантта айтылганы менен алардын негизи бир. Зат атоочтордон сын атоочту уюштурат. Мисалы: жыттуу, даамдуу, күчтүү, сүрдүү, баалуу, кымбаттуу, малдуу, жердүү, акылдуу, сапаттуу, сүттүү ж. б. Бул мүчөнүн байыркы формасы «-лыг, -лиг, -луг, -лүг» төрт вариантта айтылган.

Азыр кыргыз тилинде үндүүсү жагынан эки түрдүү (уу, үү), үнсүзү жагынан үч түрдүү (л, д, т) өзгөрүп, бардыгы алты вариантта айтылат.

Сын атоочтун -луу деген мүчөсү аркылуу сын атоочтон туунду сын атооч түзүлөт: кызылдуу, жашылдуу. *Күңгүрөгөн добушу, жашылдуу күндөй күңгүрөп* (фольк.).

-сыз (сиз, -суз, сүз), бул жоктукту билдирүүчү мүчө. Сын атоочтун бул мүчөсү байыркы түрк тили менен азыркы түрк тилдеринде кезигет. Мисалы: малсыз, жансыз, ойсуз, акылсыз, элсиз, адепсиз, уятсыз, көңүлсүз, теңсиз, ж. б.

-дай (-дей, -дой, -дөй, -тай, -тей, -той, -төй), бул мүчө дагы зат атоочтон салыштыруу маанисиндеги сын атоочту уюштурат. Мисалы: таштай, суудай, пахтадай, тоодой, көмүрдөй ж. б.

Бул (-дай) мүчөнүн байыркы формасы -даг, -дег. Мисалы: мындаг (мындай), элиг (элдей «колдой»). Чыгышы жагынан эки бөлүктөн турат: а) «-да», б) «-й» (байыркы формасы «-да, -г»). Бул мүчөнүн аягындагы г тыбышы тилдин фонетикалык өзгөрүшү менен кыргыз тилинде «й» тыбышына өтүп кеткен.

Жогорку (-луу, -сыз, -дай) мүчөлөрдүн жардамы менен уюшулган сын атоочтор катыштык сын деп аталышат.

-сак (-сек) сын атоочтун мүчөсү, туунду зат атоочтон сын атооч уюштурат. Мисалы: алымсак (ал-ым-сак), беримсек (бер-им-сек) ж. б.

Мындай сын атоочтор кээде зат атоочтун ордунда колдонулат. Мисалы: Беримсектен алымсак артык (макал). Бул сүйлөмдө «алымсак, беримсек» деген сын атоочтор зат атоочтун ордуна (алымсак киши, беримсек киши) колдонулуп жатат.

Мындай сөздөр өз маанисинде колдонсо, аныктооч болот. Мисалы: Алымсак кан Алоокеге алым бердик ар жылы (фольк.). Мында алымсак — сын атооч.

-дар, бул мүчөнүн жардамы менен да түзүлгөн катыштык сын атоочтор бар. Мисалы: карыздар, жарадар, кападар, кабардар, кусадар, зардар ж. б. Бул мүчө үндөштүк жагынан өзгөрбөй, башка тилден кирген сөздөрдө (араб, иран) көп кезигиши анын чыгышы башка тилден экенин көрсөтүп турат.

-лык деген мүчөнүн жардамы менен катыштык сын атоочтор түзүлөт. Мисалы: колхоздук (чарба), советтик (курулуш), социалисттик (өлкө), революциялык (жылдар) ж. б.

-лык мүчөсү менен түзүлгөн катыштык сын атоочтор, «-раак» деген мүчө менен өзгөрбөйт, башка катыштык сын атоочтордой сүйлөмгө баяндооч болбойт, бул жагынан алганда абстракттуу зат атоочторго окшошот.

-дак мүчөнүн жардамы менен уңгу зат атоочтордон төмөнкүдөй катыштык сын атоочтор түзүлөт. Мисалы: таштак, кумдак, саздак, жайдак ж. б.

Сын атоочтун -чыл (-чил, -чул, -чүл) мүчөсү аркылуу да уңгу жана туунду зат атоочтон катыштык сын атооч түзүлөт. Мисалы: эпчил, кекчил, түшчүл, жытчыл, суучул, өсүмчүл, убайымчыл, жаанчыл, ураанчыл ж. б. Мындай сын атоочтор сүйлөмдө аныктоочтон жана баяндоочтон башка ролду аткарсан, зат атооч маанисине өтөт, субстантивацияланат. Мисалы: Эптеп алыш эпчилдин колунан келет. Мында эпчил — зат атооч. Эпчил адамдар менен эби жок адамдар тең боло албайт. Мында эпчил — сын атооч.

-кор, -көр деген мүчөлөрдүн жардамы менен түзүлгөн сөздөр да катыштык сын атоочтун ордунда колдонулат. Мисалы: сүткөр (адам), ишкер (аял); кээ бир учурда «-көр» деген мүчө менен «-көй» деген мүчөнүн маани жактан жакын экенин байкайбыз. Мисалы: намыскор, намыскөй, ошол сыяктуу ишкер, ишмер ж. б. Булар тыбыштардын чередованиесинен пайда болушу мүмкүн.

-мер, -мөр, бул мүчөнүн жардамы менен түзүлгөн сөздөр да адамга тиешелүү мүнөздү билдирип, катыштык сын атооч маанисинде колдонулат: Ишмер адамдын колунан эмне келбейт, сөзмөр жанды эриктирбейт. Бул сүйлөмдөгү ишмер деген сөз катыштык сын атооч, аныктоочтук милдетти аткарып турат, сөзмөр деген сын атооч заттын (кишинин) ордуна колдонулуп, субстантивацияланды.

-чыл (-чил, -чул, -чүл) деген мүчөнүн жардамы менен да катыштык сын атоочтор түзүлөт. Мисалы: жаанчыл, саанчыл, ойчул, уйкучул, оомачыл, шылтоочул ж. б.

-чыл деген мүчөнүн жардамы менен кээде сын атоочтон да сын атооч түзүлөт. Мисалы: теңчил, акчыл. Булар субстантивациялана берет.

-ий, бул мүчөнү арап тилинен кирген төмөнкү сын атоочтордон кездештиребиз. Мисалы: илимий, маданий, адабий, тарыхый, диний ж. б.

Зат атоочтон түзүлгөн сын атоочтор негизинен катыштык сынга жатат. Анткени мындай сын атоочтор заттын эмнеден тургандыгын, же анын тегин билдирет. Андай катыштык сын атоочтор аныкталуучу сөз сүйлөмдөн түшүп калганда, ал түшүп калган сөздүн ордуна колдонулат.

Мисалы: *Жароокер сулуу кыз сүйсөң,*

Жашчылыгың бир кызык (Токтогул).

Бул сүйлөмдө *жароокер* — сын атооч.

Жароокер сүйгөн жарыңа

Жазылбас оору сеппегин (Аалы).

Мында *жароокер* зат атоочтун (кыз) ордуна колдонулду.

Жай мезгили, аба салкын,

Жүргөн жерим көк жайык. Бул сүйлөмдө *салкын* деген сын атооч өз маанисинде, *жайык* деген сын атооч «жер» деген сөздүн ордунда колдонулду.

Миң кара ала төө сайдым,

Миң кара кашка бээ сайдым (Төштүк).

Бул жерде *кара кашка*, *кара ала* — татаал сын атоочтор.

Кашаңыраак кара кашкага минип, бир киши келе жатат.

Мында *кара кашка* зат атоочтун ордуна колдонулуп жатат. Сын атоочтор зат атоочтун ордунда колдонгондо зат атоочтун грамматикалык формасын бүт кабыл алат. Ал грамматикалык форманын сакталышы сүйлөмдөгү байланышты сактайт.

II. Этиш сөздөн да сын атооч түзүлөт.

Этиш сөздөрдөн төмөнкү мүчөлөрдүн жардамы менен туунду сын атоочтор түзүлөт.

-уу (-үү), бул мүчөнүн жардамы менен төмөнкү сын атоочтор пайда болгон: *ачуу, жылуу, катуу* ж. б.

Бул мүчө байыркы тилде -ыг, -иг, -уг, -үг формасында айтылган. Мисалы: *ачыг, катыг, йылыг* ж. б. Бул сын атоочтор кыргызча катуу, ачуу, жылуу. Булар байыркы убакта эле пайда болуп, кийин тилдин өсүшү менен тыбыштык жагынан өзгөрүп кеткен.

Азыркы убакта -уу, -үү деген мүчө көбүнчө сын атоочту уюштурбайт, этиштен атоочтуку түзөт. Мисалы: *баруу, келүү, окуу, жатуу* ж. б.

-кыл (-гыл), бул мүчөнүн жардамы менен төмөнкү сын атоочтор түзүлгөнүн байкайбыз. Мисалы: *кычкыл, ачкыл, кыйгыл* (унгусу—кычы, ачы).

-мырт, -мыр мүчөсү менен төмөнкү сын атоочтор түзүлгөн: *басмырт, кытмыр, басмыр.*

-ык (-ик, -ук, -үк, -к) мүчөнүн жардамы менен этиш сөздөрдөн да сын атооч түзүлөт: *сасык, мокок, муздак, супсак, аксак, ыйлак, суюк, тунук, кыйык* ж. б.

Түнүк булак тоо башы

Муздак жайга токтодук (Фольк.).

Токтогул сүргүндө жүргөндө мокок балта менен карагайдан комуз жасап элге эрмек болот.

Баары бир супсак болсо да, даамын татып көргүсү келет.

Бул сүйлөмдөгү *тунук, муздак, мокок, супсак* деген сын атооч сөздөр «тун, музда, моко, сууса» деген этиш сөздөн түзүлгөн.

-аак (-оок) мүчөлөрүн төмөнкүдөй катыштык сын атоочтордон кезиктиребиз: *ыйлаак, сүйлөөк, коркоок* ж. б. Бул мүчө турактуу мүчө, үндүү менен аяктаган этишке жалганганда мүчөдөгү үндүү сыйлыгышат. Мисалы: сүйлө -аак—сүйлөөк, терде -ээк — тердээк, ыйла -аак — ыйлаак ж. б.

Эскертүү: Жогоркудай сын атоочторду «-ык» деген мүчөнүн жардамы менен түзүлгөн зат атоочтордон ажыратуу керек. Мисалы: *коркок, ыйлак. Коркокко кош корунот. Ыйлактын жашы кургабайт* ж. б.

-анаак деген мүчөнүн жардамы менен этиштен төмөнкүдөй сын атоочтор уюштурулат: *аланаак, беренээк, тебенээк, көрөнөөк, суранаак, кабанаак, качанаак, сүзөнөөк* ж. б. Бул сөздөр зат атоочтук мааниде колдонгондо мүчөдөгү созулма үндүү кыска үндүү менен айтылат.

-гак, -как (варианттары менен) деген мүчөсүнүн жардамы менен этиштен төмөнкүдөй сын атоочтор түзүлөт: *тайгак* (тайыгак), *майышкак, жабышкак, илешкек, жылбышкак.*

-чаак (-чээк, -чөөк) мүчөнүн жардамы менен адамдын мүнөзүн, адатын билдирүүчү сын атооч сөздөр түзүлөт. Мисалы: *уялчаак, тырышчаак, унутчаак, тарынчаак, сүйүнчөөк* ж. б.

-чаак деген мүчөнүн жардамы менен түзүлгөн сын атоочтор зат атооч маанисинде колдонулганда мүчөдөгү созулма үндүүсү созулбай айтылат. Мисалы: *Унутчак болбогун. Тарынчакка тамаша кылсаң, чындай көрөт.*

Кээ бир учурда -чаак мүчөсүнүн жардамы менен зат атооч сөздөн да сын атооч түзүлөт. Мисалы: *көнүлчөөк, коркунчаак* ж. б.

-калан деген мүчөнүн жардамы менен түзүлгөн сын атоочко мисалы: *шашкалан* (шаш-калан) адамга гана тиешелүү.

-гыр (варианттары менен) этиштен болгон сын атоочту түзөт: *алгыр, билгир, илгир* ж. б. Мисалы: *Алгыр куштай шамдагай азаматтын бири. Илгир кыргый коркок коёнду катуу чочутту.* Бул сүйлөмдөгү *алгыр, илгир* деген сөздөр заттык мааниге өткөн сын атоочтор.

-ыцкы (варианты менен) этиштерден төмөнкүдөй маанидеги сын атоочту уюштурат. Мисалы: *басыцкы, кетөрүцкү, жыйнацкы, чачыцкы* ж. б. Бул мүчө чыгышы жагынан татаал «-ыцкы» деген эки бөлүктөн бириккен.

-ынды (варианты менен) бул мүчө да татаал «-ыц, -ды» деген эки бөлүктөн турат. Мындан төмөнкү сын атоочтордун

түзүлгөнү байкалат. Мисалы: асыранды, бытыранды, чачыранды, күрөндү ж. б. Мындай сын атоочтор көп учурда зат маанисинде колдонулат, субстантивацияланат.

ТАТААЛ СЫН АТООЧТОР

Татаал сын атоочтор эки, же андан ашык сөздөн, же сөз бөлүгүнөн биригип, алардын компоненти бир түшүнүк катарында колдонулат.

Татаал сын атоочтор төмөнкү жол менен түзүлөт.

1. Эки башка маанидеги сын атооч биригип айтылуу менен. Мисалы: ак саргыл, кара кочкул, ак куба, көк ала, сары кашка, кызыл тору, кара чаар, кара көк, кызыл чаар ж. б.

2. Кээ бир учурда маанилеш синоним сөздөрдүн катар айтылышы менен сын атооч түзүлөт. Мисалы: ак-боз, жосш-момун, сары-албайы (көйнөк) ж. б. же кайталанса экинчи бөлүгү уйкашып гана айтылат: майда-чуйда, ийри-буйру, эски-уску, кызыл-мызыл, арык-торук (бул сөздүн торук деген бөлүгү байыркы убакта «арык» деген маанидеги сөз болгон, Торгун — аялдын аты).

3. Сын атоочтун эки кайталанып айтылышы заттын сынын тактос, күчөтүү маанисинде колдонулат. Мисалы: майда-майда, башка-башка, катуу-катуу, чоң-чоң, бекем-бекем ж. б.

4. Кээ бир учурда зат атооч сөздөрдүн айкалышына, сын атоочтун мүчөсү жалганып туруктуу сөз айкалышы, татаал сын атооч уюшулат. Мисалы: жыпар жыттуу, эр жүрөктүү, жосн билектүү, тоң моюндуу, кумурска белдүү ж. б. сыяктуу сөз айкалыштары.

5. Кээ бир татаал сөздөрдүн экинчиси зат атоочтон болуп, аныктоочу менен бирге айтылып сын атоочко өткөн сөздөр бар. Мисалы: жалаңаяк, жалаңбаш, жыланач, же жыланайлак, жылаңбаш, жыланач ж. б. Булар: «жалаңбаш», «жалаң аяк» деген эки сөздөн биригишкен татаал сөздөр.

Сын атооч сөздөр эки кайталанып айтылуу менен (чоң-чоң, майда-майда, кара-кара ж. б.) заттын сынын күчөтүп көрсөтөт. Сын атоочтордун кыскартылып айтылган формасы болбойт.

Антоним маанисиндеги сын атоочтор катар айтылганда татаал сын атооч уюшулбай, заттык мааниге өтүп кетет: улуу-кичүү, жакшы-жаман, өндүү-түстүү ж. б.

Кыргыз тилиндеги татаал сын атоочтор сын атооч сөздөрдөн, кээде зат атооч сөздөрдөн гана түзүлөт.

Сын атооч сөздөрдүн жасалышы үчүн ушул эки (морфологиялык, синтаксистик) жолдон башка да лексикалык жолу бар. Сын атоочтор лексикалашып отуруп заттык мааниге өтүшү мүмкүн.

БАШКА ТИЛДЕН КИРГЕН СЫН АТООЧТОР

Кыргыз тилиндеги сыпаттык сын атоочтор ар дайым сын атоочтун **-раак** деген мүчөсү менен өзгөрө алат.

Ал эми, башка тилден кирген сын атоочтор жана катыштык сын атоочтор бул мүчө менен өзгөрбөйт. Мисалы: илимий, маданий, тарыхый, адабий, диний ж. б. Бул сөздөрдүн аягындагы мүчө (-ий) араб тилинде сын атооч түзүүчү куранды. Кыргыз тилинде анын жардамы менен жаңы сын атооч түзүлбөйт. Башка тилден кирген сын атоочтор абстрактуу маанидеги зат атооч катарында сезилет, бирок сүйлөмдө ар дайым аныктоочтун гана милдетин аткарат.

Кыргыз тилинде араб, иран тилинен кирген мындан башка «на-, бей-» деген эки приставка бар. Кыргыз тилинде төмөнкү сөздөрдө кездешет: небак, натуура, нааразы, наадан, наакыл жана бейтааныш, бейбаш, бейбак, бейкабар, бейнамыз, бейкыл, бейкапар, бейнамаз, бейжай ж. б.

Кыргыз тилиндеги улуу, кичүү, кенже деген сөзгө орус тилинен кирген «младший», «старший» деген сын атооч синоним катарында колдонгону байкалат. Мисалы: *Мен Эркин-Сай мектебинде старший пионер вожатый болуп иштеп келе жатам. Абдымомун аскерден младший лейтенант болуп келиптир.* Бул сүйлөмдөгү «старший», «младший» деген сөздөр — сын атооч. Орус тилинде мужской род. Кыргыз тилине анын роду ажыратылбайт, мүчөсү да сезилбейт, абстрактуу маанидеги зат атоочко окшош, **-раак** мүчөсү менен өзгөрбөйт.

Орус тилиндеги катыштык сын атоочтор кыргыз тилине көбүнчө зат атооч менен которулат. Мисалы: «Они купили деревянный стол» дегенди **Алар жыгач стол сатып алышты** деп айтабыз, бул жерде «жыгач» деген сөз кыргыз тилинде — зат атооч, орус тилинде «деревянный» — сын атооч.

Ошол сыяктуу, орус тилиндеги туунду сын атоочтор кыргыз тилине зат атооч формасында кирип, андан кийин гана ал зат атоочко кыргыз тилинин сын атооч уюштуруучу мүчөсү жалганат. Мисалы: философский вопрос — философиялык маселе, экономический вопрос — экономикалык маселе, автономная республика — автономиялуу республика, революционный пролетариат — революциячыл пролетариат.

Буга караганда орус тилиндеги сын атоочтор кыргыз тилинде зат маанисинде кабыл алынып (философия, экономика, автономия, революция), андан кийин кыргыз тилинин сын атооч уюштуруучу (-лык, -луу, -чыл) мүчөлөрүнүн жардамы менен сын атоочко өткөнүн байкайбыз. Бул болсо, тилдин тышкы таасири тилдин ички закондору менен ишке ашарын далилдейт.

Корутундулап айтканда, сын атоочтор башка тилге оңой менен өтпөйт, өтсө да өз маанисин жоготуп, абстрактуу зат маанисинде колдонулуп, эне тилдин грамматикалык законуна багынып барып колдонулат.

Сын атоочтун зат атоочтун ордуна колдонушу

Сын атооч сөздөргө (ал чыныгы өз маанисинде турганда) көптүк мүчө менен таандык мүчөлөр уланбайт, жана алар жөн-дөмөлөр менен жөндөлбөйт. Сын атоочтор зат атоочтор менен бирге айтылганда гана өз маанисинде болот. Көп убактарда аларга таандык мүчөлөр уланып, жөндөмөлөр жөндөлүп турганын кездештиребиз. Мындай учурларда сын атооч менен бирге айтылуучу зат атооч сүйлөмдөн түшүп калат, сын атооч болсо зат атоочтун ордун басып, ага тиешелүү болгон сөз мүчөлөрүн, сүйлөмдөгү милдетин толук кабыл алат. Салыштырып көрөлү:

Жакшы адам белгиси

Эл камы үчүн күйүнөт.

Жаман адам белгиси

Өз камы үчүн жүгүрөт (Токтогулдан).

Мындагы жакшы, жаман деген сөздөр кандай? деген суроого жооп берип, адам деген зат атооч сөзгө аныктооч болуп, өз маанисинде турат.

Жакшы эл камын ойлойт, жаман өз камын ойлойт. (макал). Мындагы жакшы, жаман деген сын атооч сөздөр зат атоочтун ордуна колдонуп калды. Толугу менен алганда «Жакшы адам эл камын ойлойт, жаман адам өз камын ойлойт» болушу керек эле. Бирок адам деген сөз түшүп калып, анын ролу жакшы, жаман деген сөздөргө өттү.

Күлүк ат чапкан сайын арбытат (макал).

Күлүктөн күлүк чыкса, төрт аягы тыпырайт (макал).

Биринчи сүйлөмдө күлүк деген сөз ат деген зат атоочту аныктап, «кандай ат» деген суроого жооп берип турат — сын атооч. Экинчи сүйлөмдө ат деген зат атооч түшүп калган да, ал сөздүн мааниси күлүк деген сөзгө өткөн. Ошого жараша зат атооч сөзгө улануучу чыгыш жөндөмөнүн мүчөсү сын атооч сөзгө (күлүк -төн) жалганды.

Зат атоочтук мааниге өткөн сын атоочтор өзүнүн сын атоочтук маанисин, заттын белгисин, сапатын, сынын билдирүү касиетин тап-такыр жоюп койбойт. Сүйлөмдүн ичиндеги сөздөр менен байланышканда гана зат атоочтук мааниси басымдуулук кылып, зат атоочтун суроосуна да жооп берип турат.

САН АТООЧ

Сан атоочтор жөнүндө түшүнүк

Сан атоочтор — грамматикалык өзгөчөлүгү бар, маанилүү сөз түркүмдөрүнүн бири. Заттардын жана зат маанисинде колдонулган түшүнүктөрдүн санын, эсебин жана иретин билдирген сөздү сан атооч дейбиз. Аларга канча? нече? канчанчы? неченчи? нечөө? деген суроолор коюлат.

Сан атооч сөздөр маанисине карата: эсептик сан, иреттик сан, жамдама сан, чамалама сан, топ сан, бөлчөк сан болуп бирнечеге бөлүнүшөт; айтылышы боюнча, башка сөздөрдөй эле, жөнөкөй жана татаал болушат.

Сан атоочтор мааниси жагынан санды билдиргени үчүн, аларга зат атоочтун сан категориясы мүнөздүү эмес. Анткени сан атоочтун өзү санды көрсөтөт. Мисалы «бир» жекеликти билдирсе, бирден ашык сандар көптүктү көрсөтөт. Ошондуктан, сан атооч аныктап турган сөз эч убакта көптүк мүчөдө айтылбайт. Мисалы: Беш окуучу келди (Беш окуучулар келди эмес). Абды беш жолу жолукту (Абды беш жолдору жолукту эмес). Сан атоочтун грамматикалык өзгөчөлүгү жөнүндө төмөн жакта токтолобуз.

Сан атооч сөздөрдүн чыгышы

Кыргыз тилиндеги сан атоочтор байыркы түрк элдери айрым диалектилерге бөлүнө элек мезгилде эле пайда болгон. Тилдин өсүшү менен сан атоочтордун айтылышы ал тилге ылайыктала берген. Бардык түрк тилдериндеги сан атоочтордун чыгышы бир негизден экендигине мисал кылып, Орхон дарыясынын боюнан табылган Күлтегин эстелигинде учураган кээ бир сан атоочторду азыркы тилдерге салыштырып таблица түзүп көрөлү.

Байыркы	Кыргыз	Хакас	Тубин	Башкырт	Түрк	Цифра
бир	бир	пир	бир	бер	бир	1
эки	эки	ики	ийи	ике	икн	2
үч	үч	үч	үш	ес	үч	3
биш	беш	пис	беш	бис	беш	5
алты	алты	алты	алды	алты	алты	6
йити	жети	чити	чеди	йете	йеди	7
он	он	он	он	ун	он	10
отуз	отуз	отыс	үжен	утыз	отуз	30
кырк	кырк	хырых	дөргөн	кырк	кырк	40
элиг	элүү	илиг	бежен	илле	элли	50
йетмис	жетимиш	читон	чеден	йетмеш	йетмиш	70
йүз	жүз	чүз	чүс	йөз	йүз	100
бин	миң	муң	муң	мең	бин	1000
түмөн	түмөн	түбен	түмен	түмен	түмен	10000

Бул мисалдарга караганда байыркы түрк тилдеринде эсеп ондуктан түзүлүп келгенин көрөбүз. Мисалы: он, жүз, миң, түмөн ж. б. Башкача айтканда, бирден онго чейинки сан — он, бир, эки, үч, төрт, беш, алты, жети, сегиз, тогуз, он. Ондон жүзгө чейинки ондук—он: он, жыйырма, отуз (үч он), кырк (төрт он), элүү (беш он), алтымыш (алты он), жетимиш (жети он), сексен (сегиз он), токсон (тогуз он), жүз (он он). Жүздөн миңге чейинки жүздүк—он. Ошондой эле, миңден түмөнгө чейинки миң—он. Орус тилинде миңге чейинки сан ондукта түзүлсө, миңден миллионго чейинки сан—миңдикте, миллиондон миллиардга чейинки сан—миллиондукта дагы ошол сыяктуу тартипте түзүлгөн.

Түмөнгө чейинки сан атоочтор жалпы түрк тилине мүнөздүү, сөздүк фондуда жашап келе жатат. Кийинки убакта орус элинин таасири менен: миллион, миллиард, трилион, трилиард ж. б. деген сан атооч сөздөр кыргыз адабий тилине бирдик сан катарында колдонула баштады. Байыркы сан бирдиги «түмөн» адабий тилде көп колдонулбай, анын мааниси унутула баштады.

Буга караганда сан атоочтор тилдин сөздүк составындагы эң туруктуу элементтин бири.

Таблицада кээ бир ондуктар, мисалы, отуз, кырк, элүү жана алтымыш, жетимиш деген сандар чыгыш түрк тилдеринде бирдик санга «он» деген сөз кошулуп; кыргыз тилиндеги

экиден бир (жарым), үчтөн бир; беш-бештен, он-ондон (топ сан) ж. б.

Сан атоочтун кош айтылышы менен: жети-сегиз, сексен-токсон, алты-жети ж. б.

Татаал эсептик сан атоочторду жасоонун бир гана жолу бар, ал эки түрдүүчө болот:

а) Ондук, жүздүк сандар жасалганда адегенде бирдик сандар айтылып, андан кийин ондуктар, же жүздүктөр айтылат. Мисалы: тогуз-он — токсон (90), сегиз-он — сексен (80), эки жиз (200), үч миң (3000) ж. б.

б) Татаал санда ондук менен бирдиктер катышса адегенде көп сандар айтылып, андан кийин аз сандар айтылат. Мисалы: 11 — он бир, 212 — эки жүз он эки, 1432 — бир миң төрт жүз отуз эки ж. б.

Жүз, миң, түмөн, миллион деген ондук сандар айтылганда, алардын алдына бир деген сөз кошулат. Мисалы: 100 — бир жүз, 1000 — бир миң, 10 000 — он миң, же бир түмөн, 1000000 — бир миллион, 1150 — бир миң бир жүз элүү ж. б.

Байыркы эстеликтин саноо тартибин азыркы түрк тилдерине салыштырганда бир аз айырмаланат. Азыр татаал сандар айтылганда адегенде көп сан, андан кийин аз сан айтылат. Байыркы убакта адегенде аз сан (бирдик), айтылып андан кийин ондук сандар айтылган. Мисалы: бир отуз (жыйырма бир деген мааниде), йети йегирми (17), үч отуз (23), бир кырк (31), алты йегирми (16), ж. б. Бирок жүздүк сандар азыркыдай эле саналган. Мисалы: йети йүз (жети жүз), бис түмөн (беш түмөн — 50 000), эки-үч биң (эки-үч миң) ж. б.

Сан атоочтун түрлөрү

Эсептик сан. Эсептик сандар канча? нече? деген суроого жооп берет. Зат атоочко, же зат маанисинде турган сөзгө аныктооч болуп турганда ал заттын санын, эсебин билгизет.

Мисалы: беш китеп, алты дептер, эки макала ж. б.

Эсептик сандар аныктоочтук милдет аткарганда аныктуулукчу сөздөр менен сан жагынан, жөндөмө жагынан, таандык жагынан ээрчип өзгөрбөйт. Сан атоочтун аныкталгычы ар дайым жекелик санда айтылат. Мисалы: эки студент (эки студенттер эмес), отуз үч сом (отуз үч сомдор эмес) ж. б.

Эсептик сан атооч менен катар айтылган аныкталуучу сөз жекеликте турган сыяктуу, эсептик сан атоочтун ордуна колдонгон ат атоочтордон (канча, нече, бир нече, бир канча ж. б.) кийин келген аныкталгычтар да ар дайым жекелик санда айтылат. Мисалы: Бир нече китеп (бир нече китептер эмес), канча сом (канча сомдор эмес); аз, көп деген эсептик ат атоочтордон кийин эки түрдүү айтыла берет.

Орус тилинде болсо, аныктооч болгон сан атоочтор аныкталгыч сөз менен сан, жөндөмө жагынан ээрчишип, өзгөрүп турат, кыргыз тилинде андай эмес.

Эсептик сандар жөндөмө мүчөлөр менен өзгөрөт. Мисалы: Тогузга жетини кошкондо он алты болот. Сегизден алтыны алганда экөө калат.

Эсептик санга төмөнкү сөздөр кирет:

Жөнөкөй жана татаал сандар. Мисалы: бир, он, он беш, отуз үч, бир жүз он сегиз, беш миң үч жүз жыйырма жети ж. б.

«жеке», «жалгыз» деген сөздөр «бир» деген сөзгө синоним болушат (жеке келди, жалгыз келди, бир жолу келди).

Жеке деген сөз иран тилиндеги «як» деген сөздөн алынган. Буга жекшемби (биринчи күн) деген сөздү салыштырып көрүңүз: Бул сөз кыргыз тилинде -ынчы деген ирээттик сандын мүчөсү менен өзгөрбөйт, Сан атоочтук ат атоочко жакындашат.

Жогорку бүтүн сандардан башка: жарым, жарты, чейрек, ашмүшкө деген сөздөр бүтүн санга кошулбай айтылганда эсептик сандын маанисинде колдонулат.

Түркологиялык эмгектерде жарым, жарты деген сөздүн чыгышы жар — рубить, колоть деген этишке -ым, -ты деген мүчө жалганым пайда болгондугун белгилешет. Чейрек деген сөз иран тилдеринен кирген. Мисалы: тажик тилинде «чор» төрт деген сөз, «як» бир деген сөз. Кыргыз тилинде чейрек болуп айтылат. Каракалпак тилинде болсо «шерек», башкырт тилинде «сирек», түрк тилинде «чейрек» ж. б. Ашмүшкө деген сөз орус тилиндеги «восьмушка» деген сөздөн алынган, сегиздин бири деген сөздү билдирет.

Иреттик сан. Заттардын иретин, катарын билдирип канчанчы? неченчи? деген суроого жооп берген сан атоочторду иреттик сан дейбиз.

Иреттик сан байыркы түрк тилинде да колдонулган. Мисалы: үчүнч (үчүнчү), төртүнч (төртүнчү), токузунч (тогузунчу) ж. б.

Иреттик сан атоочтор негизинен жөнөкөй жана татаал эсептик сандардан -ынчы (-инчи, -унчу, -үнчү, -нычы, -ничи, -нучу, -нүчү) деген мүчөнүн жардамы менен жасалат. Бул мүчө сан атоочтун эң аягына жалганат да заттын иретин билгизет. Мисалы: экинчи, үчүнчү, онунчу, отуз бешинчи, жүз кырк үчүнчү ж. б.

Иреттик сандын мүчөсү эсептик сандан башка жамдама, чамалама, топ сандарга жалганбайт. Сан атоочтун морфологиялык белгисинин бири ушул иреттик мүчө.

Эскертүү: 1) Кыргыз тилинде сан атоочтун -ынчы деген мүчөсү улана турган орто (средина) деген бир сөз бар. Мисалы, орто — ортончу. Мындай учурда «орто» деген сөз атооч зат атоочтук мааниге өтүп кетет.
2) Иреттик мааниге жакын «адепки, кийинки, акыркы, алдыңкы, соңку, ортоңку» деген сөздөр сөз түркүмү жагынан ат атоочко кирет.

Иреттик сандар сүйлөмдө зат атоочтук мааниде көп колдонулат. Мисалы: Ашыр бешинчиде (Абды бешинчи класста деген мааниде), Зейнеп он экиде (Зейнеп он эки жашта деген мааниде), Биринчилерге байге тийди (биринчи класстагыларга байге тийди деген мааниде), Ашым, сен экинчидесиң (Ашым, сен экинчи класстасың деген мааниде) ж. б.

Жамдама сан. Жамдама санды уюштура турган мүчө (-оо, -өө) эки вариантта гана айтылат. Жамдама сан сегизге чейинки эсептик сандан гана жасалат. Мисалы: бирөө, экөө, үчөө, төртөө, бешөө, алтоо, жетөө (сегизөө, тогузоо деп айтылбайт).

Жамдама сандар байыркы түрк тилинде да болгон. Мисалы, Күлтегин эстелигинде учураган «үчөгү» деген сөздү алып морфемаларга ажыратып көрөлү: 1) негизги морфема үч; 2) жамдоону уюштуруучу мүчө -өг, тактап айтканда сан атоочтон атоочтук уюштура турган мүчө; 3) таандыктын үчүнчү жагын көрсөтүүчү мүчө -ү. Бул сөздө негизинен үч морфема бар: үч-өг-ү (үчөө).

Азыркы кыргыз тилинде сөз менен муундун аягында «г» фонемасы айтылбаган сыяктуу сөз менен муундун аягындагы ег, өг деген айкалыш өө деген фонемага; ог, аг дегени оо деген фонемага туура келет.

Жамдама сандар сүйлөмдө зат атоочтун ролуна көп колдонулат. Анткени, анын семантикалык маанисинде атоочтук от-тенка бар. Ошону үчүн жамдама сандан этиш сөз жасалат. Мисалы: экөө — экөөлө, алтоо — алтоослоп, жетөө — жетөөлө ж. б. Жак мүчөсү менен жакталат: экөөбүз, жетөөбүз, алтоосуңар ж. б.

Жөндөмө мүчө менен жөндөлөт, бирок бул жамдоо сан зат атоочтук мааниде турса таандыктын үчүнчү жагы уланып турган атооч сөздөр сыяктуу экинчи жөндөлүштө жөндөлөт; сан атоочтук мааниде туруп, зат атооч сөздүн ролунда колдонулса, биринчи жөндөлүш менен жөндөлөт.

Жөндөмөлөр	Зат атоочтун ролунда	Зат атоочтук мааниде
Атооч	экөө, алтоо	экөө, алтоо
Илик	экөөнүн, алтоонун	экөөнүн, алтоонун
Барыш	экөөгө, алтоого	экөөнө, алтооно
Табыш	экөөнү, алтоону	экөөн, алтоон
Жатыш	экөөдө, алтоодо	экөөндө, алтоондо
Чыгыш	экөөдөн, алтоодон	экөөнөн, алтоонон

Жамдоо сандын эки түрдүү жөндөлүшүнөн төмөнкүнү байкайбыз. Алар зат атоочтук мааниде колдонсо таандык мүчөнүн оттенкасы пайда болот. Дал ошол оттенка аркылуу гана жамдоо сан заттык мааниде колдонулат. Буга байыркы тилдеги үчөгү (үчөө) деген сөздү салыштырыңыз: үч (сан атооч), -өг (куранды), -ү (таандык мүчө).

Чамалама сан. Заттын саны так белгисиз болгондо аны чамалап, болжолдоп айтабыз. Ошол болжол менен чамалап айтылган санды чамалама сан дейт. Алар төмөнкүдөй жасалат:

Эсептик санга сын атоочтун -дай мүчөсү жана чамалама сан атоочтун -ча деген мүчөсү жалганып заттын саны чамаланат. Мисалы: ондой, сегиздей, жүздөй, отузча, кыркча, миңче ж. б. Чамалама сан атоочтор сүйлөмдө аныктоочтук милдет аткарат. **Отузча** киши келди (отуз чамалуу киши келди деген мааниде). **Кырктай көйнөк сатылды** (кырк чамалуу көйнөк сатылды деген мааниде) ж. б.

Жакын, чамалуу, ашуун деген көмөкчү сөздөрдүн жардамы менен заттын саны чамаланат. Мисалы: элүүгө жакын, ондон ашуун, жүз чамалуу ж. б.

Эки башка эсептик сандар кош айтылганда заттын санын болжолдоп көрсөтөт. Мисалы: **жети-сегиз** киши, **беш-алты** сом, **сексен-токсон** метр ж. б.

Чамалама сан атоочтор сүйлөмдө зат атоочтун ордунда колдонулбайт. Ошону үчүн сөз өзгөртүүчү мүчөлөр менен өзгөрбөйт.

Эскертүү: Биздин речибизде, эсептик санга көптүк мүчө жалганса, заттын саны чамаланып көргөзүлөт. Мисалы: **Сатардын жашы отуздарда. Саат тогуздарда келип калабыз.** Мындай айтылыш адабий тилде көп учурабайт.

Топ сан. Топ-топ болуп турган заттардын санын билдирген сөздөрдү топ сан дейбиз. Топ сан бир түркүн сандын кош айтылып, анын кийинки бөлүгүнө -дан деген чыгыш жөндөмүнүн мүчөсү жалгануу менен да түзүлөт. Мисалы: **бет-беттен, төрт-төрттөн** отурушту, **эки-экиден** жарышкыла.

Топ санга **канчадан? нечеден?** деген суроо берилет. Сүйлөмдө бышыктоочтук жана аныктоочтук милдетти аткарышат.

Бөлчөк сан. Заттын баары бүтүн боло бербейт. Кээ бир учурда бир бүтүн затты бир нече бөлүккө бөлүүгө туура келет. Ошондой заттардын бөлүктөрүн билдирүүчү сан атоочторду бөлчөк сан дейбиз.

Бөлчөк сандар негизинен эсептик сандардан жасалат. Мисалы: **экиден бир** $\frac{1}{2}$, **бештен үч** $\frac{3}{5}$ ж. б. Мындай учурда адегенде заттын жалпы бөлүгү чыгыш жөндөмдө айтылып, андан кийинки бөлүгү атооч формасында айтылат. Эгерде, бөлчөк санга бүтүн сан кошулса, адегенде бүтүн сан айтылып, ага «бүтүн» деген сөз кошулат да, андан кийин бөлчөк сан айтылат. Мисалы: **эки бүтүн бештен бир** $2\frac{1}{5}$, **он жети бүтүн үчтөн эки** $17\frac{2}{3}$ ж. б.

Кыргыз тилинде жөнөкөй формадагы бөлчөк санга төмөнкү сөздөр кирет:

жарым, жарты (экиден бир) $\frac{1}{2}$, **чейрек** (төрттөн бир) $\frac{1}{4}$ деген мааниде; **ашмүшкө** (сегизден бир) $\frac{1}{8}$ деген түшүнүктү берет. Бирок ар бир синоним сөздү туура колдонуу керек. Мисалы: **Жарты** нан алдым. (Экиден бир нан алдым деп айтылбайт). **Жарым түндө келди** (экиден бир түндө келди, эмес). **Эки ашмүшкө чай алды** (сегизден эки чай алды эмес).

Бөлчөк санга дагы мисалдар:

бир бүтүн экиден бир ($1\frac{1}{2}$) — бир жарым,
үч бүтүн экиден бир ($3\frac{1}{2}$) — үч жарым,
төрттөн үч ($\frac{3}{4}$) — үч чейрек,
төрттөн бир ($\frac{1}{4}$) — бир чейрек,
сегизден үч ($\frac{3}{8}$) — үч ашмүшкө,
сегизден беш ($\frac{5}{8}$) — беш ашмүшкө,
эки бүтүн төрттөн үч ($2\frac{3}{4}$) — эки бүтүн үч чейрек,
бештен үч ($\frac{3}{5}$), тогуздан бир ($\frac{1}{9}$) ж. б.

Жарым, жарты деген синоним сөздөр: *жарым ай, жарым арал, жарты токоч, жарты нан, жарым-жартылай, жарым күн* — түш, чак түш, *жарым түн* — түн ортосу, *түн жарым* ж. б. сыяктуу айкалыштарда кезигет.

ЖАЛПЫ ЭСКЕРТҮҮ

1) «бир» деген сан атооч өтмө мааниде көп колдонулат, жаңы сөз жасоого да катышат. Мисал: **бир сом** (тике мааниде), **бир шаарда** (в одном городе), **бир күнү** (однажды), **бири калбастан** (до одного), **бирибиз** (один из нас), **бир да жолу** (ни один раз), **ал бирди кылат** (он чтонибудь натворит), **бир аз** (немножко), **эч бир** (никакой), **бир нерсе, бир канча, бирдик, бирдиктүү, бирлери, бирдей, бирдеме, кайсы бирлери, бирөөлөр, бирин-серин, бирин-экин, бирдеш, бирдештер, бирге, биригиш, бирик, бирикме, биримдик** ж. б.

2) Түштүк кыргыз тилинде сан атооч менен кошо айтыла турган даана деген сөзгө маанилеш -те деген бөлүкчө бар. Мисалы: **бит-те** — бир даана, **үч-те** — үч даана деген мааниде.

3) Сан атооч менен бирге төмөнкү сөздөр колдонулат:

туяк: он туяк мал,

даана: беш даана мык,

жуп: төрт жуп (сегиз даана),

эсе: үч эсе, эки эсе,

ирет: эки ирет, беш ирет,

катар: төрт катар, үч катар,

сыйра: бир сыйра, үч сыйра,

жолу: үч жолу, беш жолу,

ченде: эки ченде, саат беш ченде, бир ченде ж. б.

Сан атоочтор сүйлөм тизмегинде негизинен заттын аныктоочу, этиштин бышыктасуу болуп милдет аткарат.

АТ АТООЧ

Биздин речибизде зат, сын, же сан атооч сөздөрдүн ордуна башка бир сөздөрдүн колдонгонун керөбүз. Мисалы: *Алды кече келди деген сүйлөмдү Ал кече келди деп, Кызыл, сары, көк боёк барбы дегендин ордуна Кандай боёк бар деп, Алты киши келеби, же жети киши келеби дегендин ордуна Канча киши келет деп, Беш киши келди дегенди Көп киши келди деп айта беребиз. Бул сүйлөмдөрдөгү ал, кандай, канча, көп деген сөздөр — ат атооч. Алар зат, сын, сан атооч (Алды, кызыл, алты, беш) сөздөрдүн ордунда колдонду.*

Грамматикада мындай зат атооч, сын атооч, же сан атооч сөздөрдүн ордуна колдонуучу сөздөрдү ат атооч дейбиз. Алар маани берүүчү сөздөргө кирет.

Ат атоочтор жалпылаштырылган, абстракттуу мааниде колдонулат. Мисалы: *Ал мектепке кетти, сен ошону көрдүңбү?* деген сүйлөмдү алсак, мында ал, сен, ошол деген үч сөз катышты. Бул ат атоочтор жалпылашкан мааниде, анткени — ал мектепке кеткен Асанбы? Айшабы? ким экени белгисиз. Мындай ат атоочтордун конкреттүү мааниси жогорку айтылган сүйлөмдөр аркылуу гана белгилүү болот.

Бул сөз түркүмүнө тиешелүү кайсы? деген суроо бар, ал суроо шилтеме ат атоочторго гана берилет. Калган беттеме өздүк ат атоочторго ким? деген суроо берилет. Анткени бул ат атоочтор (мен, сен, өзүм) адамды билдирген зат атоочтор ордунда гана колдонулат.

Сурама ат атоочторго суроо коюлбайт, алар суроо мааниде туруп, жоопту талап кылат, мааниси жагынан ал, же бул сөз түркүмүнө тиешелүү болот:

Ким, эмне зат атоочко, кандай сын атоочко, канча, нече сан атоочко, кайсы ат атоочко, кайда, качан тактооч сөзгө тиешелүү ат атоочтор.

Ат атооч сөздөргө төмөнкүлөр мисал болот: мен, сен, ал, биз, сиз, алар, ким, эмне, кайсы, качан, кайда, кандай, канча ж. б.

Буларды маанисине карата негизинен экиге бөлүп, текшерибиз: 1) жактама ат атооч: мен, сен, ал, ошол. 2) сурама ат атооч: ким, эмне, качан, канча, кандай.

Жактама ат атоочтор

Үч жактын бирин (мен, сен, ал) билдире алган ат атоочторду жактама ат атооч дейбиз. Алардын мааниси үч жактын бирин билдирет. Жактама ат атоочторду берген маанисине жана грамматикалык жагына карата үчкө бөлөбүз.

а) **Беттеме ат атооч:** мен, биз, биздер (биринчи жак), сен, сиз, сиздер, силер (экинчи жак). Мындай сүйлөп жаткан жана угуп жаткан жакты билдирген ат атоочторго ким? кимдер? деген суроо коюлат.

б) **Шилтеме ат атооч:** ал, бул, тиги, ошол, алар, булар, тигилер, тиги, тетиги, те-тетиги. Бул ат атоочтор үчүнчү жакка тиешелүү. Буларга кайсы? деген суроо берилет.

в) **Өздүк ат атооч:** өзүм, өзүң, өзү, өзүбүз, өзүңүз, өздөрү ж. б. Бул ат атооч үч жактын бирине таандык болуп айтылат. Таандык мүчө менен (-ым, -ың, -ы) өзгөрбөй турганда (өз — сам) кайсыл жакка тиешелүү экендиги белгисиз, зат атоочтук мааниде болот. Булар ким? деген суроого жооп берет.

Эскертүү: **Биз** деген ат атооч кыргыз тилинде эки мааниде колдонулат: 1) **Биз** — жекелик сылык (Мы), 2) **биз** — көптүк одоно түрү (мы).

Бул сөздүн чыгышы бир, эки түркүн мааниде колдонушу адамдын оюна карата лексикалашып кеткен.

Жактама ат атоочтор көбүнчө зат атоочтун сөз өзгөртүүчү категориялары менен өзгөрүп; сүйлөмдө ээ, баяндооч, толуктооч жана аныктооч боло алат. Мисалы: *Сенин башкадан бир жериң кем эмес. Ал кагаздан кемчил болгонбу.* Бул сүйлөмдөгү сенин деген ат атооч — аныктооч, ал деген ат атооч — ээ.

Карап турат кеңкейип, эрте-кеч сени табам, деп (фольк.). Бул сүйлөмдөгү сени деген ат атооч толуктоочтук милдет аткарды.

Чечинген суудан кайтпас, кезенген жоодон кайтпас менмин. (фольк.). Бул сүйлөмдөгү ат атооч менмин жак мүчөнүн жардамы менен баяндоочтук милдет аткарды.

Жактама ат атоочтордун өзгөчөлүгү

Жактама ат атоочтор жекелик жана көптүк түрдө одоно, сылык болуп айтылат. Мисалы: мен, сен, ал, бул, ошол, өзүм, өзү, биз, сиз (жекелик түрү), силер, сиздер, биздер, алар, ошолор, тигилер, булар (көптүк түрү) ж. б.

Жактама ат атоочтор (өздүк ат атоочтон башкасы) жакчыл таандык мүчөлөр менен өзгөрбөйт. Анткени беттеме, шилтеме ат атоочтордун семантикалык мааниси үч жактын бирине тиешелүү болот.

Өздүк ат атоочтун таандык мүчөлөр менен өзгөрүшү, анын түпкү мааниси зат атоочтон экенин аныктайт. Бул жөнүндө түркологиялык эмгектерде айтылган.

Жактама ат атоочтор тангыч ат атооч уюштуруучу «эч» деген сөз бөлүкчөсү менен айкашпайт, жактама ат атоочтордон тангыч маани уюштуруу үчүн эмес деген терс буйрук этиш колдонулат: ал эмес, мен эмес, сен эмес, ошолор эмес.

Аныктама ат атоочту уюштура турган ар деген ат атооч менен эч деген тангыч ат атоочтор сурама ат атоочтор менен көп колдонулат.

Жактама ат атоочтор жак мүчөсү менен жакталат. Мисалы: менмин, сенсин, ошосун, тигисин, өзүмүн, өзүсүн, менсин, сенмин, өзүммүн, өзүңсүн ж. б.

Жактама ат атоочтор өзгө таандыктын мүчөсү менен өзгөрө берет: меники, сеники, аныкы, ошонуку, биздики, сиздики, өзүңүкү ж. б.

Таандык мүчөдө турган зат атоочтун биринчи жагынан кийин жак мүчөнүн биринчи жагы (-мын), экинчи жагынан кийин (-ың) жак мүчөнүн экинчи жагы (-сың) айтылбайт, алмашып келет: студентимсиз, студентинмин, студентисин. Ат атоочторго бул закон тарабайт. Биринчи жактан кийин, биринчи же экинчи жак (менмин, менсин, өзүммүн, өзүмсүн); экинчи жактан кийин экинчи же биринчи жак келе берет: сенсин, сенмин, өзүңмүн, өзүңсүн ж. б.

Жактама ат атоочтордун бардыгы жөндөлө берет.

Жактама ат атоочтун жөндөлүшү

Жекелик одоно түрдөгү жактама ат атоочтор (өздүк ат атоочтон башкасы) жөндөлүш жагынан зат атоочтун биринчи жана экинчи жөндөлүшүнөн айырмаланат. Булардын жөндөлүшүн үчүнчү жөндөлүш дейбиз.

Одоно түрдөгү өздүк ат атоочтор болсо, экинчи жөндөлүшкө окшоп жөндөлөт. Мисалы:

А.	өзүм	өзүң	өзү	өздөрү
И.	өзүмүн	өзүңдүн	өзүнүн	өздөрүнүн
Б.	өзүмө	өзүңө	өзүнө	өздөрүнө
Т.	өзүмдү	өзүңдү	өзүн	өздөрүн
Ж.	өзүмдө	өзүңдө	өзүндө	өздөрүндө
Ч.	өзүмөн	өзүңөн	өзүнөн	өздөрүнөн ж. б.

Беттеме, шилтеме ат атоочтун сылык, көптүк түрү жана өздүк ат атоочтун сылык түрүнүн жөндөлүшү биринчи жөндөлүшкө кирет. Зат атоочтун (таандык мүчө жалганбай) жөндөлүшүнө окшош.

Үчүнчү жөндөлүш

Беттеме, шилтеме ат атоочтордун жекелик одоно түрлөрүнүн жөндөлүшүн үчүнчү жөндөлүш дейбиз. Анткени биринчи экинчи жөндөлүштө жөндөмө мүчөлөр жөндөлө турган сөзгө карата алга карата ээрчип өзгөрсө, үчүнчү жөндөлүштө жөн-

дөлүп жаткан ат атоочтордун үндүү, үнсүз тыбышы артка карата ээрчишет.

Мисалы:

А.	мен	сен	ал	ошол	бул	тигил
И.	менин	сенин	анын	ошонун	мунун	тигинин
Б.	мага	сага	ага	ошого	буга	тигиге
Т.	мени	сени	аны	ошону	муну	тигини
Ж.	менде	сенде	анда	ошондо	мында	тигинде
Ч.	менден	сенден	андан	ошондон	мындан	тигинден

Бул жөндөлүштө мен, сен, ал ошол, бул, тигил деген ат атоочтордун негизи: мага, сага, ага, ошого, муну, тигинде болуп, тыбыштык жагынан өзгөрүп кетти.

Эскертүү: 1) Анда деген сөздүн үч мааниси бар:

- а) Анда китеп бар — у него есть книга (анда — ат атооч).
- б) Китеп анда жатат — книга лежит там (анда — тактооч).
- в) Биз анда башкача элек — мы тогда были иначе (анда — тактооч).

2) Андан деген сөздүн да үч мааниси бар:

- а) Мен андан сурандым — я от него отпросился (андан — ат атооч).
- б) Сен келсең, андан кийин мен барам — ты придешь потом я пойду (андан кийин — тактооч).
- в) Базарга барып, андан жөө кайттым. Бул жердеги андан (оттуда) деген ат атооч базардан деген сөздүн ордунда колдонулду ж. б.

Жактама ат атооч сөздөр менен, чейин, үчүн деген жандоочтор менен айкаша берет: Сени менен келди, аны менен сүйлөштү, сага чейин, буга чейин, ошону үчүн, ан үчүн, өзү үчүн, өзү менен ж. б.

Мындай жол менен жасалган сөздөр башка сөз түркүмүнө тиешелүү болуп да калат.

Сурама ат атоочтор

Сурама маанисиндеги ат атоочтордун бардыгын сурама ат атооч дейбиз. Анткени алардын семантикалык мааниси адамдан жооп күтөт. Мисалы: ким, эмне, кайсы, канча, кандай, качан, кайда ж. б.

Сурама ат атоочтор мааниси жагынан төмөнкү сөз түркүмдөрүнө тиешелүү:

1. зат атоочтук сурама атооч: ким, эмне, кимдер, эмнелер;
 2. сын атоочтук сурама атооч: кандай, кандайыраак;
 3. сан атоочтук сурама атооч: канча, нече, неченчи;
 4. ат атоочтук сурама атооч: кайсы;
 5. тактоочтук сурама атооч: качан, кайда, качантан ж. б.
- Сурама ат атоочтор кайсыл сөз түркүмүнө тиешелүү болсо,

ошол сөз түркүмүнө тиешелүү сөз өзгөртүүчү мүчөлөр менен өзгөрөт. Мисалы:

а) Зат атоочко тиешелүү болсо (ким, эмне), зат атоочко окшоп, көптүк: **кимдер, эмнелер**; таандык: **кими, кимиң, кими-си, жөндөмө: кимдин, эмнеге, кимден, эмнени жана жак мүчөлөрү менен өзгөрө берет.** Мисалы: **Мен киммин? Сен кимсиң? Ал ким? ж. б.**

б) Сын атоочко тиешелүү болсо, сын атоочтун мүчөлөрү менен өзгөрөт: **кандай, кандайыраак.**

Жактама ат атоочтор **кандай?** деген суроого жооп бергенде, сын атоочтун **-дай** деген мүчөсү менен өзгөрүп, сын атоочтун ордуна колдонулат: **андай, ошондой, тигиндей, мындай, мендей, сендей, өзүмдөй ж. б.**

в) Сан атоочко тиешелүү болсо, сан атоочтун мүчөлөрү менен өзгөрөт. Мисалы: **канча, канчоо, канчанчы, нече, нечөө, неченчи.**

Жактама ат атоочтор бул суроолорго жооп бергенде сан атоочтун **-ча** деген чамалама мүчөсү менен өзгөрөт. Мисалы: **мынча, ушунча, тигинче, ошончо ж. б.** Беттеме жана өздүк ат атоочтор (мен, сен, өзүм) сан атоочтун ордуна колдонулбайт.

г) Тактоочко тиешелүү болсо, тактооч уюштура турган мүчөлөрдүн жардамы менен өзгөрөт: **качан, кайда, каякка, каяктан, качантан (качан-тан), кандайча.**

Тактоочтун суроосуна жооп берген ат атоочтор, ал сурама атоочтун формасына карата өзгөрөт. Мисалы: **кайда? мында, тигинде, ошондо, анда, менде, сенде.**

Сурама ат атоочтордун баары бирдей эмес, кайсыл сөз түркүмүнө тиешелүү болсо, ошонун сөз мүчөлөрү менен өзгөрөт. Мисал үчүн, ар түркүн сурама атоочторду көптүк, таандык, жөндөмө жана жак мүчөлөрү менен өзгөртүп көрөлү:

Сурама атоочтордун көптүк мүчө менен өзгөрүшү

ким — кимдер, эмне — эмнелер (зат атоочко берилет),
кандай — кандайлар (заттын ордундагы сын атоочко берилет),

неченчи — неченчилер (заттын ордундагы сан атоочко берилет),

нечелер деп айтылбайт,
канчалар деп айтылбайт,
нечөөлөр деп айтылбайт,
кайдалар деп айтылбайт,
качандар деп айтылбайт ж. б.

Таандык мүчө менен өзгөрүшү

а) жеке таандык:

ким — кимиси, эмне — эмнеси (деп айтылат),
кандай — кандайы, неченчи — неченчиси (айтылат),

нече — нечеси, канча — канчасы (айтылат),
нечөө — нечөөсү (айтылат),
кайдасы деп айтылбайт,
качаны деп айтылбайт.

б) Жалпы таандык: **кимдики, эмненики, кайсыныкы, нечөөнүкү, неченчиники, кандайдыкы ж. б.** деп айтылат. Бирок, **качандыкы, кайданыкы** деп айтылбайт.

Сурама ат атоочтун жөндөлүшү

А.	ким	эмне	кандай	канча	кайда	качан
И.	кимдин	эмненин	кандайдын	канчанын	—	—
Б.	кимге	эмнеге	кандайга	канчага	—	—
Т.	кимди	эмнени	кандайды	канчаны	—	—
Ж.	кимде	эмнеде	(кандайда)	канчада	(кайда)	—
Ч.	кимден	эмнеден	(кандайдан)	канчадан	(кайдан)	(качантан)

Сурама ат атоочтун жакталышы

ким — кимсиң, эмне — эмнесиң,
кандай — кандайсың, неченчи — неченчисеңер,
нече — нечесеңер, канча — канчасеңар,
нечөө — нечөөсүңөр, кайда — кайдасыңар ж. б. деп айтылат.

Качансыңар деп айтылбайт.

Сурама ат атоочтордун жандоочтор менен айкалышы

ким:	ким	менен	ким үчүн	кимге чейин
эмне:	эмне	менен	эмне үчүн	эмнеге чейин
кандай:	кандай	менен	—	—
канча:	канча	менен	—	канчага чейин
кайда:	—	—	—	—
качан:	—	—	—	—

Бул алынган мисалдарга карата төмөнкү корутундуну чыгарууга болот:

Тактооч маанисиндеги ат атоочтор тактоочко окшоп көптүк, таандык, жөндөмө жана жак мүчөлөрү менен өзгөрбөйт.

Таандык мүчөсү менен өзгөрбөгөн сөз түркүмдөрүнүн ордуна ат атоочтор колдонулбайт.

Жак мүчөсү менен жакталбаган сөздөр баяндооч болбойт.

Сурама ат атоочтун аныктама жана тангыч
ат атооч менен айкалышы

1) Кыргыз тилинде ар, бир, алда деген сөздөрдүн жардамы менен сурама атоочтордон аныктама, же белгисиздик маанидеги сөз айкалышы пайда болот.

Мисалы:

а) **ар**: ар ким, ар неме, ар кайсы, ар кандай, ар канча, ар качан, ар кайда ж. б.

б) **бир**: бир деме, бир нерсе, бир нече, бирөө, кей бир, кээ бирөө, кайсы бир, кай бир, ар бир, кимдир бирөө ж. б.

в) **алда**: алда ким, алда неме, алда кандай, алда нече, алда канча, алда качан, алда кайда ж. б.

2) Кыргыз тилинде тангыч мааниде **эч**, **эмес** деген эки сөз бар. Анын бири (**эч**) ат атооч, экинчиси (**эмес**) терс буйрук этиш. Бул экөө тең жардамчы сөз катарында колдонулат. Сурама ат атоочтор бул сөздөр менен айкашканда төмөнкү мааниде колдонулат.

а) **эч** деген сөз сурама атоочтордун алдында айтылса, тангыч маанидеги сөз айкалышын пайда кылат. Мисалы: **эч ким, эчтеме, эч нерсе, эч кайсы, эч кандай, эч качан, эч кайда ж. б.**

Эскертүү: 1) Жактама ат атоочтор менен «эч» деген сөз катар айтылбайт: **эч мен, эч ал эмес.**

2) Сан атоочтун суроосу менен да айкашпайт: **эч нече, эч неченчи эмес.**

б) **Эмес** деген терс буйрук этиш сурама ат атоочтор менен айкашканда тангыч, же терс маанисиндеги сөз айкалышын жасабайт. Мисалга, салыштырып көрүңүз:

ким эмес	эч ким	ар ким	кимдир бирөө
эмне эмес	эч теме	ар неме	бир деме
кайсы элес	эч кайсы	ар кайсы	кайсы бир
кандай эмес	эч кандай	ар кандай	кандайдыр бир
канча эмес	эч канча	ар канча	бир канча
неченчи эмес	—	—	—
нече эмес	—	ар нече	бир нече
кайда эмес	эч кайда	ар кайда	—
—	эч качан	ар качан	качандыр бир

Эскертүү: Кыргыз тилинде сурама, же жактама ат атоочко кирбеген **баары, бүткүл, бардыгы** деген ат атооч сөздөр бар, булар сан атоочтун ат атоочу — жалпылыкты билдирет.

Ат атоочтун сөз мүчөлөр менен айкалышы

1. Ат атоочтор **-лык, -чыл, -чылык, -сыз, -дай, -чы, -дагы, -ча, -чык** деген мүчөлөр менен айкалышып, башка сөз түркүмүнүн юрдунда колдонот:

-лык: мендик, сендик, ошондук, кимдик, канчалык нечелик,

-чыл: сенчил, менчил, өзүмчүл,

-чылык: эмнечелик, өзүмчүлүк,

-сыз: менсиз, ансыз, кимсиз,

-дай: сендей, ошондой, кандай,

-гы: качанкы, кайдагы,

-дагы: кимдеги, канчадагы, кайсыдагы,

-ча: менче, ошончо, өзүнчө, кандайча,

-чалык: ушунчалык, канчалык,

-чык: менчик ж. б.

Ат атоочтор бул мүчөлөрдөн башка **таандык, көптүк, жөндөмө, жак жана -бы, -дыр** деген сөз мүчөлөрү менен айкаша алат. Мисалы: **-бы**: менби, ошобу, тигиби, булбу, өзүбү ж. б. **-дыр**: сендир, ошодур, өзүдүр, эмнедир, кимдир, кайдадыр, качандыр ж. б.

Ат атоочтор башка бир сөздүн юрдуна колдонулуучу сөз түркүмү. Ошондуктан, башка сөздүн ордуна колдонгон ат атооч ошол сөз түркүмүнүн мүчөлөрү менен өзгөрөт.

Сурама ат атоочтордун ичинен **кандай, кайда, качантан** деген сөздөр көп маанилүү сөздөр. Мисалы, **кандай** кыргыз тилинде эки мааниде колдонулат: биринчи мааниси сын атоочко берилсе (**кандай — какой**) экинчи мааниси синтаксисте аныктоочтун жана бышыктоочтун суроосу. Аныктоочторго бериле турган суроолор: **кандай, канча, нече, кимдин, эмненин, кайсынын, неченчи ж. б.** Бышыктоочторго: **кандай, качан, качантан, кайда, кайдан ж. б.**

Кайда, качантан деген сөздөр тактоочко жана бышыктоочко бериле турган суроо, эки мааниде колдонулат, б. а. бул суроолор сөз түркүмүнө да, сүйлөм мүчөсүнө да бериле турган суроолор. Аныктооч болгон сөздүн баары — сын атооч, бышыктооч болгон сөздүн баары — тактооч боло бербейт. Сүйлөмдөгү сөздөрдү сөз түркүмүнө ажыратууда сурама ат атоочтордун мааниси өтө чоң.

ТАКТООЧ

Тактоочтор жөнүндө түшүнүк

Тактоочтор кыймыл-аракеттин, ал-абалдын түрдүү кырда-лын, болгон ордун, мезгилин билдирип, сөз өзгөртүүчү мүчөлөр менен өзгөрбөй турган, маанилүү сөз түркүмүнүн бири. Аларга качан? кайда? кандайча? деген суроо берилет. Тактоочтор мааниси жана грамматикалык жагынан башка сөз түркүмдөрүнөн айырмаланат. Мисалы: бүгүн, кече, эрте, түндө, өйдө, төмөн, зорго, жаңыча, менимче ж. б. сыяктуу сөздөр тактооч.

Тактоочту башка сөздөрдөн ажыратуу үчүн анын семантикалык мааниси менен грамматикалык жагына карайбыз.

Мисалы: *Бирге бирди кошсо, эки болот* деген сүйлөмдү *Мен сиз менен бирге барамын* деген сүйлөмгө салыштырып карасак, биринчи сүйлөмдөгү *бирге* деген сөз барыш жөнүндө турган сан атооч, *канчага?* деген суроого жооп берет. Экинчи сүйлөмдөгү «бирге» деген сөз, тактооч, *кандайча барасыз?* деген суроого жооп берип турат. Бул эки сөздүн формасы окшош болгону менен мааниси башка. Экинчи сүйлөмдөгү «бирге» — тактооч, жатыш жөнүндө суроосуна жооп бербейт.

Сүйлөмгө бышыктооч болгон сөздөрдүн баары тактооч боло албайт. Мисалы: *Абды үйдө отурат. Абды жогорто отурат* деген эки сүйлөмдү салыштырсак, биринчи сүйлөмдүн бышыктоочу *үйдө* деген сөз, жатыш жөнүндөгү зат атооч, *кайда? эмнеде?* деген суроого жооп берет. Экинчи сүйлөмдүн бышыктоочу — «жогорто» деген тактооч сөз, *кайда? деген суроого жооп берет, эмнеде отурат?* деген суроо коюлбайт.

Ашым түндө келди, азыр магазинде болот деген сүйлөмдү карасак *түндө, магазинде* деген сөздөр сүйлөмдүн бышыктоочу, бирок биринчиси (*түндө*) тактооч, *качан?* деген суроо берилет. Экинчиси (*магазинде*) жатыш жөнүндөгү зат атооч, *эмнеде? кайда болот?* деген суроого жооп берет. Бул сөздөгү (*түндө*) — да деген мүчө азыр жатыш жөнүндө мүчөсү эмес, сөз жасоочу милдет аткарып калды. Мисалы, *Түндөтөн бери иште жатам* деген сүйлөмдөгү *түндөтөн* деген сөздү морфемага ажыратсак *түн-дө-төн* деген үч бөлүктөн турат (уңгусу *түн*, тактооч жасаган мүчө — *дө*, чыгыш жөнүндө — *төн* бул да тактооч уюштурат). Эгерде биринчи мүчөсү — *дө* жатыш жөнүндө

турган болсо, андан кийин чыгыш жөнүндө мүчөсү (-дан) жалганбайт эле, булар сөз жасоочу мүчөлөр.

Кыргыз тилиндеги тактоочторду маанисине карата төмөнкүдөй бөлүүгө болот: 1) мезгил тактооч, 2) орун тактооч, 3) сын-сыпат тактооч, 4) күчөтмө тактооч, 5) максат тактооч, 6) себеп тактооч ж. б.

Мезгил тактоочтор кыймылдын мезгилин билдирип *качан? качантан?* деген суроого жооп берет. Алар: *бүгүн, былтыр, быйыл, эртең, кече, таңынан, кечке, казыр, эми, али, анан, эмдиге, жана, мурун, абалы, башта, кеч, бая, күндүз, бүрсүгүнү, эрте, эртең менен, түнү менен, күндө, түн бою, кышында, жазгысын, кээде, эч качан, ошондо, эзелтен, кап-качан, азыр, күнү-түнү, эртели-кеч* сыяктуу сөздөр.

Орун тактоочтор кыймылдын ордун билдирип, *кайда? кайдан?* деген суроого жооп берет. Мисалы: *илгери жакта, алдыда, кийин, төмөн, жогору, ылдый, жогорто, жогортодон, артта, ичте, тышта, алда кайда, туш-тушта, алды-артында, асты-үстүнөн* ж. б.

Байыркы орхон-енисей эстелигинде да бул сыяктуу тактоочтор болгон. Мисалы: *анта* (анда), *бунта* (мында) ж. б.

Сын-сыпат тактоочтор кыймылдын сын-сыпатын билдирип, *кандайча?* деген суроого жооп берет. Мисалы: *езүнчө, алынча, көзүнчө, биротоло, тикелей, колмо-кол, бетмебет, кезек-кезек, араң-араң, өз алдынча, келе-сала, алдын-ала, ачыктан-ачык, эмин-эркин, чалкасынан, беталды, айтар-айтпас, бекер, дайыма* ж. б. сөздөр кирет.

Күчөтмө тактоочтор: *эң, абдан, ылгый, өңчөй, тым, нак, нык, пагыз, мүлдө, дал, аша, өтө* сыяктуу сөздөр.

Максат тактоочтор кыймылдын максатын билдирип турат. Мисалы: *атайын, атайлап, айтканы, аргасыз* ж. б.

Себеп тактоочтор кыймылдын себебин билдирет. Мисалы: *бекер, башка, кур эле, амалсыздан* сыяктуу сөздөр.

Маанисине караганда *араң, зорго, саал-пал, илгери, төмөн* сыяктуу тактоочтор да бар.

Тактоочтор формасына караганда башка сөздөр сыяктуу жөнөкөй жана татаал болушат. Аларга тактоочтордун жасалышы деген темада тектөлбүз.

ТАКТООЧТОРДУН ЖАСАЛЫШЫ

Тактоочтор формасына карата уңгу, туунду, жөнөкөй, татаал болушат. Туунду тактоочтор морфологиялык жол менен жасалса, татаал тактоочтор сөздөрдүн катар айтылышынан пайда болот. Бирок тактоочтордун жасалышы башка сөздөргө окшош болгону менен, алардын өзүнө тиешелүү грамматикалык формалары бар.

Формасы жагынан, азыркы учурда, морфемаларга бөлүнбөй турса уңгу тактоочтор дейбиз. Алар өзүнүн мааниси боюн-

ча тубаса болушат. Мисалы: бат, кеч, тез, чукул, араң, шар, төмөн, бая, ылдам ж. б. Мындай тактоочтор сын атооч-тун -раак деген мүчөсү менен өзгөрө берет: батыраак, кечирээк, баяраак ж. б. Кээ бир тактоочтор, -раак мүчөсү менен өзгөрбөйт. Мисалы: күндөп, азыр, эми, али, улам, дайым ж. б. Ар башка сөз түркүмдөрүнөн жана тактооч сөздөрдөн мүчөлөрдүн жардамы менен жасалган тактоочторду туунду тактоочтор дейбиз, алар морфологиялык жана лексикалык жол менен жасалат. Лексикалык жол менен жасалышына: бүгүн — бул күн, аяк — ал жак, тыяк — тиги жак сыяктуу сөздөрдү салыштырып көрүнүз.

МОРФОЛОГИЯЛЫК ЖОЛ МЕНЕН ЖАСАЛЫШЫ

Кыргыз тилиндеги туунду тактоочтор негизинен сөз жасоочу жана сөз өзгөртүүчү мүчөлөрдүн жардамы менен жасалат. Тактооч жасоочу мүчөлөрдү экиге бөлүп өтөбүз.

а) сөз жасоочу мүчөнүн жардамы менен жасалышы

-ча деген мүчө сын атоочтон, ат атоочтон, зат атоочтон жана тактоочтон да жаны тактооч жасайт. Мисалы: жаңыча, өзүнчө, орусча, орточо, ашыкча ж. б. Булар кандайча? деген суроого жооп берет.

-лай, бул мүчөнүн жардамы менен түзүлгөн төмөнкү тактооч сөздөрдү көрөбүз: жайлай, кыштай, чийкилей, акчалай, бүкүлөй ж. б.

-чалык деген мүчөнүн жардамы менен ат атоочтон түзүлгөн тактоочтор бар. Мисалы: ошончолук, анчалык, сенчелик, мынчалык ж. б.

-лап, бул мүчө мезгилди билдирген сөздөргө жалганат түндөп, кыштап, эртелеп, жаздап, айлап ж. б.

-гары деген мүчө орунду көрсөткөн зат атоочтордон тактооч жасайт: тышкары, ичкери, сырткары, илгери, жогору ж. б.

-лата деген мүчөнүн жардамы менен да тактооч жасалат: акчалата, эгиндете, теңдете, сүйлөтө, ылдамдата ж. б.

-ын деген мүчө жашырын, акырын деген сөздө гана кездешет.

-гыча: агаргыча, саргайгыча, бергиче, өлгүчө ж. б.

б) Сөз өзгөртүүчү мүчөлөр аркылуу жасалышы

Сөз өзгөртүүчү мүчөнүн жардамы менен тактоочтор жасалат. Башка сөздөрдүн тактоочторго өтүшү көбүнчө орун аралык (барыш, жатыш, чыгыш) жөндөмөлөр аркылуу болот. Мисалы: барыш жөндөмөсү аркылуу: 1. Кече мен бир зорго жолуктум. 2. Мен сага зорго жеттим. Деген сүйлөмдөрдө зорго деген сөздөр экөө тең барыш жөндөмөдө турганы менен мааниси жагынан бирдей эмес. Биринчи барыш жөндөмөдө зат атооч (зор-го), эмнеге? кимге жолуктун? деген суроого

жооп берет. Экинчиси мен араң жеттим деген мааниде колдонулуп турган тактооч, кыймыл-аракеттин кандайча болгонун билдирип, кантип? деген суроого жооп берип турат.

-га мүчөсү менен жасалган тактоочторго мисал: зорго, бошко, кечке, жатка, текке, бекерге, алга, артка, сыртка ж. б. деген тактоочтор мисал болот.

Жатыш -да жөндөмөсүнүн жардамы менен мезгил тактоочтор жасалат. Мисалы: түштө, түндө, артта, ортодо, ар кайда, кайда, күздө, кышында, жазында, ал түндө ж. б.

Чыгыш -дан жөндөмөнүн жардамы менен жасалган тактоочторго: алыстан, үстүртөн, үстүртөдөн, жогортон, төмөнтөн, өз бетинен, качантан, ылдыйтан ж. б. сыяктуулар мисал болот.

Байыркы барыш жөндөмөнүн мүчөсү менен жасалган сенек формада колдонулган тактоочтор бар. Алар -гару, -герү. Мисалы: тышкары, ичкери, сырткары ж. б.

Бул барыш жөндөмөнүн (-гару) кыскарган формасы -ры аркылуу да жасалган тактоочтор бар. Алар: ары, бери.

-ын деген байыркы жөндөмөнүн (инструменталдык) жардамы менен түзүлгөн тактоочторго. Мисал: кышын, жазын, күзүн, күнүн, түнүн (күнүн барып күнүн кел) деген сөздөр кирет.

Сан атоочтон түзүлгөн тактоочторго: бирге (вместе), бирде (кээде деген мааниде), бирерде, бирден деген сөз мисал болот.

-сын, -син деген мүчөнүн жардамы менен да туунду сын атоочтон тактооч жасалат. Мисалы: эртеңкисин, кечкисин, кышкысын, жайкысын, былтыркысын ж. б.

СИНТАКСИСТИК ЖОЛ МЕНЕН ЖАСАЛЫШЫ

Эки, же андан ашык сөздөрдүн кошулуп бир компонентте айтылышы менен, же сөздөрдүн кайталанып айтылышы менен түзүлгөн тактоочтор да бар, аларды татаал тактоочтор дейбиз, кош жана кошмок сөз болушат.

Кошмок тактоочтор

1. Ат атооч менен зат атоочтон бириккен тактоочтор: бүгүн (бул күн), быйыл (бул жыл), өгүнү (ол күнү), быяк, тыяк бээрде (бул жерде), аякта (ал жакта) ж. б.

2. Сан атооч менен зат атоочтон түзүлгөн тактоочторго: бир күнү, былтыр (бир жылдыр).

3. Зат атооч менен тактоочтон түзүлгөн тактоочтор: таң эртең, таң заар, түн ортосу, таңга маал, түнү менен ж. б.

4. Тактооч менен зат атоочтон жасалган тактоочтор: эртең (эрте таң), эртең менен, мурда күнү, кыштын алтай ж. б.

5. Жана башка сөз түркүмдөрүнөн да түзүлө берет: эми гана, кечетен бери, биротоло.

1. Маанилеш кош сөздөр: аман-эсен, соо-саламат, жөө-жалаң, ылдам-ылдам ж. б.

2. Карама-каршы (антоним) кош сөздөр: эртели-кеч, күнү-түнү, аздыр-көпүтр, өйдө-ылдый, алга-артка, бүгүн-эртең.

3. Кайталама кош сөздөр: тез-тез, колмо-кол, жекеме-жеке, бетме-бет, оозмо-ооз, күндө-күндө, жылдан-жылга, кышты-кыштай, баштан-аяк ж. б.

Бул сыяктуу жол менен жасалган тактоочторду татаал тактоочтор дейбиз. Алар сүйлөмдүн бир гана мүчөсү болушат.

Тактоочтун сүйлөмдөгү ролу

Тактоочтордун сүйлөмдөгү негизги милдети бышыктооч. Ошондой болгону менен сын атоочтордун кээ бирлери жана жатыш, чыгыш, барыш жөнөмөдөгү зат атоочтордо кээде бышыктоочтук милдет аткарат. Ошондуктан бышыктооч болгон сын атоочту тактооч экен деп түшүнүүгө болбойт. Мисалы: *Жакшы бала жакшы окуйт.* Бул сүйлөмдүн ичинде жакшы деген эки сөз бар. Экөө тең сын атооч, биринчиси — аныктооч, экинчиси — бышыктооч.

Тактооч сөздөр өз маанисинде турганда негизинен сүйлөмдүн бышыктоочу гана болот. Мисалы: *Керим мылтыгын таштап, тез бурулуп карады.* Мында тез деген сөз тактооч, бышыктоочтук милдет аткарды.

Бардык ишти ар качан текшерип туруу керек. Мында ар качан мезгил бышыктооч.

Ушунчалык көп сүйлөгөн сени көрдүм. Мында ушунчалык сан өлчөм тактооч, бышыктооч ж. б.

Тактоочтор бышыктоочтон башка милдетти аткара, анда ал башка сөз түркүмүнүн ролунда колдонулуп турган болот.

Тактоочтор көбүнчө этиш сөздөргө байланыштуу грамматикалык категория, сын атооч менен сан атоочтор болсо, зат атоочко тиешелүү сөз түркүмү.

Э Т И Ш

Этиш жөнүндө жалпы маалымат

Кыймыл-аракетти, ал-абалды билдирип, өзүнө тиешелүү болгон грамматикалык категориялар менен мүнөздөлүүчү сөз түркүмү, б. а. сөздөрдүн тобу этиш деп аталат. Этиш — негизги сөз түркүмдөрүнүн бири. Ал атоочтор менен маани берүүчү сөз түркүмдөрүнө киргени менен этишти атоочтор группасынан айрып, этишке мүнөздүү болгон грамматикалык категориялар болуп жак, чак, ыңгай, түр жана мамиле этиштер (залог) эсептелет. Синтаксистик жагынан этиштин атоочтук жана чакчыл формаларынан башкасы сүйлөмдө баяндоочтук милдет аткарышы менен мүнөздөлөт. Кеңири мааниде алганда этиштин синтаксистик бул мүнөздөмөсү айрыкча сүйлөм курулушунан ачык көрүнөт, анткени атооч сөздөр көбүнчө этиштин тегерегине топтолуп, сүйлөм этиштин катышы аркылуу түзүлөт; заттардын, кубулуштардын мейкиндиктеги кыймыл-аракети грамматикалык жагынан этиш аркылуу берилет; этиш катышпаган сүйлөм окуянын сүрөттөөсүн анчалык жамтый албайт. Ошентип, экинчи бир сөз менен айтканда, этиш уюштургучтук катыштыкка ээ деп эсептөөгө болот жана жогоркудай өзгөчөлүктөрүнө карата ал негизги сөз түркүмдөрүнүн бири болуп эсептелет.

Сүйлөмдө этиш аркылуу берилген кыймыл-аракет анын субъективинин ортосундагы байланыш чындыкка карата түрдүүчө болушу мүмкүн. Мында речь чындыкта болуп жаткандыгы жөнүндө, же болууга тийиш экендиги жөнүндө, же белгилүү шартта гана иштелердиги ж. б. жөнүндө болушу мүмкүн. Морфологиялык жагынан кандайдыр бир структуралык формада туруп, кыймыл-аракеттин чындыкка карата болгон мындай ар түрдүү мамилесин билгизүүчү грамматикалык категория *ыңгай категориясы* деп аталат.

Кыймыл-аракет менен анын субъективинин ортосундагы байланыш убакытка карата болгон мамиле башка да болот да, грамматикалык жагынан баяндагыч *ыңгай* аркылуу берилет. Убакыт менен мейкиндик болсо материянын жашашынын негизги формаларынын бири болуп эсептелет. Убакыт бытиенун формасы катарында абсолюттуу нерсе. Бирок убакытты эсеп-

тегенде биз аны белгилүү бир точкадан тартып эсептейбиз. Грамматикалык жагынан алганда убакытты эсептөөнүн мындай точкасы болуп речтин сүйлөнгөн мезгили эсептелет. Буга карата убакыт сүйлөнүп жаткан мезгил (учур чак), андан мурунку (өткөн чак) жана андан кийинки келер чак болуп грамматикалык жагынан үч түрдүү болуп берилет.

Ыңгай категориясы менен убакыт (чак) предикативдик (баяндоочтук) мамилени билгизүүнүн негизги формалары болуп эсептелет.

Этиштик формалар кыймыл-аракеттин субъектисинин сүйлөөчү жакка карата болгон мамилесин да билдириши мүмкүн. Бул субъект сүйлөөчү жак менен да туура келиши мүмкүн. Же болбосо сүйлөөчү биринчи жак кайрылган тыңдоочу (II жак), же болбосо сөзгө катышпаган үчүнчү жак да болушу мүмкүн. Мындай айырма (сүйлөөчү, тыңдоочу ж. б.) грамматикада жак категориясы аркылуу берилет. Сүйлөөчү жакка карата болгон мамиле да ээни билгизгендиктен жак категориясы да предикативдик (баяндоочтук) мамилени билгизүүнүн формасы болуп эсептелет.

Этиш аркылуу берилген кыймыл-аракет же болбосо ал-абал өзүн иштөөчү субъект (же ага дуушар болгон субъект) менен да, кыймыл-аракет багытталган объект менен да ар түрдүү мамиледе болушу мүмкүн (салыштыр мен ага пальто кийгизем, мен өзүм пальто кийинем). Кыймыл-аракетти же ал-абалды белгизүүчү этиштердин өзүнүн субъектиси менен объектисине карата болгон мамилесиндеги бул айырма, б. а. субъект активдүү аракеттенүүчү жак болуп эсептелеби, же болбосо ал башка бир жактан келүүчү таасирге дуушар болучубу, же болбосо кыймыл-аракет багытталган объектинин бар, жогун көрсөтүүчү айырма грамматикалык жагынан мамиле этиштер (залог) категориясы аркылуу берилет.

Чак категориясы менен кыймыл-аракеттин жалпы эле убакыт боюнча өтүшүн көрсөтүүчү түр категориясы байланыштуу. Анткени кыргыз жана башка түрк тилдеринде негизги жана жардамчы этиш аркылуу аналитикалык жол менен түзүлгөн этиштин айрым чактары грамматикалык маани жагынан түр категориясынын ордуна да жүрөт (бара жатат — учур чак; узакка созулгандыкты билгизет).

Этиш морфологиялык жагынан алганда атоочтордон мындан башка тангыч түрү үчүн-ба мүчөсүнүн бардыгы боюнча да айрылат (ал-алба).

Жогорку көрсөтүлгөн лексико-грамматикалык өзгөчөлүктөр этишти башка сөз түркүмдөрүнөн айырмалоо менен катар анын өзүнчө сөз түркүмү экендигин көрсөтөт.

Этиштин составына карай бөлүнүшү

Этиш сөздөр составдык компонентине карай жөнөкөй жана татаал болуп экиге бөлүнөт.

1. Жөнөкөй этиштер

Бир сөздөн турган этиштер жөнөкөй этиштер деп аталат. Жөнөкөй этиш морфологиялык составына карай тубаса жана туунду болуп экиге бөлүнөт. Азыркы мезгилде морфологиялык жагынан уңгу жана мүчөгө ажыратылбаган этиштер тубаса этиштер деп аталат. Мисалы: бар, тур, чык, жүр, бас, кет, ж. б.

Этиштен жана башка сөз түркүмдөрүнөн сөз жасоочу мүчөлөрдүн жардамы аркылуу түзүлгөн этиштер туунду этиштер деп аталат.

Этиштин атоочтордон жасалышы

Атоочтордон этиш төмөнкү мүчөлөр аркылуу түзүлөт: -ар, -р; өзү жалган сөздөгү өңгө-түскө көчүшүн көрсөтөт:

куба—кубар,
ак—агар,
көк—көгөр,
эски—эскир;

-й, -ай, -чий, -ший өздөрү жалганган сөздөгү маанидей болууну көрсөтөт:

кара—карай,
жоон—жооной,
тик—тикчий,
бөк—бөкчөй,
соксой (соксо),
болчой (болчо),
жампай, акший ж. б.;

-кыра: табыш тууранды сөздөрдөн этиш жасайт: шаркыра, күркүрө, дүркүрө, жаркыра;

-ылда: тарсылда, чартылда, чурулда, түрсүлдө; булар кыймыл-аракеттин кайталанышын көрсөтөт;

-сы, -сын: башка бир затка окшоо же аны тууроо, же болбосо өзүн ошондой деп эсептөө маанисиндеги этишти түзөт: баатырсын, чеченсин, мыктысын, сулуусун, ж. б.;

-к, -ык: маектеш маанилүү этишти түзөт: жолук, кезик, бирик.

-рка: белгилүү бир кубулуштун же белгинин тейлөөсүндөгү маанилүү этишти түзөт:

сонун — сонурка, таң—таңырка, күчүркө, ташырка, ачуурка, санарка, жатырка, бүшүркө;

-ла: атоочтон этиш жасоочу эң негизги жана өнүмдүү мүчөлөрдүн бири;

-ла мүчөсү аркылуу уюшулган туунду этиштердин мааниси ал жалганган сөздөрдүн түпкү лексикалык мааниси аркылуу белгиленет; -ла мүчөсү болсо ал заттык түшүнүктөрдү этиш-

тик мааниге өткөрөт. Бул -ла мүчөсү аркылуу түзүлгөн этиштер кээ бир башка мүчөлөр аркылуу түзүлгөн этиштер сыяктуу мааниси кеп түрдүү. Алардын ичинен негиздүүлөрү төмөнкү:

1. тигил же бул затты кыймыл процессине келтирүү: *кадамда, балтала, камчыла, кайчыла, тиште, желимде, желинде, салаала, гүлдө;*

2. камсыз кылуу, аралаштыруу: *катыкта, тузда, таманда, жулукта, ылайла, айнекте, акта, кудала;*

3. башка бир нерсенин кучагында болуу: шамалда, желде, -ла мүчөсү айрым учурда кош жана өздүк мамиле этиштердин мүчөлөрү менен биригип -лан, -лаш болуп да колдонулат: *аттан, үйлөн, колхоздош, жардамдаш.* Бул сөздөр аяккы -н жана -ш мүчөсүсүз -ла мүчөсү аркылуу айтылбайт.

Бул мүчө аркылуу түзүлгөн этиштин маанисинин ар түрдүүлүгү ошол тилде сүйлөөчүлөр тарабынан аны түрдүүчө кабыл алышына же түрдүүчө ойлоношуна байланыштуу болот. Мисалы: *аттан — 1. атка минүү; 2. походго жөнөтүү ж. б.*

аттандыр 1. атка мингизүү; 2. походго жөнөтүү; 3. кызды жөнөтүү.

Жогоркулардан башка да -сыра, -ымсыра жана -ыцкыра мүчөлөрү жалганып, этиштен жана атоочтон этиш түзүлөт.

Бул мүчөлөр аркылуу түзүлгөн этиштер толук болуучу кыймыл-аракетти көрсөтпөстөн аз гана иштелишин көрсөтөт. Мисалы, *ыйла* дегенде кыймыл-аракеттин толук иштегиши түшүнсөк, *ыйламсыра* дегенде толук ыйлабастан, аз гана ыйлаганын, б. а. ыйлоонун точкасына жакындагандыгын гана түшүнөбүз:

кан—кансыра, эт—этсире, ак—аксыра, ал—алсыра, күл—үмсүрө, ыйла-м-сыра, өлүмсүрө ж. б.

(Атоочтон этиш жасоочу мүчөлөр бул көрсөтүлгөндөр менен бүтпөйт).

Этиштин этиштен жасалышы (мамиле этиштер)

Кыймыл-аракеттин субъект менен объектиге карата болгон мамилесин билдирүүчү этиштер мамиле этиштер деп аталат.

Мисалы: *Алым жуунду. Пальто тигилди. Асан катты жаздырды. Сен сугарыш.* Бул сүйлөмдө *жуунду, тигилди, жаздырды, сугарыш* этиштен жасалган сүйлөмдүн баяндоочу, уңгусу — *жуу, жаз, тик, сугар.* Бирок -н, -ыл, -дыр, -ыш мүчөлөрүнүн жалганышы аркылуу мындагы этиштердин субъект (ишти иштөөчү) менен объектиге (толуктоочко) карата болгон мамилесин түрдүүчө. *Энеси баласын жууду* дегенге эне—ээ, *жууду—баяндооч, баласын — тике толуктооч.* Мында кыймыл-аракет эне тарабынан иштелип, башка бирөөгө — баласын деген толуктоочко багытталды. Ал эми толуктоочун алып таштап, «*энеси жуунду*» десек, кыймыл-аракет башка бирөөгө эмес, аны иштеген адамдын өзүнө (ээсине) багытталганын түшүнөбүз. Ушу

сыяктуу эле *Омор бедени сугарды* десек, Омордун өзү (ээ) кыймыл-аракетти (иштегенин) сугарганын көрөбүз. Ал эми «*сугартты*» десек, Омор сүйлөмдө грамматикалык жагынан ээ болуп турганы менен бедени ал сугарбастан башка бирөө сугарган болуп калат. Же айталык *сен пальто тик.* Мында сен — ээ, тик-баяндооч, пальто-толуктооч. Кыймыл-аракетти иштеген «сен» деген ат атооч. Ал эми «тик» деген этишке -ыл мүчөсүн кошуп, ат атоочту түшүрүп таштап, «пальто тигилди» десек, ээ менен кыймыл-аракеттин ортосундагы мамиле өзгөрөт. Анткени грамматикалык жагынан пальто — ээ болуп турганы менен кыймыл-аракетти өзү иштей албайт, пальто өзүн-өзү тиге албайт, тескерисинче, аны бирөө тиккенин түшүнөбүз. Мамиленин мындай түрдүүчө болушу кыймыл-аракеттин субъект менен объектиге карата болгон мамилесине жараша болот да, өзүнчө грамматикалык форма аркылуу берилет.

Экинчи бир сөз менен айтканда мамиле этиштер — этиштин затка карата болгон мамилеси.

Этиштин затка карата болгон мамилесин аныктоо сүйлөмдө ээ же болбосо аныкталгыч болуп түшкөн зат баяндоочтук же болбосо аныктоочтук милдет аткарган этишке объектиби же субъектиби, субъекти болсо кандай субъект* экендигин белгилөө болуп эсептелет.

Кээ бир этиштер өздөрүнүн алдында тике толуктоочту талап кылса, кээ бирөөлөрү талап кылбайт. Мына ушуга карата алар экиге бөлүнөт. Өзүнө тиешелүү толуктоочтун табыш жөндөмөсүндө болушун талап кылуучу этиштер **өтмө** (переходный) этиш деп аталат. Буларга кимди, эмнени деген суроо берилет. Мисалы: *ал (эмнени ал? китепти), чап (эмнени? атты), кес (эмнени? темирди), тиште (эмнени? этти), жаз (эмнени? катты) ж. б.*

Табыш жөндөмөсүнөн башка жөндөмөнү талап кылуучу этиштер **өтпөс** (непереходный) этиштер деп аталат. Мисалы: *бар, тур, кел, жүр, күл, ойно, отур, жат, укта.* Буларга кимди, эмнени дегенден башка суроо берилет.

Мамиле этиштер негизги, аркылуу, туюк, өздүк жана кош болуп бешке бөлүнөт.

1. Негизги мамиле этиш

Негизги мамиле этиш субъектинин өзү тарабынан иштелген кыймыл-аракетте башка заттардын (субъект, объект) жатнашынын жоктугун билдирет. Ошондуктан ал өзүнчө грамматикалык форма аркылуу берилбейт. Бул мамиле этиш калган мамиле этиштерге негиз болуп эсептелет. Бул жагынан алганда атооч жөндөмөсүнө окшош.

Мааниси жагынан алар өтмө же өтпөс болушу мүмкүн: *отур, ую, чак, ысы, ажыра, байы, жаша, кеч, кел, кет; кой, ал, сой, сок, ур, карма, сыйла ж. б.*

2. Аркылуу мамиле этиш

Кыймыл-аракет буйруучу тарабынан иштелбестен, башка бирөө тарабынан иштелгенин көрсөтөт.

Керим өтүкчүгө өтүк тиктирди.

Ал дипломду Асандан суратты.

Керим—сүйлөмдүн ээси, тиктирди—баяндооч, өтүк — тике толуктооч, өтүкчүгө — кыйыр толуктооч. Керим ээ болгону менен өтүктү өзү тиккен жок. Эгер өзү тиксе, Керим өтүк тикти болот эле. Ал буйрук берип турганы гана болбосо, өтүктү башка бирөө — өтүкчү тикти.

Аркылуу мамиле этиштерде грамматикалык ээ кыймыл аракетти өзү иштебестен, анын иштелиши үчүн башка бирөөгө буйрук гана берип турат. Ал эми кыймыл-аракетти чындыгында иштеген барыш жана чыгыш жөндөмөсүндө турган толуктоочтор болот.

Аркылуу мамиле этиштин мүчөлөрү өтпөс этиштен өтмө этишти түзөт:

күл-күлдүр, отур-отургус, тур-тургус, тол-толтур, жайна-жайнат, кайна-кайнат, ышкыр-ышкырт, бышкыр-бышкыр, жат-жаткыр, жет-жеткир, жит-житкир ж. б.

Аркылуу мамиле этиштерди төмөнкү мүчөлөр уюштурат:

а) $\frac{-дыр}{-дир}$, $\frac{-дур}{-дүр}$, $\frac{-тыр}{-тир}$, $\frac{-тур}{-түр}$

б) $\frac{-кыр}{-кир}$, $\frac{-кур}{-күр}$, $\frac{-гыр}{-гир}$, $\frac{-гур}{-гүр}$, $\frac{-ыр}{-ир}$, $\frac{-ур}{-үр}$

(ич-ичир).

Эскертүү. Кээде -кыр мүчөсүнүн аягындагы «р» тыбышы «з» тыбышы менен алмашып кетүүчү учурлар да болот: откор-откоз, өткөр-өткөз, билдир-билгиз, тиктир-тиккиз.

в) $\frac{-кыс}{-кис}$, $\frac{-кус}{-күс}$, $\frac{-гыс}{-гис}$, $\frac{-ыс}{-ис}$, $\frac{\text{жат-жаткыр}}{\text{эм-эмис}}$

г) -т: бошо—бошот, тиште—тишет.

Аркылуу мамиле этиштердин мүчөлөрү кээде ушуга катар жалганышы да мүмкүн:

оттоттур (от-ла-т-тыр), эмистир (эм-ис-тир), жаздыргыз (жаз-дыр-гыз) ж. б.

3. Кош мамиле этиш

Бир эмес, бир канча адам тарабынан өз ара же биргелешип иштелген кыймыл-аракетти көрсөтүүчү этиштер кош мамиле этиштер деп аталат.

Кош мамиле этишти уюштуруучу мүчө — -ыш. Биргелешүү эки түрдүү болот:

а) эгерде этиш мааниси жагынан өтпөс болсо, анда кыймыл-аракет бирдемени иштөөгө багытталбайт да, процессте бир канча адамдар биргелешип гана (совместно) катышкан болот.

Колхозчулар жумуштан келишти. Балдар күлүштү. Мында «күл», «кел» өтпөс этиш. Буларга -ыш мүчөсүн кошуп, «келишти», «күлүштү» деп айтканда, кыймыл-аракеттин иштелишине бир эмес, бир канча киши бирге катышканын билебиз. Бирок алардын кыймылы бир немени иштөөгө да багытталбайт;

б) эгерде этиш өтмө болсо, анда бир канча адам тарабынан иштелген кыймыл-аракет бирдемеге (объектиге) багытталган болот, же болбосо алардын кыймылы өз ара бир-бирине өтүшү мүмкүн. Башкача айтканда, бирөө бирөөнө объект болуп эсептелет.

Мисал: 1. Колхозчулар эгинди орушту. 2. Студенттер таанышты.

Биринчи сүйлөмдө ээ — колхозчулар, баяндооч — орушту, толуктооч — эгинди. Эгинди бир эмес, бир канча киши орушту жана алардын кыймыл-аракети өздөрүнө эмес, башка затка (объектиге — эгин деген тике толуктоочко) багытталды. Ал эми экинчи сүйлөмдөгү кыймыл-аракет болсо бир эмес, бир канча киши тарабынан болду, бирок булардын кыймыл-аракети бөлөк бир затка (объектиге) багытталбастан өздөрүнө багытталды. б. а. балдар башка бирөөнү таанышпастан, өз ара таанышты. Ошентип, алар бири-бирине объект болгон сыяктуу болуп биринчи кыймылы бирине өттү.

Эскертүү: Кош мамиле этишке катышкан адамдар бирдей укукта болушат, анткени алар жапырт иштешет. Аркылуу мамиле этиште кыймыл-аракетти буйруучунун өзү иштебесе да, башка бирөө иштеп, кыймыл-аракетке киришет. Ошентип, мында да кыймылга бир канча адам катышат. Бирок мында катышкандардын укугу бирдей эмес, анткени алардын бирөө буйруучу болсо, экинчиси кыймыл-аракетти иштөөчү болуп эсептелет.

4. Туяк мамиле этиш

Энин кыймыл-аракетти башынан өткөрүшүн көрсөтүүчү этиш туяк мамиле этиш деп аталат.

Буларды негизги мамиле этиштер менен салыштырганда экөөнүн ортосундагы маани жагынан болгон айырма ачык көрүнөт.

Мисалы: 1. Асан газет жазды деген сүйлөм менен Асан газеттага жазылды деген сүйлөмдү салыштыралы. Асан — ээ, жазды — өтмө этиштен түзүлгөн баяндооч, кыймыл-аракет түздөн-түз объектиге багытталып турат. Экинчи сүйлөмдө да Асан — ээ. Бирок баяндоочу (жаз) өтмө этиштен -ыл мүчөсүнүн жалганышы аркылуу өтпөс этишке айланды. Ушуга байланыштуу

кыймыл-аракет сүйлөмдүн ээси (Асан) аркылуу болсо да, газетага жазылуу үчүн сүйлөмдүн ээси өзүн өзү кыймыл-аракетке дуушар кылды, б. а. кыймыл-аракетти өзү баштан өткөрүп, өзүнүн кыймыл-аракетинен тазыринде турат.

2. *Колхозчулар чөп чапты* дегенде колхозчулар — ээ, чапты — негизги мамиле этиште турган баяндооч, чөп — толуктооч. Ушу сүйлөмдүн ээсин (колхозчуларды) түшүрүп, баяндоочту туюк мамиле этиштин формасына келтирип, «чөп чабылды» десек, мында грамматикалык жагынан да, маани жагынан да айырмаланат.

Мындай учурда логикалык жагынан толуктооч болуп турган сөз (чөп) грамматикалык жагынан ээ болуп калат, бирок анын ким чапканы мындай учурда белгисиз (туюк) болот. Же болбосо жогорку эле сүйлөмдүн (колхозчулар чөп чапты) ээсин (колхозчуларды) түшүрбөй баяндоочтун туюк мамиле этиштин формасына салып, *чөп колхозчулар тарабынан чабылды* дей турган болсок, мурдагы грамматикалык ээ (колхозчулар) толуктоочко айланып, толуктооч (чөп) ээлик милдет аткарган болот. «Чөп» сүйлөмдүн ээси болуп турса да «чабылды» деген кыймыл-аракетти өзү иштеген жок, аны иштеген толуктооч — колхозчулар. Мындай учурда грамматикалык ээ өзүнүн кыймыл-аракетине логикалык жагынан объект болуп калат да, кыймыл-аракетти толуктооч аркылуу башынан өткөрөт.

Туюк мамиле этиш -ыл мүчөсүнөн башка этиштин аягы «л» менен бүтсө же болсо составында «л» болсо -н менен да уюштурулат. Мисалы, ачыл, асыл, кесил, тешил, айдал, себил, кармал; байлан, шайлан, талан ж. б.

5. Өздүк мамиле этиш

Өзү иштеген кыймыл-аракет иштөөчүнүн өзүнө багытталганын же болбосо өзү үчүн иштелгенин билгизет. Өздүк мамиле этишти -ын, -н мүчөсү уюштурат.

Мисалы: *Асан жуунду* дегенде кыймыл-аракет (жуунду), иштөөчү (Асан) тарабынан иштелди жана ат (кыймыл-аракет) иштөөчүнүн өзүнө багытталып турат. Асан чындыгында сүйлөмдүн ээси, бирок ошондой болсо да ага өзүнүн кыймыл-аракети багытталып, өзүн-өзү жууп тургандыктан логикалык жагынан алганда өзүнүн баяндоочуна объект (толуктооч) да болуп эсептелет.

Баяндооч болуп түшкөн этиштин мааниси аркылуу эле белгилүү болуп тургандыктан көпчүлүк учурда жогоркудай өздүк мамиле этиштик конструкция грамматикалык объектикке айтылат. Кээде булар этиштик баяндоочтун маанисин тактоо максатында объект менен да айтылышы мүмкүн.

Мисалы: *Белине кылыч байланып.*

Жоо жарагын шайланып. Бирок мындай объектилүү конструкциянын бардык учурда болушу шарт эмес, сейрек кезде

шет. Өздүк мамиле этиш кыймыл-аракеттин субъект үчүн иштелердигин көрсөткөндүктөн ал бардык эле этиштерден түзүлө бербейт (мисалы, ташта, сана ж. б.), аракеттенүүчү субъектиге байланыштуу болгон гана этиштерден (өтмө жана өтпөс: бошо-бошон, жылы-жылын, карманып, толгонуп ж. б.) түзүлөт. Ошондуктан мамиле этиштин бул формасы кыргыз тилинде тийиштүү даражада өнүгө алган эмес, мамиле этиштин башка формаларына караганда сан жагынан да аздык кылат.

2. Татаал этиштер

Эки же андан артык этиштен түзүлүп, бир маанини билдирсе татаал этиш деп аталат.

Татаал этиштер чакчылдардын -а//-е//-й жана -ып формасына жардамчы этиштердин кошулушу аркылуу түзүлөт. Негизги кыймыл-аракетти чакчылдар билгизет. Ал эми калган бөлүгү болсо өзүнчө айрым турганда лексикалык мааниси болсо да, татаал этиштин составында турганда, өзүнүн баштапкы маанисин жоготуп, айыл ордуна этиштин маанилүү бөлүгүнө грамматикалык ар түрдүү кошумча маанилерди берет. Ошондуктан алар *жардамчы этиштер* деп аталат.

Татаал этиште жак жана чак мүчөлөрү аяккы жардамчы этишке жалганат. Мисалы: *Жаңылып кете жаздадым. Ал бара жатат.* Бул сүйлөмдөрдө негизги кыймыл-аракетти чакчылдардын -ып жана -а формасындагы «жаңыл» жана «бара» деген этиштер билгизет. Калган бөлүктөрү — «кете жаздады», «жат» болсо негизги кыймыл-аракеттин иштелишиндеги кошумча маанилерди (өткөндүктү) көрсөтүп, аларды грамматикалык маани жагынан жабдып турат. Ага айтканда, биринчи сүйлөмдө баяндооч бардык аз жерден болбой калган кыймыл-аракеттин процессин билгизет. Экинчи сүйлөмдө татаал этиштин маани берүүчү чакчылдык биринчи компоненти (бара) кыймылты билдирсе, экинчиси «жат» ага карама каршы абалды билгизет. Бирок мындай карама каршылыкка карап, «бара жатат» дегенде адам кыймыл процессинде (бара аркылуу) болуп, анан (жат аркылуу) тектөл (жатып) калат деп түшүнүүгө жарабайт. Бул жерде жат «керебетке жат» деген сыяктуу лексикалык маани менен ажыраган. Мында ал жардамчы этиш катарында негизги этиш менен биригип, азыркы мезгилде субъектинин (адамдын) кыймыл процессинде экендигин билгизет. Демек, татаал этиштин составында өзүнчө кыймыл-аракетти билгизбей негизги этиш аркылуу берилген түшүнүктү грамматикалык ар түрдүү маани жагынан толуктоо катарында айтылуучу этиштер *жардамчы этиштер* болуп эсептелет.

Жардамчы этиштер өз ара экиге бөлүнөт. 1. Көбүнчө жардамчы мааниде колдонулуучу этиштер. Буларга *экен, көрсө, тура, чыгар, окшойт* сыяктуулар кирет. Мындай этиштер сүйлөөчүнүн айткан сөзүнүн мазмунуна карата болгон мамилени (б. а.

таңдануу, шектенүү, күнөмдөр болуу же аныктыгын ж. б.) көрсөтөт. Мындай этиштер модалдык этиштер деп аталат. Булар атооч жана этиштер менен бирге айтыла берет. Мисалы: Алым мугалим тура. Ал келген тура. Керим студент экен. (Булар таңдануу мааниде). Асан үйүнө келген чыгар. Үсөн уктаган окшойт (күнөмдөр болуу).

2. Жардамчы мааниде колдонулуучу менен бирге өзүнүн лексикалык маанисинде да колдонулуучу этиштер: жат, отур, тур, жүр, сал, жибер (ий), кой, көр, бер, ал, түш, чык, кал, кел, кет, ташта ж. б. Бул жардамчы этиштер чакчылдарга айкашуу аркылуу этиштин түр категориясынын түзүлүшүнө да катышат.

Этиштин түрдүк мааниси

Түр категориясы — этиштин грамматикалык категорияларынын ичинен эң негизгилеринин бири. Түр категориясы кыймыл-аракеттин убакыт боюнча кантип өтүшүн көрсөтөт. Түр категориясы ар түрдүү системадагы тилдердин грамматикалык айырмачылыктарын көрсөтүүдө эң чоң ролду ойнойт. Анткени тилдердин ар түрдүү группада, ар түрдүү системада экендигин көрсөтүүчү айырма тилдин негизи болуп эсептелген сөздүк фондудан, биринчи иретте, грамматикалык түзүлүштөн билинет.

Тилдин ар бир тектеш группаларында өзүнүн грамматикалык түзүлүшүнүн өзгөчөлүгүнө байланыштуу болгон грамматикалык категориялар болот. Бирок ар түрдүү системадагы тилдерде грамматикалык категориялардын саны бир бирине туура келбеши да мүмкүн. Ошондуктан грамматикалык категориялар тигил же бул тилдин грамматикалык түзүлүшүнүн өзгөчөлүгүнө байланыштуу ар бир тилде (тектеш тилдердин группасында) өзүнчө аныкталат.

Орус тилиндеги түр категориясы менен түрк тилдериндеги, демек, кыргыз тилиндеги да түрдүн ортосунда чоң айырма бар.

Орус тилиндеги түрдүк маани түрк тилдериндеги түрдүк мааниге толугу менен туура келбейт. Орус тилиндеги түрдүк маанинин негизине (бүтпөгөн түр катарында) кыймыл-аракеттин убакыт боюнча өтүшү, процесси, демек, анын узакка созулушу, кайталанышы, (бүткөн түр катарында) кыймыл-аракеттин башталган учурубу, же бүтүшүбү, же анын жыйынтыгыбы айтор кыймыл-аракеттин процессинин бир учуруна (жерине) иштелүү чеги катарында көңүлдү топтоо, убакыт боюнча аны чектөө алынган. Кыргыз тилинде да түрдүк буга окшопкон маанилер болгон менен чакчыл формадагы негизги этиштерге жардамчы этиштердин көрсөткөн кошумча маанилеринин ар түрдүүлүгүнө байланыштуу түрдүк маани-аракеттин кыймылдан абалга өтүшү, кыймыл-аракеттин өсүшү, анын ар түрдүү багытты көрсөтүшү жана башка ушул сыяктуу кошумча маа-

нилерди ичине алат жана булар аркылуу да бир канча татаалданат.

Орус тилинде бир түргө кирген этиш экинчи бир түргө кирүүчү этиш менен формасы боюнча айрылат, бирок алардын лексикалык мааниси бирдей болот. Башкача айтканда, бир эле этиштин грамматикалык мааниси жана формасы жагынан айырмаланган экинчи түрү, анын түгөйү, болот. Этиштин салыштырмалуу бул түгөйлүү формасы орус тилинде этиштин бардык жакталышынан байкалат да, түр категориясы этиштик формалардын бардык системасын ичине алат. Мисалы: прошедшее время несовершенного вида *открывал*, совершенного вида — *открыл*; несовершенного вида — *решал*, совершенного вида — *решил*; повелительное наклонение (буйрук ыңгай) несовершенного вида — *открывай*, *решай*, совершенного — *открой*, *реши* ж. б. Этиштин бул түгөйлүү формасы, башкача айтканда, бүткөн жана бүтпөгөн түрүнүн мааниси түрк жана монгол тилдеринде жакталыш системасынын бардыгы боюнча болбойт; орус тилиндеги жогоркудай кубулуш бизде жок. Орус тилиндеги түр категориясы менен кыргыз жана башка түрк тилдериндеги түр категориясынын ортосундагы негизги айырмалардын бири ушунда турат.

Лексикалык мааниси жагынан бир эле этиш болгону менен түрдүк маанини билдирүү үчүн эки этиш болуп колдонулушу орус тилинин ийкемдүүлүгүн көрсөтөт жана анын көркөм болушуна жардам берет. Кыргыз жана башка түрк тилдеринде этиштер түрдүк маанини билдирүү үчүн орус тилиндегидей болуп эки этиш болуп колдонулбайт жана анын үстүнө бизде этиштер уңгу же туунду түрүндө өз алдынча туруп түрдүк маанини да билдирбейт. Бирок бул кыргыз тилиндеги этиштер тилдеги тигил же бул ийкемдүүлүктү билдире албайт дегендикке жатпайт. Биздин тилде да этиштер ийкемдүүлүктү билдирет, бирок башка формада, башка системада. Анткени бул тилдердин грамматикалык түзүлүшү башкача. Кыргыз тилинде уңгу этиштер түрдүк маани жагынан нейтрально болгону менен түрдүк мааниге мүнөздүү болгон кыймыл-аракеттин бүтүү, бүтпөө, узакка созулушу, өсүү, кайталануу сыяктуу кыймыл-аракеттин убакыттагы жалпы мүнөздөмөсү татаал этиштер аркылуу өтө рельефтүү көрсөтүлөт.

Тил грамматикалык жагынан канчалык аз оформит этилсе, грамматикалык категориялар ошончолук аз болушу мүмкүн. Кандай тилди албасак да, грамматикалык категориялар өздөрү берилген форма аркылуу гана белгиленет.

Түрк тилдеринде род категориясы адам жана айбанды билгизген жандуу заттарда жыныстык белги боюнча гана ажыратылат. Род боюнча ажыратуу бардык эле айбандарда боло бербестен турмушта жана айыл чарбада белгилүү ролду ойногон айбанаттарда болот. Бизде род аз сандуу гана сөздөрдө ажыратылат; грамматикалык жагынан өнүккөн эмес. Күндө-

лүк тиричиликке эң керектүү болгон кээ бир заттар лексикалык (айгыр—бээ), синтаксистик (эркек музоо—ургаачы музоо) жана морфологиялык (Калый—Калыя, Сабыр—Сабира) жолдор боюнча жыныстык жагынан ажыратылат. Адам жана айбанга байланыштуу болгон түшүнүктөрдү билгизген кээ бир заттардын аз да болсо жыныстык белги боюнча эркек жана ургаачы болуп бөлүнүшү түрк тилдеринде орус тилиндегидей грамматикалык род категориясынын бардыгын көрсөтпөйт, аны биздин тилде бар деп эч ким да айткан жок. Же болбосо негизги жөндөмөнүн «менен» деген жандооч менен айкашкан түрүн айталык. Мындай айкашууда «менен» биргелешүү же болбосо куралдык маанини билгизет да, мунун кийинки мааниси орус тилиндеги творительный падежде туура келет. Кээ бир түрк тилдеринде жандооч «менен» грамматикализацияланып морфологиялык элементке айлануунун натыйжасында аларда творительный падежди жасат, кыргыз тилинде бул жаңы жөндөмөнү жасаган жок; «творительный» жөндөмөнүн маанисине туура келгенине карап, көпчүлүк изилдөөчүлөр аны өзүнчө жөндөмө катарында бөлгөн да жок.

Эне тилибизден келтирилген бул фактылар толугу менен түр категориясына да тиешелүү. Грамматикалык түзүлүшүнүн өзгөчөлүгүн эсепке албай туруп, бир тилдеги грамматикалык кубулушту жасалма жол менен экинчи тилге алып келүүгө же болбосо жасалма жол менен бирин бирине жакындаштырууга болбойт. Бир тилдеги болгон грамматикалык категория экинчи тилде да болушу закон эмес. Экинчи тилде ал өз алдынча категория катарында болбой калып, анын мааниси грамматикалык башка каражаттар аркылуу берилиши да мүмкүн. Кыргыз (жана башка түрк) тилинде түр категориясы менен да иш ушундайча турат.

Орус тилинде түр категориясы грамматикалык жагынан оформит этилген категория. Анын ар бири өзүнчө грамматикалык форма аркылуу берилет. Түрк тилдеринде түр өзүнчө форма аркылуу берилбейт, демек ал грамматикалык категория катарында биздин тилде жок. Бирок анын мааниси башка каражаттар — чакчылдардын -a//-e//-й жана -ып формасына жардамчы этиштердин кошулушу аркылуу берилет. Бирок жардамчы этиштер түр категориясын түзө албайт, анткени алар ар кандай эле этиштер менен айкаша бербестен белгилүү этиштер менен гана айкашат.

Адамдын ойлоо процессинин өсүшүнө байланыштуу чындыктагы болгон окуянын убакыттагы өтүшүнүн өзгөчөлүгүн ийне-жибине чейин тилде кылдаттык, чебердик менен берүү зарылдыгы туулган да, жардамчы этиштер аны билдирүүчү грамматикалык каражат катарында пайдаланылган. Түрдүк маани адам баласынын ойлоосунун өркүндөшүнүн, абстракцияланышынын натыйжасы деп эсептелинет. Жардамчы этиштер чакчылдар формасы менен айкашуунун натыйжасында өзүнүн

лексикалык конкреттүү баштапкы маанисинен ажырайт да, анын ордуна кошумча — түрдүк маанини билдирет. Жардамчы этиштердин маанисине карата түрдүк маанини төмөнкүчө бөлүштүрүүгө болот.

Түрдүк маани жана анын аналитикалык жол менен берилиши

1. Кыймыл-аракеттин узакка созулушу

Кыймыл-аракеттин узакка созулушу речтин сүйлөнгөн мезгилинде бүтпөйт, анын бүтүү чеги да көрсөтүлбөйт, кыймыл-аракеттин жалпы эле мезгилде созулушу билдирилет. Бул маани чакчылдар формасына *жат, тур, отур, жүр* жана *бер* деген жардамчы этиштердин айкалышы аркылуу (аналитикалык жол менен) берилет. Бул айкашуулар жалпысынан кыймыл-аракеттин мейкиндик жана мезгилде узакка созулушун көрсөткөнү менен жардамчы этиштердин маанисине байланыштуу созулуу процесси да бирдей болбойт.

1. **Жүр.** Бул этиш чакчылдардын -a//-e//-й жана -ып формасы менен да айтыла берет да, мындай айкашуулар аркылуу кыймыл-аракеттин үзгүлтүк менен узакка созулушу көрсөтүлөт. Мисалы:

Сакалдуулардын бул эмнеси деген сөздү эки—үч кишинин башы кошула калган жерде даде *Өмүр айта коюн жүрдү* (Тоо арасы).

Бирок андан кийин дагы бир айга чейин эртели кеч бир убак *келип кетип жүрүштү* (Беш бөлтүрүк).

«Суудагы балыктан салык алып жүргөн сырттан кургактагы мени коёбу?» деп, Дөө ойлонду да баягыдан бетер чочулап калды (Эдирен теке).

Жардамчы этиш жүр чакчылдар формасындагы негизги компонент менен айтылганда кээде алардын маанисине карата жогоркудай мезгил-мезгили менен болгон эмес эле үзгүлтүксүз болуп созулган кыймыл-аракетти да билдирет. Мындай кыймыл-аракет кыска бир убакыттын аралыгында (промежуток времени) же болбосо убакыт жагынан чек коюлбай жалпы эле созулган кыймыл-аракет да болушу мүмкүн.

Мисалы:

Күйөө кошчусу Сапарбай Осмонду тигиндейде коштоп ага бирдемелерди *айтып жүрөт* (Тоо арасы).

— Сен мойнуңдагы салыгыңды мага төлөбөй жүрүп, эми эчкилеримди жегин келдиби? (Эдирен теке).

Мен өкмөттүн милдетин *аткарып жүрөм* (Тоо арасы).

2. **Тур.** Жардамчы этиш *тур* чакчылдар формасындагы этиштер менен айкашып, кыймыл-аракеттин узакка созулгандыгын же болбосо адаттангандай сыяктуу дайыма болгондугун билдирет. Жардамчы этиш *тур* дун чакчылдар формасы менен

айкашкандаты эки түрдүү маанинин (длительность и постоянство) берилиши негизги этиштин маанисине байланыштуу болот.

Мисалы:

1. Бирок азыраак жел жүрүп, туман суу отундун түтүнүнөй быкшыгансып улам өтүп турат (Жылкычы келин).

Ал камерадан ары карай кеткен конвейер туруучу машинага нымдалган булгарыларды жеткирип турат (Инженер).

Кызын да, келинин да колун тоспой, ликбезге аларды өзү жиберип турат (Тоо арасы).

— Күн өткөн сайын салыгыңыз бирден тууп турабы же башкача себеби барбы (Эдирен теке). (Кыймыл-аракеттин созулгандыгы).

II. Анын чоң шаардын театрынан айырмасы жок кең залы жаңырып турат (БЗК).

Бул кырдан айлананын бардыгы даана көрүнүп турат (Беш бөлтүрүк). (Кыймыл-аракеттин адаттанган сыяктуу дайыма болгондугу).

Жардамчы этиш тур жогоркудай кыска убакыттын ичинде болгон гана созулушту билдирбестен, ошону менен бирге кыймыл-аракеттин азыркы учурда болуп жатканын да билдирет. Мындай учурда кыймыл-аракет речтин сүйлөнүп турган мезгилинде үзгүлтүксүз болуп жаткан сыяктуу болуп берилет.

Мисалы:

Күн алай-дүлөй түшүп жаап турат, ошондой болсо да мен ууга чыгам, сен корксоң барбай эле кой (Кара шумкар).

Ушул кичинекей боюм, алтындан асыл, акыл оюм менен жердин жети танабын башкарып турам (Эдирен теке).

Ажыбай, Эркинбек экөө көзүн айырбай карышкырдын ар бир кыймылын карап турушат (Беш бөлтүрүк). Кыргыз жана башка түрк тилдеринде мындай учурда учур чактын бул формасы узакка созулган түрдүн маанисине туура келет.

Жардамчы этиш тур негизги компонентинин маанисине байланыштуу кээде узакка созулган, мезгил-мезгили менен кайталанган кыймыл-аракетти да билдирет.

Мисалы:

Ошо окопторго пулементторун орнотуп, кызылдарды шаарга жолотпой, тынымсыз атып турду (Унутулгус күндөр). Салыштыр, биздикине келип тур, бизди унутпай кат жазып тур ж. б.

Жардамчы этиш тур чакчылдардын -a//-e//-'й формасы менен айкашкандыгына жана өзү кайсы ыңгайдын формасында тургандыгына карата жогоркудан башка да түрдүк оттенкторду берет.

Эгерде жардамчы этиш тур чакчылдардын -a//-e//-'й формасы менен айкашып, өзү белгисиз өткөн чак формасында турса, анда кыймыл-аракеттин адеттенген сыяктуу дайыма боло тургандыгын (обычность, постоянство действия), узакка созул-

гандыгын билдирет. Эгерде чакчылдардын ушул эле формасы менен айкашып, бирок өзү буйрук ыңгай формасында турса, анда кыймыл-аракеттин кыска болсо да улантылышын көрсөтөт.

Мисалы:

Орто чарбалар малдарын күнгөйлөтүп, арык-торугуна карды күрөп, чөп жулуп бере турган (Каныбек I).

Сапар дайыма мындай жерлерде эчкилердин алдын ала утурлап, каалаган тарабына карай бет алдырып жүрө турган (Эркин адашканда).

Эдирендин жашы он төрткө чыкса да, бою өтө кичине боло турган (Эдирен теке).

Бир музоолу уй, эки тай, бир кулундуу бээ, үч улактуу эчкиси боло турган (Каныбек I).

Өлө тур, Ыманбай өлө тур (Тоо арасы).

Бара тур, сиздим деди Калыйча Маржанкүлгө. (Тоо арасы).

Кыздарың коркпосун, ээрчитип айылга бара тур (Тоо арасы).

3. **Жат.** Жат чакчылдар формасындагы негизги компоненттердин составында жардамчы этиш катарында колдонулганда, кыска болсо да кыймыл-аракеттин белгилүү бир убакыттын аралыгында созулгандыгы көрсөтүлөт. Кээде кыймыл-аракеттин азыркы учурга дал келиши да мүмкүн.

Мисалы:

...эл өтө сөөлөттүү шайыр көрүнүштө уу-дуу болуп, кубанычтуу сөздөрдү күлкү менен безеп жөнөтүп жатышат (Тилек).

Кээде жат өзүнөн мурунку чакчылдардын -ып формасы менен биргиле үч составдуу татаал этишти да түзүшү мүмкүн. Мында да кыймыл-аракеттин белгилүү мезгил ичиндеги болгон процессуалдуулугу берилет.

Мисалы:

...арасынан качып бара жаткан эчкилерди көргөндө жинин келип сөгөсүң да, ачуун таркап күлөсүң да (Эркин адашк.).

Эркин асканын алдынан койду каптатып өтүп бара жатты эле, бир топ эчки зооканын түндүк тарабындагы боруктарга жармашып бара жатканын көрүп, аларды кайра тосуу үчүн ошондой басты (Эркин адашк.).

Жат жардамчы этиш катарында кыймыл-аракеттин белгилүү бир убакыттын аралыгында же болбосо речтин сүйлөнгөн мезгилинде гана созулушун көрсөтпөстөн, кээде кыймыл-аракеттин мезгил жагынан чексиз созулушун да көрсөтөт. Мындай учурда негизги компонент чакчылдардын -a//-e//-'й формасында, анын жардамчы этиштен турган өзгөрүүчү бөлүгү келер чак формасында колдонулат.

Мисалы:

Биз анда бекер олтуруп албаспыз, билгенибизди айтыша жатарбыз (Тоо арасы).

4. **Отур.** *Отур* жардамчы этиш катарында чакчылдар формасындагы негизги этиштер менен айкашып айтылганда, кыймыл-аракеттин мейкиндиктеги созулгандыгы билдирилет. Бирок негизги компоненттин маанисине карата созулуу белгилүү бир убакыттын аралыгында же болбосо өнүгүү иретинде болгон сыяктуу болуп түрдүүчө болушу мүмкүн.

Эгерде чакчылдар формасындагы негизги компоненттер өздөрүнүн мааниси боюнча кыймылды билгизүүчү этиштен болсо, анда жардамчы этиш катышкан мындай айкашуу кыймыл-аракеттин акырындык менен өнүккөнүнүн жана бул аркылуу созулууну билдирет.

Мисалы:

Мен акмак болбосом, койду эмне үчүн түз эле жайып жүрүп отурдум (Эркин адашк.).

Эркин койдун жогорку четинде жүргөндүктөн, тойгон кой өр талашпай эңиш тартып жайылып отуруп, ойдогу жолду кесип, кой тескей тарап менен кайра төмөн үйгө карай жайылган (Эрин адашк.).

Күндүн жааганы уламдан улам калыңдады. Жөө туман улам ылдыйлап отуруп, Эркинге да жетти (Эркин адашк.).

Татаал этиштин бул формасы кээде кыймыл-аракеттин белгилүү бир убакыттын аралыгында созулгандыгын, башкача айтканда, статикалык түшүнүктөрдү билдирүү үчүн да колдонулат.

Мисалы:

Саадат шаштырып, берки үчөө чыгым акчасын эсептешип, түнү бою түтүн ээлеринин аттарына чачым кагаздар жазып олтурушту (Тоо арасы).

Эрматтар мерчемдүү жерге барып, эчки-текелер кайсы жерден көрүнүп калар экен деген ой менен дүрбү салып, ар кайсы аска жана кумайлардын арасын карап олтурушту (Тилек).

Эгерде семантикалык центр татаал этиштин составындагы чакчыл формасындагы этишке түшсө, анда *отур* жардамчы этиш катарында кыймыл-аракеттин созулганын эмес, кыймылдын абалга өткөнүн билдирип калат.

Мисалы:

Юбилейге эң сонун көрсөткүчтөр менен келип олтурат.

(К. К. Юдахин).

Баары жокту билип олтурат. (Каныбек 1).

5. Бул пруппага кирген жардамчы этиштердин ичинен жардамчы этиш **бер дин** мааниси ар түрдүү. Мунун маанисинин мындай ар түрдүүлүгү анын чакчылдардын кайсы формасы менен айкашкандыгына жана кээде чакчылдар формасындагы негизги компоненттердин да маанисине байланыштуу.

Бер грамматикалык формасы жагынан буйрук ыңгайда туруп, чакчылдардын -a//-e//-'й формасы менен айкашканда, кыймыл-аракетти иштөөгө улуксат экендигин билдирет. Бирок мында да контекстте карата кээде кыймыл-аракеттин узакка

созулдушунун же болбосо иштелүүчү иш сүйлөөчү үчүн айырмасыздыктын (безразлично) оттеногу болушу да мүмкүн.

Мисалы:

Мейли, билгенинди мага бермек белең. Кандай ойлосон, ошондой иштей бер (Койчу Наз).

Кана Өмүкө, сүйлөй бериңиз (Тоо арасы).

Сиздин иш бүттү, үйүңүзгө кете бериңиз//бара бериңиз.

Ыманбай алаканын бетинен алып, үн угулган жакка көзүн узата берди эле, кажылдашкандар аткаруучу Матай менен Өмүр экен (Тоо арасы).

Чакчылдардын ушул эле формасы менен айкашып, бирок **бер дин** өзү буйрук ыңгай эмес, башка ыңгайлардын, көбүнчө чак формасында колдонулса, анда мындай айкашуу аркылуу кыймыл-аракеттин узакка созулушу ачык көрсөтүлөт.

Мисалы:

«Тизмеде аты окулбаган жолдоштор колхоз-колхоздоруна кайта беришсин» деп, бир айтты да, үнүн шаңк эттирип калгандарына команда бере берди (БЗК).

Ушинткен Саадат алдыртадан күч жыйнап камылга көрө берди (Тоо арасы).

Төрт түлүк мал көп болду. Малды көрүп актив көбөйдү. Алар үйлөрүнө бээлерден, койлордон кармап кое берди (Эркин адашканда).

Бер чакчылдардын -a//-e//-'й формасы менен айкашканда контекстте карата кээде кыймыл-аракеттин узакка созулушун адеттенгендей кылып да көрсөтөт.

Мисалы:

Ээрге түз олтуруп темине берет, көк ала мойнун түз алып, кулактарын чунайта кез-кез бышкырына бөкөн желиштен жазбайт (Тоо арасы).

Таякең келген аякты кетирбей иче берет. Айтор жайдын саратан күнүндө шашке болбой олтурган кеч бешимге тынбастан кымысты куя берет (БЗК).

Ал жалгыз олтурса деле өзүнчө ичинен кыңкылдай берет, анткени ушинтип көнүп калган.

Жардамчы этиш *бер* менен чакчылдардын -a//-e//-'й формасынын айкашуусу жогоркудай оттеноктордон башка кээде кыймыл-аракеттин иштелишинин тездигин, чукулунан болгонун да көрсөтөт.

Мисалы:

Кылычын тагынып, жаасын асынып, саадагын байланып, текесине минип кубанып, Эдирен теке ырдап кое берди (Эдирен теке).

Таякем Карашумкардын томогосун тартып алганда, ал далдандап качырып сала берди (Кара шумкар).

Чын эле торпоктой болгон үч куу тайган биздин итти басып калган экен, бизди көрө коюп, тайгандар мындай чыга беришти (Кара шумкар).

-Аман деп жер карап терс *бурула берди* Эркин (Эркин адашк.).

Жардамчы этиш *бер* чакчылдардын -а//-е//-й формасы менен гана айкашпастан анын -ып формасы менен да айкашат. *Бер дин* бул кийинки форма менен айкашкандагы мааниси чакчыл -ып формасынын «ал» менен айкашкандагы маанисине карама-каршы келет да, көбүнчө кыймыл-аракет бирөөнүн тапшыруусу боюнча же болбосо башка бирөө үчүн иштелип, кыймыл-аракет субъектинин өзүнө эмес, башка бирөөгө багытталганы көрсөтүлөт.

Мисалы:

Мен айткан жакка *барып бер*. Мына бул атты *сатып бер*. Тиги жаткан катты алып *барып окуп бер* ж. б.

Жардамчы этиш *бер дин* мааниси жогоркулар менен гана чектелбейт. Кээде ал чакчылдардын -а//-е//-й формасы менен айкашканда кыймыл-аракеттин кайталанышын да билдирет. Мисалы, ал күнүгө *бара берип* жадады.

6. Түш жардамчы этиштик мааниде чакчылдардын -а//-е//-й формасы менен гана айкашат. Мындай айкашуу түш түн грамматикалык алган формасына жана контекстиге карата кыймыл-аракеттин улантылышын же болбосо бир абалдан экинчи абалга өткөндүгүн билдирет. Булардын ичинен биринчи маанини билдирген учурда *түш* көбүнчө буйрук ыңгай формасында колдонулат, бирок бул бардык учур үчүн шарт эмес. Кээде ал экинчи маанидегидей эле башка ыңгайлардын формасында да колдонулушу мүмкүн.

Мисалы:

Ырдай түш, жаза түш, окуй түш.

Дөбөт карышкыр жопору *бара түштү* да, башты тоголотуп жиберди (Беш бөлтүрүк).

Койлор улам сонундап өрдөп *бара* жатканына ал абдан кубанды жана дагы сонундатып жопору карата *жая түшүүнү* ойлоду (Эркин адашк.).

Бул келтирилген мисалдардын ичинен көркөм адабияттан келтирилген кийинки эки сүйлөмдө *түш* катышкан түрдүк конструкциянын бири кыймыл атооч формасында колдонулуп сүйлөмдө тике толуктоочтук милдет аткарып турат. Бирок ошондо да ал түрдүк оттенегун жоготкон жок. Демек, буга караганда түрдүк конструкциянын сүйлөмдө баяндоочтук гана милдетти аткарышы шарт эмес деп эсептөөгө болот. Экинчи сүйлөмдө да түрдүк конструкция кыймыл-аракеттин улантылышын билдирсе да, бир абалдан экинчи абалга өткөндүгүн билдирүү сыяктуу айкын өткөн чактын формасында колдонулуп турат. Бирок андан мунун айырмасы мындай учурда ал формасы жагынан сүйлөмдүн оформить этилген баяндоочу болсо да, бүткөн ойду билдирбестен өзүнөн кийин «да» байламтасы аркылуу байланыштырылган дагы бир сүйлөмдүн болушун талап кылат. Ал эми бир абалдан экинчи бир абалга өткөндүктү билдирүүсү

болсо өзүнөн кийин дагы бир сүйлөмдүн болушун талап кылбайт. Мындай конструкция мааниси жагынан кыймыл-аракеттин тездигин жана иштелип бүткөндүгүн билдирет.

Мисалы:

Эдирен теке чуркап барып, баягы кекиликтердин иче-кардын көөмп жүргөн жерди тепти эле кекиликтин ичек-карындары булайып *чыга түштү* (Эдирен теке).

О, Кумайыгым, ак жолтой болуп Эркин менен коюн аман болсо, күмүштөн мойнуңа каргы тагайын деп үнү *каргылдана түштү* (Эркин адашк.).

II. Кыймыл-аракеттин өнүгүшүнүн жана багытталышынын берилиши

Кел жана *бар* деген жардамчы этиштер чакчылдар формасы менен айкашып, кыймыл-аракеттин, ал-абалдын өнүгүшүн, багытын билдирет.

1. *Кел*. *Кел дин* чакчылдар формасы менен айкашкандагы түрдүк мааниси ар түрдүү.

Анын жардамчы этиш катарында колдонулгандагы түрдүк негизги мааниси болуп мурда болгон кыймыл-аракеттин азыркы мезгилге чейинки өнүгүшүн билдириши эсептелет. Мындай учурда *кел дин* катышуусу аркылуу берилген кыймыл-аракет сүйлөөчүнү көздөй багытталган болот. Ал эми *бар* жана *кет* аркылуу берилген кыймыл-аракет болсо сүйлөөчүнү көздөй эмес, сүйлөөчүдөн башка жакты көздөй багытталган болот да, кыймыл-аракеттин азыркы мезгилден келерки мезгилге карай болгон өсүшү көрсөтүлөт.

Мисалы:

Эски үрп-адаттардын тамырына балта чаап жоюу үчүн күрөшүүдө, тоо-таштын арасында эзилген караңгы кыргыз элинин аң-билимин көтөрүүдө көп милдеттер *аткарып келди* (Кең суу1).

Анын жасанышын гана күтүп тургансып, аарылар алда кайдан *учуп келишип* гүлдөрдөн күдөрүн үсө алышпай жылан арбаган торгойдой болушу аларга кайра-кайра конушат (Инженер).

Кыштан бери кандай ушактар таралып, эл оозунда *айтылып келди* (Кең суу).

Бул сүйлөмдөрдө татаал этиштен турган түрдүк конструкция кыймыл-аракет өзүнүн белгилүү чегине жеткендикти билдирет. Эгер кыймыл-аракет азыркы мезгилде да болуп улантылууга дагы мүмкүн болгон болсо, анда *жат* кошулуп түрдүк конструкция үч составдуу татаал этиш аркылуу берилет. Мисалы, биздин колхоз *байып келе жатат* ж. б.

2) *Бар* чакчылдардын -ып формасы менен айкашып кыймыл-аракеттин өнүгүшүн, багытын билдирет:

Мисалы:

Кайран өмүр жашчылык
Өтүп барат шаштырып
Кыздар өлкөн бетимди
Кыл сакалга бастырып (Тюктогулдан).

Көк жашыл болуп мурдагы көйкөлгөн кең жайыт чөбүнүн
гүлү түшүп, азыр куусаң тартып бара жатат.

Ак ниеттүүлүк менен талыкпай иштөөнүн натыйжасында
колхозубуздун жергеси кеңип, элибиздин турмушу жакшырып
бара жатат.

Кыймыл-аракеттин узакка созулушун көрсөтүү жагынан
түрк тилдеринде жардамчы этиштердин колдонулушу бирдей
эместиги байкалат. Мисалы, азербайджан тилинде бардын бил-
гизген бул маанисинин ордуна кет колдонулат. Ал эми кыргыз
тилинде болсо кеттин жардамчы этиш катарында өнүгүү маа-
нисинде колдонулушуна караганда кыймыл-аракеттин толук ат-
карылыш маанисинде колдонулушу мүнөздүү. Демек, түрк
тилдеринин грамматикалык жалпы түзүлүшү бир болсо да ич
ара айырмачылыктарынын бар экендигин түрдүк оттенктор-
дун берилиш деталдарынан да байкоого болот.

Бар жана кел жардамчы этиш катарында түрдүк оттенокту
билдириши жагынан биримдикти түзгөнү менен, багытты бил-
дириш жагынан бул экөө биримдикте болбостон бар менен кет
биримдикти түзөт, кел буларга карама-каршы келет. Антке-
ни бар менен кет сүйлөөчүдөн башка жакка карата болгон ба-
гытты билгизет, кел, тескерисинче башка жактан сүйлөөчүнү
көздөй болгон багытты билгизет.

III. Кыймыл-аракеттин толук иштелгенинин берилиши

Кыймыл-аракеттин биротоло иштелиши чакчылдарга ташта,
сал, кой, жибер, кал, кет, чык деген жардамчы этиштердин ко-
шулушу аркылуу берилет. Бул жардамчы этиштердин ичинен
кээ бирөөлөрү чакчылдардын -а//е//-й формасы менен айкаш-
канда кыймыл-аракеттин тездигин, чукулунан болгондугун да
көрсөтөт. Бирок мында да кыймыл-аракеттин иштелип бүткөн-
дүгүнүн оттенкасы болгондуктан аларды бул топко киргизүүгө
болот.

Кыймыл-аракеттин толук иштелгенин көрсөтүүчү түрдүн
негизги белгиси болуп кыймыл-аракеттин биротоло иштелген-
диги, кыймыл-аракеттин убакыт жагынан чектелгендиги же
болбосо кыймыл-аракеттин башталган учурубу же бүтүшүбү
айтор кыймыл-аракеттин процессинин бир учуруна (жерине)
иштелүү чеги катарында көңүлдү топтоо болуп эсептелет.
Ошондуктан чөптү чаап таштадым, катты жазып салдым деген-
ди кыймыл-аракеттин биротоло, толук иштелгендиги деп эсеп-
теп, ал эми газетти окуп чык дегенди кыймыл-аракеттин толук
иштелгендигин билдирүүчү түргө кирбейт деп эсептөөгө бол-
бойт. Окуп чык формасы жагынан татаал этиштен турган буй-

рук ыңгай формасында турганы менен түрдүк оттенкасы бо-
юнча кыймыл-аракеттин иштелүү чеги катарында башталыш
учурду билдирет; мындай учурда негизги кыймыл-аракет реч-
тин айтылган мезгилинде бүткөн болот.

Кыймыл-аракеттин толук иштелгенин билдирүүчү түрдүн
маанисин берүүчү жардамчы этиштерди грамматикалык маа-
нисине карата өз ара экиге бөлүүгө болот:

а) татаал этиштин составында турганда да өзүнүн лекси-
калык маанисинен көп алыстабай туруп кыймыл-аракеттин то-
лук иштелгенин билдирүүчү жардамчы этиштер. Мисалы: чык,
ташта, бүт, кет, кал ж. б.;

б) чакчылдардын -ып формасы менен айкашканда лекси-
калык баштапкы маанисинин ордуна кыймыл-аракеттин тездигин
бүткөндүгүн билдирүүчү жардамчы этиштер. Мисалы:
жибер, кой, сал ж. б.

Көрсөтүлгөн жардамчы этиштер чакчылдар формасы менен
айкашканда жалпы жонунан кыймыл-аракеттин толук иштели-
шин көрсөткөнүнөн башка чакчылдардын кайсы формасы менен
айкашышына жана өздөрүнүн маанисине байланыштуу кый-
мыл-аракеттин бүткөндүгүндөгү оттеноктордун да өзгөчөлүгү
болушу мүмкүн. Ошондуктан кыймыл-аракеттин толук иштели-
шин билдирүүчү жардамчы этиштердин ар бирине жекече ток-
тололу.

1) Сал. Сал чакчылдардын -ып жана -а//е//-й формасы ме-
нен да айкаша берет.

Чакчылдардын -ып формасы менен айкашып, сал жардам-
чы этиш катарында колдонулганда, кыймыл-аракеттин толук
иштелишин билдирет. Мисалы:

Сенин адамкерчилигиң менин күчүмө күч кошуп, көңүлүм-
дү асманга көтөрүп, колхоз үчүн силерди бирөөнүн алдында
жер каратпою үчүн дагы жан дилим менен иштөөгө талпынды-
рып салды (Беш бөлтүрүк).

Эркин койду айландыра үч жерге оттуу улуу жагып салды
(Эркин адашк.).

Сапарбай баш болуп молодеждор чоң кагаздын бетине жа-
зуу жазышып, кезиттерди жайып салышыптыр (Тоо арасы) ж. б.

Сал чакчылдардын -а//е//-й формасы менен айкашканда
кыймыл-аракеттин капысынан болгондугун, тездик менен бүт-
көндүгүн билдирет. Мисалы:

Ал терс кайрып койгон курканы дароо калыбына келтире
салды да, дүрбүдөгү кароолду карышкырга тууралады (Койчу/
Наз).

...Жээрде кашка жалт бурула кошкуруп, сол жактагы жы-
бытчаны карай салды (Жылкычы келин) ж. б.

2) Ташта түрдүк мааниде чакчылдардын -ып формасы ме-
нен айкашат да, жардамчы этиш катарында кыймыл-аракеттин
толук иштелишин, чечкиндүүлүгүн жана кескиндигин билдирет.

Мисалы:

...бир жата калып, кайра төрт аяктап жер тепкилеп, кагы-ным-силкинмейинче башка жылкы баласындай ылаалап гана бир жерде тынч туруп көргөн мал эмес. Ошон үчүн башка жылкылар тынч турбаган арык сараланы тиштеп, тепкилеп четке кубалап таштачу (Кенсуу I).

Тоонун карын шамал айдап келип, кокту-колотко шыкаган да жердин ой-чуңкурун билдирбей тептегиз кылып таштаган (Унутулгуз күндөр).

Узун жигит дардайып жаткан калыбында асманды жарып колун силкип таштады (БЗК) ж. б.

Ташта жардамчы этиш катарында чакчылдардын -a//e//-й формасы менен да айкашат. Бирок мындай учурда татаал этиш эки составдуу болбостон «жазда» сыяктуу үч составдуу болот да, биринчи компонент билгизген негизги мааниге кийинки эки компонент аркылуу кошумча оттенок киргизилет. Мындай учурда «жазда» катышкан сыяктуу түрдүк мааниден сырткары кыймыл-аракеттин башталып барып аягына чыкпай калгандыгы билдирилет.

Мисалы:

Кыяматтын кыстоосун көрүп кала таштадың, өтүң чыгып оозундан өлүп кала таштадың. Элемандын сырттаны учуп кете таштады (К. К. Юдахин) ж. б.

3) **Жибер.** *Жибер* татаал этиштин составында чакчылдардын -ып формасы менен гана айкашат да, жардамчы этиш катарында кыймыл-аракеттин тездигин, чечкиндүүлүгүн жана биротоло иштелип бүткөндүгүн билдирет. Кыргыз тилинде мунун синоними катарында ий, ир деген этиштер да колдонулат. Мааниси жагынан бул үчөөнүн (жибер, ир, ий) ортосунда айырма жок. Мисалы:

Жакындап бассам уча качабы деген кооп болгондуктан ошол өзү отурган ташка мылтыгын арта салып, мугалим айткандай кароолун тегиздеп туруп тарс эттире атып жиберди (Эркин адашк.).

Кабылан тууган Алманбет

Ыргыта коюп ирди дейт (Радлов. V).

Муштап ийди, шилтеп ийди, аткарып ийди (Юдахин).

Андай болсо, токтомо мимарек колду коюп-коюп жибергиле. Калпакбай уулу көлдөлөң бүктөөсүндө катылган камчыны сууруп алып, Жакыпты май куйрукка басып-басып жиберди (Тоо арасы) ж. б.

4) **Кой.** *Кой* чакчылдардын -ып формасы менен айкашканда жардамчы этиш катарында кыймыл-аракеттин иштелип бүткөндүгүн билгизет, бирок *сал, ташта, жибер* ге караганда мында чечкиндүүлүк, кескиндиктин оттенкасы болбойт. (Салыштыр: чаап салды, чаап таштады, чаап койду), кыймыл-аракеттин жайынча гана иштелгендиги көрсөтүлөт.

Мисалы:

Дөбөт карышкыр тиштеп олтурган башын жерге коюп, арс этип бир үрүп, анан акырын уңшуп койду.

— О, айланайын! Өмүрүң узун болсун. Сен болбосоң мен оокат кыла албай калмак экемин деп Ажыбай абдан кубануу менен таанды бүркүтүнүн алдына ыргытып койду (Беш бөлтүрүк).

Кыймыл-аракеттин тездигин, чечкиндүүлүгүн, капысынан болгондугун көрсөтүүчү сыяктуу оттенокктор болсо -a//e// -й формасындагы чакчылдар менен айкашуусу аркылуу берилет. Мисалы:

Бирок Тумар канчалык күлгөнү менен Сапардын сөзүнө ызылана түшкөнүн Салтанат байкап, күлкүсүн токтото койду (Эркин адашк.). *Таба койду, көрө койду* ж. б.

Кой чакчылдардын -a//e// -й формасы менен айкашып жардамчы этиш катарында колдонулганда дайыма эле жогоркудай оттенкаларды билдирип турбайт. Кээде ал кыймыл-аракетти иштөө үчүн болгон улуксатты да билдирип калат. Мындай учурда *кой* дайыма буйрук ыңгай формасында колдонулат. Мисалы, *ала кой* (возьми-ка), *бара кой* (уступай-ка, иди-ка) ж. б. Ушул эле форманын өзү сүйлөмдүн контекстине же басымга карата кээде кыймыл-аракеттин тездигин да билдирип калышы мүмкүн. Мисалы, тиги келгенче сен *ала кой*, күн батканча *барып келе кой* ж. б.

5) **Кет.** *Кет* өзүнүн негизги мааниси боюнча *кел* ге карама каршы болот да, кыймыл-аракеттин сүйлөөчүдөн же болбосо азыркы учурдан келечекти көздөй багытталганын билдирет.

Ал чакчылдардын -ып формасы менен айкашканда кыймыл-аракеттин толук иштелгендигин билгизет. Мунун багытты билгизгендеги мааниси кыймыл этиштер менен айкашканда гана ачык көрүнөт.

Мисалы:

...дагы бир бир кекилик атып, эртең төрт кекилик кармап бересин, деп түлкү жөнөп кетти (Эдирец теке).

Эр азыгы менен бөрү азыгы жолдон дегенче өзү да узан кетти (БЗК).

— Жарайт деген сөзү менен бирге көз ачып жумганча Эркинбек зымырап алда кайда кирип кетти (Беш бөлтүрүк).

Ал эми сезүүгө жана башкаларга байланыштуу болгон этиштер менен айкашканда болсо багытты билгизүүчү оттенкасы сакталбайт; кыймыл-аракеттин биротоло иштелгендиги гана көрсөтүлөт, бирок мында тездиктин жана капыстан болгондуктун оттенкасы да болот.

Мисалы:

— «Баса, кекилик мени көргөндө коркуп калаар бекен дейм» деп, Эдирец теке *чочуп кетти* (Эдирец теке).

Ажыбай бурулуп карай салганда, көк жоргону минип, дагы бир атты коштоп келе жаткан Эркинбекти көрүп, *сүйүнүп кетти* (Беш бөлтүрүк).

Ороскул карс-карс этип тырманып, оң жанбашына ордарылып, ошол замат уктап кетти (Карыянын каалоосу) ж. б.

Эгерде көңүлдү кыймыл-аракеттин иштелишине эмес, анын тез жана капысынан болгондугуна бөлө турган болсок, анда кет жардамчы этиш катарында чакчылдардын -а//е//й формасы менен айкашат.

Мисалы:

Карышкыр, демекчи, бая күнү кайдагы бир койчунун беш коюн карышкыр жеп кетиптир дешти эле деп Тумар үйгө жөнөнүп отура кетти.

Менин кызматым жакшы эле болду го дегенсип, эки колун илгери сунуп, тилин саяндатып, чарчаганын күбөлөгөндөй Кумайык оттун жанына келип жата кетти (Эркин адашк.).

Курман ичегиси түйүлгөн кишиче көк шиберди уйпалап үстөмөнүнөн боортоктой кетти (Тоо арасы).

6. Кал. Чакчылдардын -ып формасы менен айкашканда жардамчы этиш катарында кыймыл-аракеттин биротоло иштелгенин (же болбосо кыймылдын абалга өткөнүн) билдирет.

Эшме дагы тиштөөгө умтулду эле, бирок түлкү былк этпей жатып калды.

Түлкү кайрылып бүркүткө айбат кыларында, чап эттирип түлкүнү баштан алды да, кара шумкар канаттарын далпылдата отуруп калды (Кара шумкар).

Мындан үч күн илгери күн катуу бүркөлүп, жакага жамгыр, улуу тоонун баштарына кар жаап жеткендиктен аба ырайы бир далай салкын тартып калган (Эркин адашк.).

Жогоркудай конструкция кээде чакчылдар формасындагы негизги этиштин реалдык маанисине байланыштуу кыймыл-аракеттин аяктоо чегине жакындагандыгын же болбосо аны күчөтүп көрсөтүшү да мүмкүн.

Эркиндин жалгыз бел байлаган досу Кумайык эле, ал да уламдан-улам бери жакындап үрүп келип калды (Эркин адашк.).

...көлундагы музоо тиш өрүлгөн ыргай сап менен олтурган жеринен Өмүрдү чоку талаштыра берип-берип калды (Кен суу I) ж. б.

Ал эми чакчылдардын -а//е//й формасы менен айкашканда кыймыл-аракеттин капысынан болгонун же болбосо анын бир абалдан экинчи абалга өткөнүн көрсөтөт.

Бирок түлкү биздин кыйкырык-чууну тоготпой эки колун бооруна алгандай бүркүткө кереп, чочоюп отура калды (Кара шумкар).

Ошентип бүгүн жар түшөбү? деп Наз ойлонуп асманды карай караганда, ити «буг-г» деп акырын гана үнүн чыгарды да ылып жата калды (Кыйчу Наз).

Жогоруда айтылгандарды жыйынтыктап келгенде төмөнкүдөй дешке болот. Жардамчы этиштердин чакчылдар формасы менен айкашкандагы жогоркудай ар түрдүү оттенкторду бе-

риши жардамчы этиштер түрдүк оттенкторду билдирет, бирок түрдүн өзүн жасай албайт деген пикирдин туура экендигин ырастайт. Анткени жогордо жазылган жардамчы этиштер грамматикалык негизги маанилери боюнча түрдүк бир топко киргени менен чакчылдардын кайсы формасы менен айкашкандыгына же болбосо өздөрүнүн грамматикалык формаларына ж. б. карата кээде алар өздөрү билдирген негизги түрдүк оттенктордон башка да оттенкторду билдирип, ал түрдүк группадан сыртка чыгып кетет. Ошондуктан жардамчы этиштерди, түрдүк оттенкторду билдирет, бирок белгилүү бир түрдү жасай албайт деп эсептөөгө болот.

Түрдүк маанинин синтетикалык жол менен берилиши Кыймыл-аракеттин кайталанышы

Түрк тилдеринде түрдүк маани негизинен чакчылдар формасындагы негизги этишке жардамчы этиштердин айкашуусу аркылуу жана сейрек түрдө этишке айрым мүчөлөрдүн жалганышы аркылуу (синтетикалык жол менен) да берилет. Бирок бул кийинки жол түрк тилдеринде анчалык өнүмдүү эмес.

Этишке жалганган учурда түрдүк оттенканы билдирүүчү мүчө катарында төмөнкүлөрдү көрсөтүүгө болот.

1) -гыла (фонетикалык варианттары менен). Бул мүчө этишке жалганышы аркылуу кыймыл-аракеттин кайталанышын билдирет. Билгизген түрдүк мааниси боюнча орус тилиндеги -ива, -ыва мүчөлөрүнө туура келет. Кээ бир башка түрк тилдерине (татар, башкыр ж. б.) караганда кыргыз тилинде бул мүчө анчалык өнүмдүү эмес, өтмө маанидеги (с переходным значением) аз сандуу гана этиштерге жалганат. Мисалы: тарткыла, чапкыла, муштагыла, тепкиле, кескиле ж. б.

Башкыр тилиндеги булгылау (побывать), йөткөргөлөү (покашливать), килгелөү (приходить время от времени), кергелөү (захаживать), ваткылау (разбивать на части, разрушать), телгелөү (расщеплять на части), жазгыла (пописывать), эскелэ (попивать) жана башка ушул сыяктуу этиштер кыргыз тилинде түрдүк мааниге ээ эмес. Кыргыз тилинде бул этиштердин уңгусуна -гыла мүчөсүн жалгап айтууга болот, бирок алар башкыр тилиндегидей кыймыл-аракеттин кайталанышын билдирбейт, буйрук түрүндө көп адамга кайрылганды гана билдирет.

2) -ла. Кыргыз тилинде атоочтон этиш жасоо жагынан эң өнүмдүү мүчөлөрдүн бири болуп эсептелгени менен түрдүк маанини билдирүү жагынан бул да анчалык өнүмдүү эмес. Мунун түрдүк маанини билгизгени этишке жалганганда гана ачык билинет. Бирок мындай этиш кыргыз тилинде аз сандуу. Мисалы: карма-кармала, сыйпа-сыйпала, жалма-жалмала ж. б. -ла мүчөсүнүн түрдүк мындай маанисин кээ бир башка түрк тилдеринен (мисалы, өзбек тилинен да) да байкоого болот. Кыймыл-

аракетти билгизүүчү маани этиштик негиздин өзүндө эле болгондуктан -ла мүчөсүнүн этишке жалганышын атайы түрдүк маанини билдирүү үчүн жалганган болуш керек деп болжолдоого мүмкүн.

Аягы -ң же болбосо -к менен бүткөн образдуу сөздөрдөн -ла мүчөсүнүн жалганышы аркылуу **бөкчөндө, соксондо, болчондо** сыяктуу этиш түзүлөт. Мындай этиштерде лексикалык негизги маани негиз аркылуу берилет. Бирок түрдүк оттенок -ң элементи аркылуу берилбестен -ла мүчөсү аркылуу берилет. Анткени негиз аркылуу берилген лексикалык маани -ң элементи аркылуу кыймылдык абалга келтирилет; кыймылдык авалда турган нерсе -ла мүчөсү аркылуу кыймыл-аракеттин кайталанганын билдирүүчү түрдүк оттенокко ээ болот.

3) **-ылда.** Бул мүчө аркылуу табыш тууранды сөздөрдөн этиш жасалат да аларга гана жалганат. Бул мүчө табыш тууранды сөздөрдүн негизи аркылуу берилген маанини этишке өткөзүп, андагы табыш-кыймылдын кайталанганын билгизет. Мунун кайталаган мааниси табыш тууранды сөздөрдүн «эт» деген жардамчы этиштин жардамы аркылуу берилген этиш менен салыштырганда ачык билинет. Мисалы, «тарс этти» табыш-кыймылдын бир ирет гана болгонун билгизет. Ал эми **тарсылда** болсо табыш-кыймылдын бир эмес, бир канча ирет болгонун, б. а. кайталанганын билгизет.

4) **-чу.** Өткөн чактын бул формасы кыймыл-аракеттин адаттангандыгын, демек, бир канча ирет кайталангандыгын билгизет. Мисалы:

Капкандарын байланып, ак билек, сары, узун тумшук куу тайгандарын ээрчитип, кайда чыйырдуу, ийиндүү колот, жылгалардын башына коно жатып, суур, кашкулак жана башка аял терилерин **алучу** (Кең суу I).

Бригадири келип саржан салса, ага ишенбей дайым өзү айдаган жерин өзү кадамы менен **кадамдап чыкчу** (БЗК).

Ошон үчүн башка жылкылар тынч турбаган Сараланы тиштеп, тепкилеп четке кубалап **таштачу** (Тоо арасы).

5) учур чактын **-ууда** (фонетикалык варианттары менен) формасы аркылуу. Учур чактын бул түрү кыймыл-аточтордун -оо, -уу формасына -да мүчөсүнүн жалганышы аркылуу түзүлөт. Учур чактын -ууда формасынын негизги мааниси болуп кыймыл-аракеттин убакыттагы өтүшү акырындык менен созулуу, процессиндегидей болуп көрсөтүлгөндүгү эсептелет. Мында кыймыл-аракеттин бүтүшү убакыт жагынан эч чектелбейт, процессуалдуу болот. Мисалы, тынчтыкты жактоочулардын саны өсүүдө.

ЧАКЧЫЛДАР

Жакты жана чакты көрсөтпөй туруп, негизги этиштин кошумча кыймыл-аракетин билгизүүчү этиштин туунду формасы чакчылдар деп аталат.¹

Кыргыз тилинде чакчылдар атоочтук жана кыймыл атоочтуктар сыяктуу этиштин туунду формалары катарында гана кенири колдонулбастан, татаал этиштин түзүлүшүндө, демек этиштин түр категориясына да, башка бирөөнүн сөзүн берүүдө да колдонулат жана чакчылдардын кээ бир сенек формалары тилдин өсүү процессинде жандооч, тактооч жана байламта сыяктуу башка сөз түркүмдөрүнө да өтүп кетишкен. Мисалы: карай, көздөй, акчалата, аксакалдата, жана, кайта, бара-бара ж. б.

Чакчылдар негизги этиш менен бирге айтылган учурда аныктоо катарында алардын кошумча кыймыл-аракетин билгизет. Мындай учурда алар бышыктоочтук милдет аткарат. Мисалы: **Ал каткырып күлдү. Акшырая карады.** Бул сүйлөмдөрдө каткырып, акшырая деген чакчылдар өздөрүнөн кийинки негизги кыймыл-аракеттин кандайча жана кантип болгонун тактап кошумчалалп көрсөттү, башкача айтканда, анын белгисин көрсөттү. Бул маани чакчылдардын негизги мааниси болуп эсептелет.

Чакчылдар ар дайым эле кошумча кыймыл-аракетти билгизе бербейт. Жардамчы этиштер менен биригип, татаал этиштин түзгөн учурда негизги кыймыл-аракетти чакчылдар формасындагы этиштер билгизет да, жардамчы этиштер жакты жана чакты билгизет. Кээде чакты эки компонент экөө биригип да билгизет. Мисалы: **көрө салды, бара калдым, келе жатат ж. б.** Келтирилген мисалдардагы сыяктуу татаал этиштердин түзүлүшүндө чакчылдардын ролу чоң.

Чакчылдардын бирден бир өзгөчөлүгү нагыз чакчылдык мааниде (кошумча кыймыл-аракетти билгизүү үчүн) айтылган

¹ Орус тилиндеги деепричастиенин чакчылдар деп аталышын бул бөлүмдөрдүн автору кубаттабайт. Ошентсе да колдонулуп келаткан термин алынды. Термин менен ага берилген аныктаманын ортосундагы айырмага тандануунун зарылдыгы жок.

учурда, алар чакты жана жакты билгизбейт; чакты өзүнөн кийинки негизги этиш билгизет. Мисалы: **Күлө сүйлөдү, эчкирип жана чакты билдирген жери жок муну кийинки этиштер билгизип турушат.**

Чакчылдардын ичинен анын -а//е//-й жана -ып формасы гана өзүнчө кыймыл-аракетти билгизген толук маанилүү этиш катарында колдонулган учурда буларга жак мүчөлөрү жалганат жана чакты да билдирет: **мен бар-а-мын, сен бар-ып-сың** ж. б. Мына ушуга карап орус тилиндеги этиштин өзгөрбөй турган формасы — деепричастиенин кыргызча чакчылдар деп аталганы да ушул жана андан айырмасынын бири да ушул. Анткени кыргыз тилиндеги чакчылдардын калган формалары (-ганы, -ганча) жана орус тилиндеги чакчылдар да жак менен эч убакта өзгөрбөйт. Ошондуктан тюркологиялык адабияттарда да жак, чак боюнча **өзгөрбөй** туруп, негизги этиштин кошумча кыймыл-аракетин билдирүүчү этиштин туунду формасы чакчылдар деп аталат, деп аныктама берилип келе жатат. Орус тилинде «мальчик идет, играя» дегендеги «играя» деген чакчылды ушул калыбы бойдон «негизги этиш» катарында алып, аны жак боюнча эч өзгөртүүгө болбойт. Ал эми аны кыргызча «бала ойноп келатат» деп андагы «ойноп» деген чакчылды ушу калыбы бойдон «негизги этиш» катарында алып, жак менен өзгөртүүгө мүмкүн. Ошондуктан мындай абалга караганда кыргыз жана башка түрк тилдеринде этиштин чакчылдар формасы «өзгөрбөйт» дегенди относительно деп түшүнүү керек.

Чакчылдардын мүчөлөрү этиштин форма жасоочу мүчөлөрү болуп эсептелет.

Чакчылдарды уюштуруучу морфологиялык мүчөлөр төмөнкүлөр:

1. $\frac{-a}{-e}$ -й, 2. -ып, 3. $\frac{-ганча}{-генче}$ ($\frac{-гыча}{-гиче}$),
5. $\frac{-ганы}{-гени}$ ($\frac{-галы}{-гели}$).

Бул мүчөлөр аркылуу түзүлгөн чакчылдар жөнөкөй жана татаал болуп экиге бөлүнөт.

Жөнөкөй чакчылдарга $\frac{-a}{-e}$ -й жана -ып мүчөсү аркылуу түзүлгөндөрү кирет.

Татаалына $\frac{-ганча}{-генче}$ ($\frac{-гыча}{гиче}$) жана $\frac{-ганы}{-гени}$ ($\frac{-галы}{-гели}$) мүчөлөрү аркылуу түзүлгөндөрү кирет.

Чакчылдардын минтип жөнөкөй жана татаал болуп экиге бөлүнүүсүнүн себеби бул экөөнүн ортосунда түзүлүшү жагынан да, мааниси жагынан да айырма бар.

Түзүлүшү жагынан жөнөкөйлөрү -а, -е, -й, -ып болуп бир гана мүчөдөн турат. Ал эми татаалы болсо морфологиялык жагынан -ган+ча, -ган+ы (ган-лы), -га+лы (-ган+лы) болуп эки мүчөдөн турат.

Мааниси жагынан жөнөкөй чакчылдар негизинен кошумча кыймыл-аракеттин негизги кыймыл-аракет менен бирдей мезгилде жана анын кантип иштелгенин көрсөтсө, татаалдары кыймылдын мезгил боюнча болгон ченемдүүлүгүн же максатын билдирет.

Чакчылдардын $\frac{-a}{-e}$ -й формасы

Чакчылдын бул формасы аягы үнсүздөр менен бүткөн этишке -а, -е, үндүүлөр менен бүткөндөрүнө -й мүчөсүнүн жалганышы аркылуу түзүлөт.

Бул негизги этиштин кыймылы менен бир убакта жана анын кантип болгонун тактап көрсөтүүчү кошумча кыймыл-аракетти билгизет.

Чакчылдын бул формасы төмөнкү учурда колдонулат.

1. Негизги кыймыл-аракетке караганда жардамчы кыймыл-аракет мурда болгон учурда колдонулат.

Мисалы, **тура чуркады, мине чап, чыга жүгүрдү** ж. б.

2. Негизги менен жардамчы-кыймыл аракети бир убакта болгондо колдонулат.

Мисалы: **Жутабай карыя колуна бир чалгы алып, карыганда менин чалгы чапканымды алар көрүп калышсын дегендей кылып, күмүш сакалын жайкалтып, мыкчыя басып, аялдардын алдына түштү** (Бакыт).

3. Кыймыл-аракеттин күчөтүлүшүн көрсөтөт. Мисалы, **Баятадан араң олтурган боз балдар эми каткыра күлүштү** (Биздин замандын кишилери). **Оё чап, түшүрө ат**, ж. б.

4. Кыймыл-аракеттин тездигин билдирүү үчүн колдонулат. Мисалы, **олтура калды, көрө салды** ж. б.

Чакчылдардын -ып, -ип формасы

Бул форма аягы үндүү менен бүткөн этиштерге -п, үнсүз менен бүткөндөрүнө -ып мүчөсүнүн уланышы аркылуу түзүлөт.

Булар негизги этиштин кыймылы менен байланыштуу болгон кошумча кыймыл-аракетти билгизет. Бул байланыш кошумча кыймылдын негизги кыймылга убакыт, себеп жана иштелүү амалдарын (жолдорун) билгизүү аркылуу болот. Мындай учурда өзүнчө этиш формасы аркылуу берилүүчү кыймыл-аракет чакчылдардын -ып формасын кабыл алат.

учурда, алар чакты жана жакты билгизбейт; чакты өзүнөн кийинки негизги этиш билгизет. Мисалы: **Күлө сүйлөдү, эчкирип жана чакты билдирген жери жок муну кийинки этиштер билгизип турушат.**

Чакчылдардын ичинен анын -а//е//-й жана -ып формасы гана өзүнчө кыймыл-аракетти билгизген толук маанилүү этиш катарында колдонулган учурда буларга жак мүчөлөрү жалганат жана чакты да билдирет: **мен бар-а-мын, сен бар-ып-сың** ж. б. Мына ушуга карап орус тилиндеги этиштин өзгөрбөй турган формасы — деепричастинин кыргызча чакчылдар деп аталганы да ушул жана андан айырмасынын бири да ушул. Анткени кыргыз тилиндеги чакчылдардын калган формалары (-ганы, -ганча) жана орус тилиндеги чакчылдар да жак менен эч убакта өзгөрбөйт. Ошондуктан тюркологиялык адабияттарда да жак, чак боюнча **өзгөрбөй** туруп, негизги этиштин кошумча кыймыл-аракетин билдирүүчү этиштин туунду формасы чакчылдар деп аталат, деп аныктама берилип келе жатат. Орус тилинде «мальчик идет, играя» дегендеги «ипрая» деген чакчылды ушул калыбы бойдон «негизги этиш» катарында алып, аны жак боюнча эч өзгөртүүгө болбойт. Ал эми аны кыргызча «бала ойноп келатат» деп андагы «ойноп» деген чакчылды ушу калыбы бойдон «негизги этиш» катарында алып, жак менен өзгөртүүгө мүмкүн. Ошондуктан мындай абалга караганда кыргыз жана башка түрк тилдеринде этиштин чакчылдар формасы «өзгөрбөйт» дегенди относительно деп түшүнүү керек.

Чакчылдардын мүчөлөрү этиштин форма жасоочу мүчөлөрү болуп эсептелет.

Чакчылдарды уюштуруучу морфологиялык мүчөлөр төмөнкүлөр:

1. $\frac{-a}{-e}$ -й, 2. -ып, 3. $\frac{-ганча}{-генче}$ ($\frac{-гыча}{-гиче}$),
5. $\frac{-ганы}{-гени}$ ($\frac{-галы}{-гели}$).

Бул мүчөлөр аркылуу түзүлгөн чакчылдар жөнөкөй жана татаал болуп экиге бөлүнөт.

Жөнөкөй чакчылдарга $\frac{-a}{-e}$ -й жана -ып мүчөсү аркылуу түзүлгөндөрү кирет.

Татаалына $\frac{-ганча}{-генче}$ ($\frac{-гыча}{гиче}$) жана $\frac{-ганы}{-гени}$ ($\frac{-галы}{-гели}$) мүчөлөрү аркылуу түзүлгөндөрү кирет.

Чакчылдардын минтип жөнөкөй жана татаал болуп экиге бөлүнүүсүнүн себеби бул экеөнүн ортосунда түзүлүшү жагынан да, мааниси жагынан да айырма бар.

Түзүлүшү жагынан жөнөкөйлөрү -а, -е, -й, -ып болуп бир гана мүчөдөн турат. Ал эми татаалы болсо морфологиялык жагынан -ган+ча, -ган+ы (ган-лы), -га+лы (-ган+лы) болуп эки мүчөдөн турат.

Мааниси жагынан жөнөкөй чакчылдар негизинен кошумча кыймыл-аракеттин негизги кыймыл-аракет менен бирдей мезгилде жана анын кантип иштелгенин көрсөтсө, татаалдары кыймылдын мезгил боюнча болгон ченемдүүлүгүн же максатын билдирет.

Чакчылдардын $\frac{-a}{-e}$ -й формасы

Чакчылдын бул формасы аягы үнсүздөр менен бүткөн этишке -а, -е, үндүүлөр менен бүткөндөрүнө -й мүчөсүнүн жалганышы аркылуу түзүлөт.

Бул негизги этиштин кыймылы менен бир убакта жана анын кантип болгонун тактап көрсөтүүчү кошумча кыймыл-аракетти билгизет.

Чакчылдын бул формасы төмөнкү учурда колдонулат.

1. Негизги кыймыл-аракетке караганда жардамчы кыймыл-аракет мурда болгон учурда колдонулат.

Мисалы, **тура чуркады, мине чап, чыга жүгүрдү** ж. б.

2. Негизги менен жардамчы-кыймыл аракети бир убакта болгондо колдонулат.

Мисалы: **Жутабай карыя колуна бир чалгы алып, карыганда менин чалгы чапканымды алар көрүп калышсын дегендей кылып, күмүш сакалын жайкалтып, мыкчыя басып, аялдардын алдына түштү** (Бакыт).

3. Кыймыл-аракеттин күчөтүлүшүн көрсөтөт. Мисалы, **Баятадан араң олтурган боз балдар эми каткыра күлүштү** (Биздин замандын кишилери). **Оё чап, түшүрө ат**, ж. б.

4. Кыймыл-аракеттин тездигин билдирүү үчүн колдонулат. Мисалы, **олтура калды, көрө салды** ж. б.

Чакчылдардын -ып, -ип формасы

Бул форма аягы үндүү менен бүткөн этиштерге -п, үнсүз менен бүткөндөрүнө -ып мүчөсүнүн уланышы аркылуу түзүлөт.

Булар негизги этиштин кыймылы менен байланыштуу болгон кошумча кыймыл-аракетти билгизет. Бул байланыш кошумча кыймылдын негизги кыймылга убакыт, себеп жана иштелүү амалдарын (жолдорун) билгизүү аркылуу болот. Мындай учурда өзүнчө этиш формасы аркылуу берилүүчү кыймыл-аракет чакчылдардын -ып формасын кабыл алат.

Негизги этиш менен байланыштуу болгон учурда чакчыл аркылуу берилген кыймыл-аракет негизги этиштин кыймылынан мурун болгонун же болбосо биринин артынан бири болгонун көрсөтөт. Мисалы, **Күн күркүрөдү, чагылган чартылдады, катуу шамал болду.** Бул мисалда ар бири этиш формасы аркылуу берилген биринин артынан бири болгон кыймыл-аракет бар. Мында кыймыл-аракеттер убакыт боюнча аркылуу байланышта. Ошондуктан мурункулары менен өз ара тыгыз да айтылып, убакыт боюнча өздөрүнөн кийинки этиштин кыймылынан мурун болгону көрсөтүлөт. **Күн күркүрөп, чагылган чартылдап, катуу шамал болду.** Демек, чакчылдардын -ып формасы, аркылуу биринин артынан бири болгон кыймыл-аракет да көрсөтүлөт.

Негизги этиш менен чакчылдын -ып формасынын билдирген кыймыл-аракеттеринин байланыштуулугунун экинчи түрү болуп айкындоочтук мамилелер, б. а. чакчыл -ып аркылуу негизги кыймыл-аракеттин иштелишинин ыгы (жолу, амалы) эсептелет. Мындай учурда кошумча кыймыл негизгиси менен бир убакта болот. Мисалы, **күлүп сүйлөдү, ырдап келди.**

Бакай сүйлөп баркылдап
Баштагыдай шартылдап
Кардыкпай үнү шаңкылдап
Кадимкидей чартылдап (Семетей).

«Аттын башына алың жетпегенден кийин арабакечтен айла-ың бекенсин» деп керкейип басып кетсе болобу (Салтанат).

Бул сүйлөмдө баркылдап, шартылдап, шаңкылдап, чартылдап деген кошумча маанидеги чакчыл -ып сүйлөп деген негизги кыймыл менен жана керкейип деген чакчыл басып кетсе болобу деген негизги этиш менен бирдей убакта айтылып, алардын иштелүү ыктарын, жолдорун тактап көрсөтүп турат. Булардын мүчөсү жагынан алар сын-сыпат бышыктооч, негизги кыймылды аныкташып турушат.

Чакчылдын -ып формасы себеп кошумча кыймылды да билдирет. **Бу ичип өлдү. Сүрдөп сүйлөй албады ж. б.**

Чакчылдардын -ганча,-генче формасы

Бул форма этишке -ганча, -генче мүчөсүнүн жалганышы аркылуу түзүлөт. Кээде мунун «н» тыбышы түшүп, бул мүчө -гыча, -гыне болуп да айтылат (мен барганча—мен баргыча).

Чакчылдардын -ганча, -генче формасы бир кыймыл-аракеттин бир жүзүгө ашканга чейинки мезгилде башка бир кыймыл-аракеттин болушун (Жигиттер жөнөй берсин. Мылтыктын огу туурага келсе төмөн жакка көз салалы. Азаматтар) же болбосо аркылуу кыймыл-аракеттин кайсы убакка чейин болуучу же болбоочу экендигин көрсөтөт.

Мисалы: **Сени өлгөнчө унутпаймын. Таң атканча күн жаанды ж. б.**
-ганча
-генче
формасы салыштырууну да көрсөтөт. Мисалы, **жатып өлгөнчө, атып өл. Жээн келгенче, жети бөрү келсин ж. б.** (макал).

Чакчылдын -ганча, -генче формасынын ченемдүүлүк мааниси -ган мүчөсү аркылуу түзүлгөн атоочтукка «чакты» деген сөздүн кошулушу аркылуу да берилет.

Мисалы: **Байбиченин боткосу келгичекти бош убакыттан пайдаланып, кеңешип бүтүрөр бир иш болуп калды** (Пайдага чечилген чатак). **Ала күз бою келгиндер кайра учкучакты бул өзөндүн эли үйлөрүнө чыйырчык багышкан** (Достук).

Чакчылдын -ганча формасынын тескери түрү — майыпча: **келгенче—келмейинче ж. б.**

Чакчылдардын -ганы (-галы) формасы

Чакчылдардын бул түрү этишке -ганы, -гени, (-галы, -гели) мүчөлөрүнүн жалганышы аркылуу түзүлөт. Фонетикалык сырткы гана түрү болбосо булардын чыгышы жана мааниси бир.

Чакчылдардын -галы формасы алтай, казак, каракалпак жана өзбек тилдеринде да бар. Кээ бир түрк тилдеринде чакчыл -галы айтылганда -ганы болуп айтылат, буга карап кээ бир изилдөөчүлөр -галы, -ганлы дан чыккан болуу керек деп болжолдошот. Чакчылдардын бул кийинки формасы (-ганлы) -н+l ээрчишүү закону боюнча бирде-л>л ге өткөн (-ганлы>галлы>галы), бирде -ни>н ге өткөн (ганлы>ганны>гань). Ушинтип, кыскасын айтканда, -ганлы дан -ганы жана -галы келип чыккан деп эсептелинет.

Чакчылдардын бул формасы негизги кыймыл аракеттин белгилүү бир убакыттан тартып болгондугун, аяктоого жакындагандыгын же максатын билгизүүчү кошумча кыймыл-аракетти билгизет.

Эскертүү: Чакчылдардын -галы, -гели мүчөсү менен келген түрү өтө сейрек колдонулат. Ал айрым жазуучулардын чыгармаларынан жана оозеки элдик поэзиядан кезигет. Түндүктө -ганы, -гени формасы кандай колдонулса, түштүктө -галы, -гели дал ошондой кенири колдонулат.

Чакчылдардын бул формалары төмөнкүдөй мааниде колдонулат.

1. Кыймыл-аракеттин белгилүү бир убакыттан тартып болгонун көрсөтүшү.

Сен кеткели көп болду.

Жыл он эки ай болду.

Сыра Аккула мингели

Жашым жыйырма бешке келгели

Мага айтпады атакем.
Талаага сапар **чыккалы**
Нечендер калпты айткамын.
Манастын **Манас болгону**
Манас атка **конгону**
Ак кубөгө ок өтпөйт.
Ак кулага ат жетпейт (Радлов. Образцы V).
Кеңеш өкмөт **чыккалы**
Никелейди **жыккалы**
Үчүнчү байналмилалды¹
Жети кылым уккалы

Кан соруучу залымдер
Кедейден коркуп **аккалы**
Азаттык таңы **аткалы**
Залимдин күнү **батканы** (Тюголок Молдо. Насыят)
Ал колхозго кеткени кабар жок.
Жаз чыкканы бизде тыным жок.

2. Максатты билдирүү мааниси.

Мектептен билбеген үчүн **үйрөнгөнү** келдик (Жаш муундар). Болуш жылмайып жөтөлүп койду, кызыл чоктор айдап келип далай жигиттер **катталгалы турду** (Азаматтар, 1938, бет. 29). Туш-туштан колхозчулар айыл чарба көргөзмөсүн **көргөнү** келишти.

«Кандын кызы Каныкей
Эми алгалы барамын».

Манас төрдөн турду дейт
Көрүшкөлү келгенде (Радлов. Образцы V).

3. Кыймыл-аракеттин аяктоого жакындаганын билгизиши.

Бала куш уясында

Учкалы дайрып олтур.

Бат келе кой! деди дейт.

Энеңер **туугалы жатыр** (Радлов. Образцы V).

Кой өлгөлү турат.

¹ Байналмилал -- интернационал деген мааниде.

АТООЧТУКТАР ЖАНА КЫЙМЫЛ АТООЧТОР

Кээ бир изилдөөчүлөр **-ыш, -мак, -оо, -уу** мүчөлөрү аркылуу түзүлгөн сөздөрдү орусча «отглагольные имена» дешсе, кээ бирөөлөрү «имена действия» деп аташат. Биздин пикирибизче, «отглагольные имена» деген термин алардын мазмунун бере албайт. Анткени «отглагольные имена» болгондо биринчи иретте эле этиштен түзүлүп, статикалык түшүнүктөрдү билгизген атооч (зат, сын) сөздөр өске келет. Ал эми **-ыш** жана **-мак** мүчөлөрү аркылуу түзүлгөн этиштик формалар болсо атоочтук касиетке ээ, бирок өзүнүн семантикасы боюнча заттык түшүнүктөрдү билдирбестен кыймыл-аракетти, же болбосо алардын процессин, б. а. динамикалык маанини билгизген сөздөрдөн болушу керек. Бул мааниге «имена действия» деген экинчи термин туура келет. Ошондуктан мунун кыргызча котормосу «кыймыл атоочтор» алынганы түзүк.

(Атоочтуктар менен кыймыл атоочтун кээ бир формалары этиштик маанисин жоготушуп атоочтор (зат, сын) тобуна өтүп кетишкен. Бирок грамматикалык формаларынын бирдигине жана атоочтук касиетке ээлигине карап, этиштин туунду формалары (атоочтук, кыймыл атоочторду) алар менен (зат, сын) бирдей даражада кароого болбойт. Этиштин туунду формалары менен этиштин атоочтор группасына өтүп кеткендеринин ортосундагы негизги айырмасы жана атоочтуктар менен кыймыл атоочтордун этиштик касиети болуп төмөнкүлөр эсептелет.

1. Этиштин туунду формалары (атоочтук, кыймыл атоочтор) кыймылды же болбосо кыймылдын процессин билдирет (**саткан** киши, **сайроо**, **олтуруш** ж. б.). Ал эми атоочтор группасына биротоло өтүп кеткен туунду формалар (зат, сын) болсо заттык же болбосо сын-сыпаттык маанини, б. а. статикалык түшүнүктү билдирет (**жазуу**, **суроо**, **тааныш**, **күрөш**, **уруш**, **чабыш** ж. б.).

2. Этиштин туунду формалары (атоочтук, кыймыл атооч) этишке мүнөздүү болгон грамматикалык категорияларга (мамиле этиш, түр) ээ. Мисалы: **жазылган китеп**, **окуткан мугалим**; **чаап таштаган чөп**, **келип-кетип жүргөн киши** ж. б. Атоочтуктар мындан башка чакты да билдирет (кеткен адам

келиптир, минер ат; келген, барар ж. б.). Атоочтор группасына өтүп кеткен этиштин туунду формалары (зат, сын) мындай касиетке ээ эмес.

3. Этиштин туунду формалары (атоочтук, кыймыл атоочтор) этиштик касиетин сакташып, өздөрү менен бирге айтылган сөздөрдү жөндөмөнүн тигил же бул формасында болушун талап кылат. Мисалы: **Алыстан келген адамдарды биздикине кийир. Экскурсияга барууга убакыт жок.** Мындагы «алыстан» деген сөздүн чыгыш жөндөмөдө турушун «кийир» деген баяндооч, «экскурсияга» деген сөздүн барыш жөндөмөдө турушун «жок» деген баяндооч башкарбастан «келген», «бааруу» деген атоочтук жана кыймыл атоочтор башкарып турушат.

Атоочтуктар менен кыймыл атоочтор жогоркудай жалпылыктарынын негизде өздөрү сыяктуу эле мүчөлөр менен этиштен түзүлгөн, бирок зат, сынга өтүп кеткен туунду формалардан бөлүнүп, этиштик системага киргени менен өз ара да бири-биринен айырмалары бар. Алардын негизинде мектеп грамматикаларында атоочтукту түзөт деп берилген мүчөлөрдү өзгөчөлүктөрүнө карата этиштин туунду формалары катарында атоочтуктар (-ар, -бас, -ган ж. б.) жана кыймыл атоочтор (-ыш, -мак, -оо, -уу) деп экиге бөлүп кароо керек. Ар бирине жекече токтололу. ↘

АТООЧТУКТАР

Белгилүү бир убакытка тушташ кыймыл-аракетти заттын белгиси катарында көрсөтүп, атоочтук жана этиштик касиетке ээ болуучу туунду формалар атоочтуктар деп аталат.

Булардын этиштик касиети (чактык, мамиле этиштик ж. б. белгилери) жогорто айтылды.

Атоочтук касиеттери төмөнкүлөр: 1) Атоочтор сыяктуу сөз өзгөрүүчү мүчөлөр (көптүк, жөндөмө, таандык) менен өзгөрөт. Мисалы: **тоого кеткендер, менин алганым, кымысты ичкенге бер ж. б.** 2) Атоочтуктар заттык мааниге өткөн учурда аракеттенүүчү жакты же болбосо кыймыл-аракеттин атын (процессин) билдирет. Бирок бардык учурда этишке мүнөздүү болгон өздөрүнүн чактык маанисин жана жөндөмөлөрдү башкаруу жөндөмдүүлүгүн сакташат. Мисалы:

Ак куржун артарга

Эсенханга тартарга

Эптүү, жайлуу мал экен (Радлов В. В.).

Кирерге жер катуу, өлөргө жан таттуу (К. К. Юдахин).

Элин сагынбас эр болбос, үйрүн сагынбас ат болбос (макал).

Таптаган билет шумкарды, чапкан билет тулпарды... (Жусуптан).

Атоочтуктар сын атоочко сүйлөмдө негизги аткарган милдети (аныктоочтук) боюнча гана жакындашпастан, заттык мааниге өтүү жолдору боюнча да жакындашат. Атоочтук заттык мааниге төмөнкүчө өтөт:

1) Өзүнөн кийинки аныкталгыч сөз түшүп калып, атоочтуктун мүчөсү жалганган сөз анын ордуна атоочтук мааниде колдонулат. Мисалы, **көп жашаган адам билбейт, көптү көргөн адам билет.** Мында «жашаган», «көргөн» — аныктооч. Бул сүйлөмдөн «адамды» алып таштап «көп жашаган билбейт, көптү көргөн билет» десек, «жашаган», «көргөн» аныкталгычтарынын ордуна колдонулуп, мааниси жагынан аракеттенүүчү жакты — адамды билгизет.

2. Атоочтуктар аныктап турган аныкталгыч сөз түшөт да, анын мүчөсү атоочтуктарга жалганып, ал өзүнүн аныкталгычынын ордуна заттык мааниге ээ болот. Аныктоочко жалганган мүчө аныкталгычынын башта кандай формада экенин көрсөтөт. Бирок ошондо да өзүнүн маанисинен алыстабайт. Алар мааниси жагынан затты же аракет-кыймылдын атын (процессин), б. а. заттанган түшүнүктөрдү берет: **барган адамдар — баргандар, менин алган буюм — менин алганым ж. б.**

3. Атоочтуктар сын атооч, зат атооч ж. б. сыяктуу аныктоочтук да милдет аткарышат. Эгерде сын атооч аныктоочтук милдет аткарганда заттын сапатын, белгисин көрсөтсө, атоочтук заттын белгиси катарында белгилүү бир убакытка байланыштуу болгон анын — кыймыл-аракетин көрсөтөт. Мисалы, **сулуу кыз, сүйлөгөн киши.** Биринчисинде «сулуу» — сын атооч, кыздын белгисин — өңү-түсүн көрсөтүп турат. Экинчисинде сүйлөгөн — аныктооч, кишини өзүнүн кыймылы боюнча аныктап турат. Бул эки аныктоочтун ортосунда лексико — семантикалык айырмалардан башка дагы бир айырма бар. Атоочтук аныктоочтук милдет аткарганда дайыма болбоочу, б. а. туруктуу эмес, убактылуу гана болгон белгини көрсөтөт. Мисалы, **отурган киши, келген жигит.** Мында келген, отурган аныкталгыч заттын белгиси катарында сүйлөгөн мезгилден мурун болгон кыймыл-аракетти билгизет. **Окуп отурган Чортонов** дегенде сүйлөөчүнүн айткан мезгилинде болуп жаткан кыймыл-аракетти белги катарында көрсөтөт. Бирок бир аздан кийин Чортонов окуусун токтотуп коюшу, келген жигит кетип калышы, отурган киши туруп кетиши да мүмкүн. Ошондуктан атоочтук аркылуу болгон белги, заттын убактылуу гана болгон белгиси болуп эсептелет. Ал эми **кызыл, жаркырак** сыяктуу сын атоочтор болсо жалпы окшоштуктагы заттарды бири-биринен ажыратуу үчүн колдонулуучу жана атоочтук билдирген белгиле караганда туруктуураак болгон белгилерди көрсөтөт. Муну тигеге караганда кескин айтпастан туруктуураак деп айтуунун себеби дүйнөдөгү заттар, кубулуштардын тынымсыз өнүгүү, өзгөрүү процессинде тургандыгына байланыштуу кээ бир сын атоочтор аркылуу берилген белгинин өзү да туруктуу болбойт. Анткени кызыл оңуп, көк кубарып кетиш да мүмкүн.

Кыргыз тилинде атоочтуктун формалары болуп төмөнкүлөр

эсептелет. 1) -ган||-кен, 2) $\frac{-ар}{-ер}$ -р, 3) $\frac{-оочу}{өөчү} || \frac{-уучу}{-үүчү}$,

4) элек; 5) $\frac{-а}{-е}$ -й + турган.

1. Атоочтуктун -ган -кен формасы

Атоочтуктун бул формасы орхон-енисей естеликтеринде кезикпегени менен байыркы уйгур тилинде кезигет. Бирок бул кийинки тилде атоочтуктун -ган//кен формасына караганда атоочтуктун -мыш жана -дык формасы басымдуулук кылат. Атоочтуктун бул кийинки формалары -ган//кен-ге караганда түштүк түрк тилдеринде (азербайжан, түркмөн, турция, гагауз) кеңири колдонулат. Ал эми -ган//кен болсо буларда -ан//ен формасын кабыл алып, сенек түрдө гана сакталган. Калган көпчүлүк тилдеринде, тескерисинче, атоочтуктун -ган//кен формасы басымдуулук кылат да, -мыш, -дык болсо атоочтук (причастие) мааниде колдонулбастан айрым гана сенек формаларда атоочтук мааниде сакталган. Мисалы, **турмуш, жазмыш, Токтомуш ж. б.** Байыркы түрк тилдеринин материалына караганда байыркы убакта атоочтуктун -ган//кен формасына караганда -мыш формасы өнүмдүү болгон деп эсептөөгө туура келет. Бирок ал кийинчереек көпчүлүк түрк тилдеринде өнүмдүүлүгүн жоготкон да, анын ордуна атоочтуктун мурунку өнүмсүз формасы -ган//кен) басымдуулук кылып кеткен. Ушинтип, тарыхый жагынан алганда -ган//кен атоочтуктун алгачкы түрлөрүнүн бири болуп эсептелет.

Атоочтуктун -ган//кен формасы мурда болуп өткөн кыймыл-аракетти заттын белгиси катарында көрсөтөт. Ошондуктан ал атоочтуктун өткөн чак формасы (причастие прошедшего времени) деп аталат. Мисалы, **окуган бала, кеткен адам. «Көрбөгөн төөнү да көрбөйт»** деген макал бар.

Атоочтуктун бул формасы аныктоочтук позицияда турганда негизги мамиле этиш (по старой терминологии «действительный залог») аркылуу берилсе да, айрым учурда ал туюк мамиле этиштин (страдательный залогдун) маанисин берип калат. Мисалы, **жеген эт (съеденное мясо), окуган китеп (прочитанная книга), окуган киши (читавший человек)** мааниси жагынан желген эт, окулган китеп болуп туюк мамиле этиштин маанисин берет. Бул мисалдарда кара менен терилген аныктоочтор негизги мамиле этиш (действительный залог) аркылуу бирдей формада берилген, бирок аныкталгычтар лексикалык мааниси жагынан бирдей эмес, түрдүүчө: эт, китеп, киши. Ошондуктан мында аныктоочтордун аныкталгычтары менен болгон мамилелери да түрдүүчө. Мунун себеби төмөнкүдө. Биринчи жана экинчи мисалда «эт» менен «китеп» өздөрүнүн белгиси болуп

эсептелинген кыймыл-аракеттери үчүн активдүү субъект эмес, тескерисинче, логикалык жагынан алганда алар бул кыймыл-аракеттердин объектиси болуп эсептелет да, өздөрү башка бир субъектинин кыймыл таасирине дуушар болот. Ошондуктан булардын алдындагы атоочтук аныктоочтор формасы жагынан негизги мамиле этиштин (действительный залогдун) формасында турганына карабастан кыргызча алганда да, орусча которулганда да мааниси жагынан туюк мамиле этиштин (страдательный залогдун) маанисин берет. Ал эми үчүнчү мисалда аныкталгыч (киши) өзүнүн белгилик кыймыл-аракетинин активдүү субъектиси болгондуктан атоочтук аныктооч грамматикалык формасы жагынан мурдагы эле аныктоочтор турган формада болсо да, негизги мамиле этиштик (действительный залогдук) эле маанисин берди. Мындай аныктоочтук айкашууларда аныктооч менен аныкталгычтын ортосундагы мамиле кийинкисинин лексико-семантикалык мааниси аркылуу белгиленет.

-ган//кен жалаң гана атоочтукту түзбөстөн ошону менен бирге этиштин башка да туунду формаларынын түзүлүшүнө катышкан. Буларга **-ганча -генче, -ганы//гени** мүчөлөрү аркылуу түзүлгөн **барганча, келгенче, кеткени, сыяктуу чакчылдар** формасы, **-ганлык//кенлик** мүчөсү аркылуу түзүлгөн **билбегендик, жетишкендик** сыяктуу этиштик атоочтор ж. б. кирет. Атоочтуктун бул формасы аркылуу жардамчы этиш «экен», жандооч «караганда» да түзүлгөн.

Атоочтуктун -ган формасы аркылуу түзүлгөн этиштин туунду формаларына **-аган, -еген (<-а+ган, -е+ген)** мүчөлөрү аркылуу түзүлгөн сөздөр да кирет. Мисалы, **алаган колум берген, чыгаан чечен, чыгаан күлүк.** Атоочтуктун бул **-аган//еген** формасы менен түштүктөгү сын атоочтун **-ак -аак** формасынын да байланыштуулугун көрсөтө кетүү керек. Мисалы, **качаак ат (<кач+а (н) +ак <кач+а (га) н+ак), кабак ит (<кап+ (ан) +ак <кап+а (га) н+ак).** Салыштыр алтайча **кабаан ит.**

Кыргыз тилинде бул форма (-аган <-а+ган) өнүмсүз. Булар аркылуу түзүлгөн сөздөрдү атоочтук деп кароодон көрө орус тилинде атоочтуктун айрым формаларынын сын атоочко өткөнү сыяктуу муну да атоочтуктун сын атоочко өткөн түрү деп кароо түзүк. Анткени **алаган, берген, кабаган, тебеген, чыгаан** сыяктуу сөздөрдүн лексико-семантикалык маанисинин негизинде кыймыл-аракет болгондугуна караганда азыр заттын сапатык белгиси катарында кабыл алынышы басымдуулук кылат. Экинчиден, жогорку сөздөрдө атоочтуктун формаларына мүнөздүү болгон чактын оттенкасы байкалбайт. Ал эми **-аган//еген** формасы кээ бир түрк тилдеринде, мисалы, кумык тилинде өнүмдүү жана анда атоочтуктун учур чак маанисинде колдонулат.

Атоочтуктун -ган//-кен формасы аркылуу башка сөз түрүмдөрү да түзүлгөн. Буларга -ган//-кен аркылуу түзүлсө да, этиштик маанисин жоготуп, лексикалашуунун натыйжасында башка сөз топторуна өтүп кеткен сөздөр кирет. Мисалы, **Кудай-берген, Теңирберген, Бекберген, Сатылган, наркескен, тууган-туушкан, тешкен тоо ж. б.** Салыштыр бурят-монг. сагилгаан (молния).

Атоочтуктун бул формасынын синтаксистик функциясы кең, сүйлөмдө ал заттык мааниге өтүп ээ, толуктоочтук милдетти, этиштик мааниде баяндоочтукту жана сын атоочтор сыяктуу аныктоочтук милдетти аткарат. Булардын кээ бирөөлөрү жөнүндө башка маселелер менен бирге кыскада болсо жогоруда айтылды. Ошондуктан алардын баарына кайрадан токтолуп стурбай анын аныктоочтук милдет аткарганына гана токтололу. Анткени бул кыргыз тилинде иштеде элек жана тюркологияда талаш маселелердин бири.

Аныктооч -ган формасы аркылуу бир сөз менен же болбосо бир нече сөз менен берилиши мүмкүн. Мисалы: 1. **Жүрбөгөн атка чү деген дем** (макал). **Жүрбөгөн** — жөнөкөй аныктооч.

Кээде сүйлөмдүн мүчөлөрү бир сөз менен эмес синтаксистик жагынан бир-бирине байланыштуу болгон бир нече сөздөрдүн айкалышуулары аркылуу да берилет жана ал айкалышуу атоочтуктар же болбосо кыймыл атоочтор менен аяктайт. Мындай айкашууларда атоочтуктар жана кыймыл атоочтор этиштик касиетин сакташып өздөрүнөн мурунку сөздөрдүн тиешелүү жөндөмөлөрдө болушун талал кылышат. Мындай учурда атооч же болбосо илик жөндөмөсү аркылуу берилген грамматикалык аныктооч логикалык жагынан ээ болуп калат да, атоочтук анын баяндоочу болуп эсептелет. Ушинтип жөнөкөй сүйлөмдүн ичинен өзү биринчи иретте жайылма мүчө болуп эсептелинуүчү сүйлөмдүн айрыкча бир түрү — атоочтук оборот түзүлөт. **Атоочтуктарга грамматикалык жагынан байланыштуу болуп айтылган сөздөрдүн мындай тобу сүйлөмдүн бир мүчөсү сыяктуу кабыл алынып атоочтуктар обороту деп аталат.** Эгерде атоочтуктар формасы аркылуу берилген сөздөр кыйыр жөндөмөлөрдө болсо, анда атоочтук оборот бүт бойдон жайылма толуктооч, атооч жөндөмөсүндө болсо, жайылма аныктооч, же болбосо жайылма ээ болуп эсептелет. Мисалы, **уулу армияга «Жар» колхозунан кеткен кемпир биздин айыл дагы туугандарына көчүп келди.** Бул келтирилген сүйлөмдө кара менен тегерилген атоочтук оборот жайылма аныктоочтук (развернутое определение) милдет аткарат. Жогорку сүйлөмдө «кеткен» деген атоочтук этиштик касиетин сактап, баяндооч сыяктуу өзүнөн мурунку сөздөрдү барыш жана чыгыш жөндөмөлөрү боюнча башкарды, анын өзүнө тиешелүү «армияга», «колхозунан» деген орун бышыктоочтору жана «уулу» деген логикалык ээси да бар. Үшүнтүп, сүйлөмдө атоочтук эки түрдүү кызмат аткарат. Бир жагынан өзүнүн логикалык ээсине карата баяндоочтук

милдетти аткарсан, экинчи жагынан өзүнүн аныкталгычына аныктооч болуп эсептелет.

Логикалык ээ ар дайым эле атооч жөндөмөсүндө болбостон, илик жөндөмөсү аркылуу берилип, атоочтук оборот таандыкка негизделген айкашуулардан да болушу мүмкүн. Мисалы, **кет-мен, күрөктөрдүн ташка шыңгыраган табышы, күпүлдөп барып түшүп жаткан топурактардын салмагы, бирин-бири тамашалаган үндөр шыңкылдаган кыз-келиндердин күлкүлөрүнө күү кошкондой болот** (Жалындуу жаштар). **Абышканын күңкүлүн кулагы чала калган байбичеси «аны кимге», деп сураганча болбой эмнегедир алагдыланып унутуп койду.** (Пайдага чечилген чатак) (Жайылма аныктооч).

Атоочтуктун -ган//-кен формасы өзүнүн обороту менен биригип жайылма аныктооч гана эмес, жайылма толуктооч, ээ жана баяндооч да болушу мүмкүн. Бул жайылма мүчөлөрдүн ички түзүлүшү да жайылма аныктоочтукундай. Муну төмөнкү мисалдардан байкоого болот.

Кичине ак үйдүн түндүгүнөн оттун жылтылдаганы бизге алыстан эле көрүндү.

Аттын үстүндө башы шылкылдап бараткандар мындан көп (Узак жол) (жайылма ээ).

Мен анын шаардан айылга келатканын көрдүм. Тескейден аттын учуп келатканын жылкычылар көрүшүп чочуп кетишти (жайылма толуктооч).

Тиги турган — менин бир жылда иштеп тапканым (жайылма баяндооч).

Үшүнтүп, жогоркуларды жыйынтыктап келгенде кыргыз тилинде логикалык субъектисиз илик жөндөмөсү же болбосо атооч жөндөмөсү аркылуу берилген жайылма мүчөлүк милдет аткаруучу атоочтук обороттун эки түрүн белгилөөгө болот. Мунун ичинен экинчи түрү аркылуу келген «**опам айткан ашула хаммага ёкди**» дегендеги сыяктуу атоочтук оборотторду кээ бир тюркологдор формалдык жагынан субъект менен предикаттын бардыгына карап аныктооч багыныцкы сүйлөм деп карашат. Экинчи бирөөлөрү бул сыяктуу айкашууну атоочтук оборот аркылуу берилген жөнөкөй сүйлөмдүн жайылма мүчөсү деп эсептешет. Кыргыз тилинин материалы боюнча алып караганда бул айкашууну өзүнчө «**бүткөн сүйлөм**» (законченное предложение) деп кароого мүмкүн эмес. Анткени алар багынычтуу сүйлөмгө мүнөздүү болгон интонация аркылуу сүйлөмдүн толук составынан өзүнчө айрым бөлүнүп айтылбайт. Демек, ой жагынан да бүткөн сүйлөм боло албайт. «**Апам айткан**» сыяктуу айкашуулар диалогдук речте бүткөн ойду билдире алат (ким айткан? Апам айткан). Ушуга окшогон фактыларга карата «**Асан жиберген**» посылка келди деген сыяктуу аныктоочтук айкашууларды кээ бир тюркологдордун айтканындай жайылма мүчөлүү — аныктоочтуу жөнөкөй сүйлөм деп кароо оң.

Атоочтуктарга байланыштуу болгон жалпы маселелер азыр-көптүр -ган//-кен белүгүндө берилди. Ошондуктан мындан ары атоочтуктарга дагы кандай башка формалар кирет жана алар жөнүндө лексико-грамматикалык кыскача мүнөздөмө гана берилет.

2. Атоочтуктун -ар//-ер формасы

Атоочтуктун бул формасы келечекте боло турган же болбосо затка жалпы эле мүнөздүү болгон кыймылды (белгини) билгизет. Мисалы: Айгыр болор кулундун жаак эти чоң болот. Кочкор болор козунун маңдай жагы дөң болот. (Мында келечекте болучу кыймыл-аракет). Угар кулак, көрөр көз. Айт да болор, айттын эртеси да болор (Мында жалпы эле мүнөздүү болгон кыймыл). Атоочтуктун бул формасы да байыркы түрк тилдеринин материалдарынан кезигет. Ошондуктан -ар//-ер да атоочтуктун байыркы формаларынын бири болуп эсептелет. Мунун тескери формасы -бас (<-ба-с) мүчөсү аркылуу түзүлөт. Мунун ичинен -ба мүчөсү этиштин тангыч мүчөсү (ал-алба). Ал эми -с болсо атоочтуктун келер чак формасындагы р тыбышынын з га, з нын с га өткөн түрү болуп эсептелет. Башкача айтканда, ал-ба-р-мын дегендин ордуна р менен з бири менен алмашып кетүүнүн натыйжасында албаз-мын <албас-мын болуп р>з>с га өтүп кеткен. Атоочтуктун тангыч түрүндөгү фонетикалык кубулуш түрк тилдеринде түрдүүчө баскычта сакталып калган. Көпчүлүк түрк тилдеринде мунун эң аяккы баскычы «-с» сакталса (алар—албас), кээ бирөөндө экинчи баскычы -з сакталган. Мисалы, турцияча уаз—ма—з—сын (жазбассын). Ал эми үчүнчү бирөөлөрүндө баштапкы форма сакталган. Мисалы, азербайджанча уаз—ма—р—ым (жазбас-мын), түркмөнчө бар—ма—р—сын (барбассын) ж. б. Кээде атоочтуктун оң формасы менен терс формасы бир келиши да мүмкүн. Мындай учурда кыймыл-аракеттин толук эместиги көрсөтүлөт. Мисалы: Атар бир атпас таң болсо. Карагайлар билинер билинбестей шуулдайт. ж. б.

Атоочтуктун -ар//-ер формасы аркылуу же болбосо ага дагы башка мүчөлөрдүн кошулушу аркылуу башка сөз түркүмдөрү да түзүлөт. Мисалы, Турар, Сатар (кишинин аты), чабарман, билерман, аларман (аракеттенүүчү жак), Торпок чычар (ашуунун аты), Тосор (белдин аты), Кайнар, Учар (эл орношкон пунктун аты), билбестик, кыйбастык, тааныбастык (зат атооч); сөздөрдүн кошулушу аркылуу: кыз ойготор, эшик ачар, төшөк салар, маасы чечер; Бөрүбасар, Түнгатар, орунбасар, нан жебес (уурунун аты). Атоочтуктун бул формасы аркылуу модалдык сөз «чыгар» жана атоочтун тангыч формасы эмес (эр—ме—с) да түзүлгөн.

Бул форманын атоочтук маанисинде колдонулушу жана синтаксистик функциясы -ган га караганда тэр. Атоочтуктун -ар//

-ер формасы айрым аныктоочтук айкашууларда белгилик кыймыл-аракет маанисинде кабыл алышына караганда сапаттык белги катарында кабыл алынышы басымдуулук кылат. Булардын лексикалашып кеткендери татаал сөз болуп эсептелет. Мисалы: кайнар булак, жанар тоо ж. б.

Атоочтуктун келер чак формасынын заттык мааниге өтүү жолдору -ган//-кен формасыныкы сыяктуу. Сүйлөмдө булар да жөнөкөй жана жайылма мүчөлүк милдет аткарат. Ошондуктан аларга тектолуп отурбай мисалдар менен эле чектелебиз. Барса келбес жолу бар (Мекен). Өсөр элди сыйлайт, өспөс өзүн сыйлайт. Береерге бешимде кымыз, бербеске эртең менен саамал. Анын тоого барары арсар. Мен барар жакка сен кеттин. Душмандын тоого жайланышканын чалгынчылар күн мурунтан маалим кылды ж. б.

Кыргыз тилинде -ар//-ер ден башка атоочтуктун келер чак формасы -асы//-еси да калдык катарында сакталган. Бул форма сейрек болсо да проф. К. К. Юдахин «Кыргызча—юрусча сөздүгүнөн» жана айрым жазуучулардын чыгармаларынан да кезигет (Мындай форма кээ бир башка тилдерден да кезигет, бирок аларда кыргыз тилине караганда өнүмдүү). Мисалы:

Берметтей тизилип, көктө жүргөн көп жылдыздар «биз эми кетебиз, келеси күнгө чейин аман эсен тургула» дегенсип бир күлүп, бир жылмайып дүйнө менен коштошту да, удургул үркүп алып, батыш жакка таралды (Ажар).

Биринчи маселе чечилди. Экинчи маселе болсо келеси жылы күздө жаңы түшүмдө чечилет. Ошондо биз эмгек жерди же жер эмгекти жеңгенин көрөбүз. Ошол жерден келеси күздө эчтенке албай куру кол калса, «Зууракан жакшы жерден гана жакшы түшүм алып жүргөн турбайбы? Болбосо кана алганы?» деп колхозчулардын айтышарына шек жок (Аткарылган ант).

Жогорку форма менен бирге кыргыз тилинде атоочтуктун башка түрү да сакталгандыгын айта кетүү керек. Башка түрк тилдериндеги -асак//-эсек, -ажак//-ежек формасындагы келер чактык атоочтук кыргыз тилинде калдык катарында «келечек», «болочок» деген сөздөрдө сакталган, бирок алар бизде этиштик маанисинен алыстап кетишип атоочтук мааниде колдонулат. Ошенткени менен бизде башка түрк тилдериндеги -ажак//-ежек мүчөсүнүн этимологиясы ачык сакталган: келечек (<кел+е+чак; чак — время).

3. Атоочтуктун -а||-е||-й+ турган формасы

Атоочтуктун келер чагынын экинчи түрү чакчыл -а, -е, -й га атоочтуктун өткөн чак формасындагы «тур» деген жардамчы этиштин кошулушу аркылуу түзүлөт. Атоочтуктун бул формасы белги катарында дайыма же болбосо келечекте иштелүүгө тийиш болгон кыймылды билгизет. Мисалы, жарма ачыта тур-

ган челек (дайыма), колхозго жардамга бара турган адамдар ж. б. (келечекте иштеле турган же болбосо иштелүүгө тийиш болгон кыймыл). Атоочтуктун кийинки бул формасы аныктоочтук позицияда турганда белги катарында келечекте иштелүүчү кыймылды көрсөтүү жагынан -ар//-ер формасы менен жалпылыгы бар, бирок экөөнү бирдей коюуга болбойт; экөө бири-биринен төмөнкүдөй оттенок боюнча айрылат. Атоочтуктун -ар//-ер формасы келечекте иштелүүгө мүмкүн болгон кыймыл аракетти көрсөтөт. Ал эми $\frac{-a}{-e}$ -й + турган формасы

болсо келечекте иштелүүгө тийиш болгон кыймыл-аракетти билгизет. Башкача айтканда, биринчи формада мүмкүндүк оттенкасы (оттенок возможности), экинчисинде тийиштүүлүк оттенкасы (оттенок долженствования, обязательности) бар. Экинчиден, атоочтуктун -ар//-ер формасы аныктоочтук позицияда турганда бардык эле жансыз заттардын, б. а. пассивдүү субъектинин белгиси катарында айтыла бербейт. Ал эми -а//-е//-й + турган формасы болсо жандуу жана жансыз зат менен колдонула берет. Мисалы, сатыла турган китеп, бара турган адам, кетер киши; ал эми «сатар магазин» деп айтууга мүмкүн эмес. Анткени атоочтуктун -ар//-ер формасы иштелүүгө тийиш болгон же болбосо арналган сыяктуу дайыма боло турган кыймылды билгизбейт. Демек, аныктооч болуп түшкөн кыймыл-аракет үчүн логикалык субъект да болуп эсептелбейт. Бул экөөнүн эртосундагы айырма баяндоочтук милдет аткаргандаты маанисинен ачык көрүнөт. Салыштыр Асан барар, Асан бара турган.

Атоочтуктун бул формасы сүйлөм тизмегинде көбүнчө аныктоочтук милдет аткарат; көптүк, таандык жана жөндөмө мүчөлөр жалганат. Мындай учурда атоочтуктун бул формасы заттык мааниге ээ болуп (субстантивдешип) ээлик жана толуктоочтук милдет аткарат. Мисалы: Анын келе турганы белгисиз. Анын келе турганына аз калды ж. б. Сүйлөмдө жайылма мүчө да болот: Диссертациянын академияда корголо турганы газетага жарияланды. Сенин өзүңө айта турган бир көп бар ж. б. Баяндоочтук милдет аткарган учурда «бол» деген этиш менен да айкалышып айтылат. Мындай учурда кыймыл-аракеттин келечекте иштелердигинин чечилгендиги көрсөтүлөт. Мен окууга бара турган болдум. Ал акчаны ала турган болду ж. б.

4. Атоочтуктун «элек» формасы

Атоочтуктун бул түрү чакчылдардын $\frac{-a}{-e}$ -й формасына «элек» деген жардамчы сөздүн жалганышы аркылуу түзүлөт. Атоочтуктун бул формасы иш жүзүнө аша элек кыймыл-аракетти заттын белгиси катарында көрсөтөт. Булар да көптүк, таандык жана жөндөмө мүчөлөр менен өзгөрөт да, сүйлөмдө ээ, баяндооч, аныктооч, толуктоочтук милдет аткарышат. Иш-

теле элек иш бар. Келе электер көп. Табакты келе элегине тарт. Асан мектептен келе элек. ж. б. Алтай, шор, хакас тилдеринде биздеги элек тин ордуна -галак//-гелек колдонулат. Мисалы: баргалак киши, чыккалак күн, келгелек ж. б. Мааниси жана фонетикалык жагынан алганда бул тилдердеги -галак//-гелек менен кыргыз тилиндеги «элек» генетикалык жагынан бири-бири менен байланышта. Жогорку көрсөтүлгөн түрк тилдеринде -галак//-гелек өзү жалганган сөздөрдөгү үндүү жана үнсүзгө карап мүчө сыяктуу өзгөрөт жана кабыл алынат. Кыргыз тилинде болсо формалдык жагынан бүтүн сөз сыяктуу өзүнөн мурунку айтылган сөздөргө багынбайт жана анын үстүнө орфография боюнчада айрым жазылат. Үшүнтүп алтай, шор тилдеринде -галак мүчөгө айланганда, кыргыз тилинде болсо чакчыл $\frac{-a}{-e}$ й формасындагы этиштин тангыч түрү катарында «по-

ка еще не» деген мааниде колдонулат. Э. К. Пекарскийдин сөздүгүндө «который еще не, еще рано, еще нет, еще не» деген маанидеги «илик» деген жардамчы сөз бар. Мисалы, якутча келе илик пин — я нахожусь пред пришествием, я еще не пришел. Көрө илигим — я еще не видал... Салыштыр кыргызча келе элекмин, ж. б. Бул фактыга караганда кыргыз, алтай, шор тилиндеги формалар да муну менен генетикалык байланышта болуу керек, бирок тилдердин кийинки өсүш процессинде фонетикалык түрдүүчө оформленеде болуп баштапкы өз алдынчалыгын жоготуп кээ бирөөндө мүчөгө айланып кетиши мүмкүн.

5. Атоочтуктун -оочу//-уучу формасы

Атоочтуктун бул формасы этишке -оочу//-уучу мүчөлөрүнүн жалганышы аркылуу түзүлөт. -оочу//-уучу мүчөсү кыймыл атоочторду уюштуруучу -оо//-уу жана адет өткөн чакты уюштуруучу -чу мүчөсүнөн турат. Мааниси жагынан заттын белгиси катарында мурун кайталанып дайыма болгон же болбосо келечекте иштелүүгө тийиш болгон кыймыл-аракетти көрсөтөт. Мисалы: Бүгүн күндө келүүчү Ашым да жок. Армияга жөнөөчү уулум ушу. Кийинки сүйлөмдө жөнөөчү «жөнөй турган» дегендин да маанисин берет.

-оочу//-уучу мүчөлөрү аркылуу түзүлгөн сөздөрдүн ичинен этиштик маанисинен алыстап, лексикалашып кеткендери атоочтук мааниде колдонулат. (Мисалы, окуучу, жазуучу, сатуучу ж. б.). Ал эми кыймыл процессин билгизгендери болсо атоочтук болуп эсептелет. Демейде эрте туруп ат сугаруучу Ашым да көрүнбөйт. Отурган ердунда үргүлөп кетүүчүлөр да табылды (Жаш муундар).

Атоочтуктун бул формасы да башкалары сыяктуу этиштик жана атоочтук касиетке ээ. Атоочтор сыяктуу сөз өзгөртүүчү мүчөлөр (көптүк, жөндөмө ж. б.) менен өзгөрөт. Мисалы: суусамырга баруучулар камынып жатышат ж. б.

орусча сөздүгүндө» «сайроо», «сайышуу» деген сыяктуу сөздөрдү инфинитив деп бербестен «имя действия (и. д.)» деп туура бөлүп көрсөткөн.

Экинчи жагынан кыймыл атоочту атоочтуктар менен да чаташтырууга болбойт; экөөнүн ортосунда төмөндөгүдөй айырмачылыктар бар:

1) Баяндоочтук позицияда турганда кыймыл атоочтун бардык түрү эле жак мүчөсү боюнча өзгөрө бербейт, атоочтук болсо өзгөрөт. Мисалы, мен барганмын, сен баргансың; мен баруучумун, сен баруучусун (мен барышмын деп айтылбайт). ж. б. Анын үстүнө кыймыл атоочторго жак мүчөлөрү тикеден тике жалганбайт.

2) Кыймыл атоочтор өз алдынча турганда эч убакта чакты билгизбейт, атоочтуктар болсо чакты билдирет. Мисалы, мен барганмын (өткөн чак); ал келер (келер чак). Ал эми жүрүү, туруу, келиш-кегиш, алыш-бериш сыяктуу кыймыл атоочтор чакты билдирбейт.

3) Кыймыл атоочтор аныктоочтук милдет аткарганда өздөрүнүн аныкталгычтары менен ээрчишет да, аныкталгыч болуп түшкөн сөзгө үчүнчү жактын таандык мүчөсү жалганат. Мисалы: Ар бир сельсоветке, башкармага парторгго, бригадирге гана эмес, ар бир карапайым колхозчуга мамиле кылуунун методун билиш керек (Жалындуу жаштар). Оруу-жыйноо өнөктүгү аяктады. Жаш малдарды асыроо иши жолго коюлду. Ал эми атоочтук болсо аныктоочтук позицияда турганда өзүнүн аныкталгычы менен эч убакта ээрчишпейт. Мисалы, окуган балдар, сатыла турган китептер ж. б. Экинчиден, жандуу заттардын алдында кыймыл атоочтор эч убакта аныктооч боло албайт, ал эми атоочтуктар болсо боло алат.

4) Сүйлөмдө кыймыл атоочтор негизинен ээлик жана толуктоочтук милдет аткарат, ал эми атоочтук болсо аныктоочтук, баяндоочтук милдет аткарат.

Шайыркан жеңемдин өкүл болуп барышын талап кыламын (Абысындар). Күндөгүдөй таноосун дердендетип адырандашка көңүлсүз (Пайдага чечилген чатак; толуктооч).

Жопорку көрсөтүлгөн айырмалардын негизинде атоочтукту түзүүчү мүчөлөрдөн -ыш, -мак, -оо, -уу этиштин туунду формасы — кыймыл атооч катарында өзүнчө бөлүнүүгө тийиш.

ЭТИШТИН ЫҢГАЙЛАРЫ

Этиштин ыңгайлары жөнүндө жалпы маалымат

Этиш—сөз түркүмдөрүнүн ичинен негизгилеринин бири. Лексико-грамматикалык белгилери боюнча маани берүүчү сөздөрдүн тобуна кирет. Бирок ошенткени менен этиш атоочтор группасынан лексикалык мааниси жагынан гана эмес, грамматикалык категориялары боюнча да айрылат. Этиш грамматикалык маанилерди, ар түрдүү модалдык оттенкторду ийкемдүү түрдө билдирүү үчүн өзүнө мүнөздүү болгон грамматикалык категорияларга ээ. Этишти атоочтор группасынан айыруучу мындай грамматикалык категориялардын бири болуп ыңгай эсептелет.

Ыңгай кыймыл-аракеттин чындыкка карата сүйлөөчү тарабынан белгиленилүүчү мамилесин билдирет. Мамиле кыймыл-аракеттин чындыкта болгонун, болуп жатканын, кыскасы чын окуяны сүрөттөө түрүндө же болбосо тилек, ниет, шарт же буйрук сыяктуу ар түрдүү болушу мүмкүн. Ошондуктан экинчи сөз менен айтканда, ыңгай—кыймыл-аракеттин модалдуулугун билдирүүчү грамматикалык категория.

Тилдеги жалпы эле ийкемдүүлүктү билдирүү үчүн же болбосо жогоркудай модалдык оттенктордун ар түрдүүлүгүнө карата кыргыз тилинде да башка тилдер сыяктуу ар түрдүү грамматикалык формалар колдонулат. Ыңгай категориясы этиштин сөз өзгөртүүчү системасына кирет. Анткени ыңгайдын грамматикалык формалары аркылуу жаңы маанидеги сөз түзүлбөйт, кыймыл-аракеттин мамилеси гана берилет.

Кыргыз тилинде ыңгайдын төмөнкүдөй түрлөрүн белгилөөгө болот:

- 1) буйрук-каало ыңгай,
- 2) тилек ыңгай,
- 3) ниет ыңгай,
- 4) шарттуу ыңгай,
- 5) баяндагыч ыңгай.

Булар аркылуу берилген кыймыл-аракеттин реалдуулугу, реалдуу эместиги жана модалдуулугу жагынан алып караганда, калган ыңгайлардан баяндагыч ыңгай бөлөк турат. Анткени, биринчиден, ыңгай кыймыл-аракеттин болгонун, болуп жатканын же болбосо боло турганын, б. а. убакытта өтүшүн чындык катарында көрсөтөт. Жак ыңгайдын мындай убакыт менен байланыштуулугу анын мүнөздүү өзгөчөлүгү болуп эсе-

телет. Экинчиден, жай ыңгайдагы модалдуулук менен калган ыңгайдагы модалдуулук да бирдей эмес. Жай ыңгайдагы мамиле модалдуулук катарында болгон окуяны тануу, ырастоо же болбосо аны сүрөттөө түрүндө берилген. Ал эми ыңгайдын калган түрлөрүндө болсо болжол, тилек ж. б. сыяктуу болуп реалдык эмес түрдө берилген. Ошондуктан булардын чактык мааниси да ачык байкалбайт.

Ыңгайдын жогоруда көрсөтүлгөн түрлөрү байыркы түрк тилдеринин эстеликтеринен да кезигет. Буга караганда алардын грамматикалык формалары бир канча доордун продуктусу катарында кептөн бери жашап келаткандыгын байкоого болот. Бирок алардын кээ бирөөлөрү айрым себептерге байланыштуу бизге фонетикалык жагынан өзгөргөн түрдө жетти. Ошону менен бирге кээ бир ыңгайлар өзүнүн кийинки өсүш процессинде мааниси жагынан кеңейтилди жана өркүндөтүлдү. Мисалы, байыркы түрк тилинде -са мүчөсү негизинен шартты жана мезгилди билдирүү үчүн колдонулса, азыр кыргыз тилинде грамматикалык түзүлүштүн өркүндөшүнүн жана жогорку негизги маанинин кеңейишинин натыйжасында экөөнөн башка да бир канча маанилерди, оттенкторду билдирүү үчүн колдонулат.

Этиштин грамматикалык категориялары бири-бири менен тыгыз байланыштуу.

Мамиле этиштер категориясы кыймыл-аракеттин же ал-абалдын субъектиси менен объектисинин ортосундагы мамилени билдирет. Ал эми түр категориясы болсо кыймыл-аракеттин убакыт боюнча түрлөнүшүн, б. а. анын сандык мүнөздөмөсүн көрсөтөт.

Этиштин чак категориясы кыймыл-аракеттин болгонун, болуп жатканын же болбосо боло турганын сүйлөөчүнүн речинин айтылган учуруна карата көрсөтөт да, чак менен түр экөө бири-бири менен тыгыз байланышта болот. Анткени түрк тилдеринде айрым учурда этиштин чактары анын түр категориясынын да ордуна жүрөт.

Ал эми ыңгай категориясы болсо кыймыл-аракеттин реалдуу же реалдуу эместигине карата болгон мамилени билдирет.

Этиштин ыңгай, мамиле этиш, чак категорияларынын түр категориясынан айырмасы булар негизинен синтетикалык жол менен берилет. Анын үстүнө этиштин чак жана ыңгай категориялары сөз өзгөртүүчү системага кирет, ал эми түр, мамиле этиш болсо сөз жасоочу системага кирет.

ЫҢГАЙДЫН ТҮРЛӨРҮ

Болжолдомо — шарттуу ыңгай

Шарттуу ыңгай грамматикалык белгиси боюнча ыңгайлардын талашсыздарынын бири болуп эсептелет. Кыргыз тилинде мунун грамматикалык белгиси болуп -са мүчөсү эсептелет.

Дермис фонетикалык сырткы көрүнүшү жагынан болбосо -са мүчөсү азыркы көпчүлүк түрк тилдеринде бирдей, якут тилинде -сар/-тер/-лар/-дер. Байыркы түрк тилинде -са мүчөсү көпчүлүк баштапкы толук формасында колдонулган.

Кыргыз тилинде азыр -са мүчөсү этиштин модалдык формасынын биринчи шарттуу ыңгайдын грамматикалык белгиси гана катарына каралганы менен тарыхый жагынан алганда ал баштапкы түркүмдөрүнүн түзүлүшүнө да катышкан. -са мүчөсү форманы түзүүнүн башка сөз түркүмдөрүнө өтүп кеткен туунду формалардын көпчүлүгү тигил же бул себептер боюнча кийинки кезеңдин өзгөрүшүндө морфологиялык жагынан наращивать этиштин атактап бөлүктөргө бөлүнбөй турган морфемаларга айланган. Кээ бирөөлөрү наращениесиз эле баштапкы формада, кээ бирөөлөрү түргө айланган.

Жардамчы этиш эрдин шарттуу формасы турция тилинде суроодо ат атооч кимдин составдык элементиңдей болуп сакталган сыяктуу кыргыз тилинде бул форма белгисиздик маанисинде колдонулуучу нерсе (<не-ир-се) деген сөздүн составында сакталган. Мунун уңгусу «не» башка тилдерде жана сейрек түрдө кыргыз тилинде да суроолуу ат атоочтук мааниде колдонулат. Мындагы «р» тыбышы болсо жардамчы этиш эрдин башкы үндүүсү түшүп калгандагы элементи, ал эми -са болсо -сар мүчөсүнүн кыскарган формасы. Салыштыр байыркы уйгурча: эрсерлер — если они будут, качан тегдилер эр сер — когда достигли, өлүрдүн эр сер — если ты убил ж. б. -са мүчөсү «же болбосо» деген байламтада да сенек түрдө сакталган.

-са мүчөсү мындан башка наращивать этилген формада жалсар, суусар; жемсек, малзак, эмсек, үйүрсөк деген зат жаңа сын атоочтордун түзүлүшүнө да катышкан. Бул келтирилген мисалдагы биринчи эки сөздүн аяккы элементи формалдык жагынан -са мүчөсүнүн баштапкы формасы -сар га окшош келгени менен өз ара -са жана -р элементтеринен турат; -р элементи атоочтуктун келер чак формасы жана мында да ал Турар, Сатар, Тосор, Учар, Бөрүбасар, Түнгатар деген зат атоочтун түзүлүшүнө катышкан сыяктуу этиштин шарттуу ыңгай формасына жалганган да, ал сөз лексикалашуунун натыйжасында этиштин атоочтук (причастиелик) маанисинен зат атоочко өтүп кетишкен. Азыр алардан атоочтук (причастиелик) баштапкы маани сезилбейт. Ал эми калган кийинки төртөө да жогоркудай эле -са жана этиштен сын атооч жасоочу -к мүчөсүнөн турат, бирок мында ал -са мүчөсүнүн ажыралгыс бөлүгү болуп эсептелет.

Мында башка -са формасы мамиле этиштерге негиз катарында жана атоочтон этиштин жасалышы үчүн сөз жасоочу

мүчө катарында да колдонулат. Мисалы, сууса — суусун, көрсөт, теңсел, ийсин ж. б.

Жогорку көрсөтүлгөн фактыларга караганда -са мүчөсү башта ыңгайлык форма гана катарында колдонулбастан атоочтон этиш жасоочу мүчө катарында да колдонулгандыгы байкалат. Бирок кийинки өсүш процессинде сөз жасоочу функциясы сенек формаларда гана сакталып калып, этиштин грамматикалык ыңгай категориясынын формасы катарында гана колдонулуп калган.

Махмуд Кашкарскийдин сөздүгүнөн кезиккен -ыгсак (-ыг-са-к) формасы шарттуу ыңгайдын мүчөсү жагынан гана эмес, этиштин «каалоо» ыңгайынын баштапкы структурасын калыбына келтирүү жагынан да кызыктуу. Кыргыз тилиндеги баргым келет, баргың келет, баргысы келет дегендердин ордуна татар тилинде бара-сы-м киле, бара-сың киле барасы киле болуп үч жагында тең таандык мүчөнүн алдына -сы элементи кошулуп колдонулат. Бул факт кээ бир тюркологдорду «баргым келет» деген конструкциянын баштапкы структурасы «бар-гы-сы-г-ым келди» деген болуу керек деген ыктымал болжолдоого алып келген жана бул пикирди кыргыз тилинде колдонууга болот. Мындай форма каалоо маанисиндеги кыймылдык процесстин билгизген этиштин атоочтук формасы болуп, кийин фонетикалык жагынан редуцияга дуушар болуп баргы, келги өзүнчө колдонулбай калышы мүмкүн. Бул жагынан алып караганда ага кайталама түрдү билдирүүчү -гыла мүчөсүнүн биринчи элементи -гы да өтө жакын келет. Мисалы, аткыла. Башта мунун негизи аткы болуп, ал кыймыл аракеттин аты катарында «стрельба» деген мааниде колдонулушу мүмкүн. Бирок кийин ал негизден мүчөнүн составдык элементине өтүп -гыла болуу керек.

Түрк тилдеринде жана анын диалектилеринде «каалоо» ыңгайынын жогоркудай -гы формасы менен бирге — асы//еси формасынын да бардыгы Махмуд Кашкарский тарабынан белгиленген. Мисалы, сенинг баргунг качан (Когда ты хочешь//должен уйти) -кырг: сенин качан баргың; сенинг барасыңг качан (когда ты хочешь//должен уйти) -азырк. кырг. сенин барарың качан; ол бизге келеси болды (ностало ему придти к нам) -кырг. ал бизге келмек болду; ал бизге келүүгө убакыты жетти. Бул формалардын ичинен кыргыз тилинде -гы формасы гана ошол өз маанисинде калган. Ал эми -асы//-еси болсо баштапкы маанисинен келер чактык мааниге өткөн. Башка түрк тилдеринде бул форма өнүмдүү болгону менен кыргыз тилинде өнүмсүз, калдык катарында гана сакталган.

Кыймыл-аракеттин аткарылышы үчүн сүйлөөчү тарабынан болгон болжолду көрсөтүүчү ыңгай болжолдомо — шарттуу ыңгай деп аталат. Ал эми шарт, мүмкүндүк, каалоо жана башкалар болсо -са формасынын болжолдонгон жалпы маанисинин түрлөрү болуп эсептелет. Болжолдомо — шарттуу ыңгайдын

морфологиялык форманты болуп -са эсептелет. Ал этиштин буйрук ыңгайына жана мамиле этиштин формаларына гана жалганат.

-са мүчөсү жалганган этиш жөнөкөй сүйлөмдө да жана татаал сүйлөмдө да баяндоочтук милдет аткарат. Жөнөкөй сүйлөмдө бул форма аркылуу көбүнчө тилектик маани берилсе, татаал сүйлөмдө натыйжанын чыгышы үчүн шарт же болбосо баш сүйлөмдөгү кыймыл-аракеттин мезгили көрсөтүлөт. Татаал сүйлөмдүн составында грамматикалык бир форма аркылуу жогорку эки маанинин кайсынысынын берилгени баш сүйлөмдүн баяндоочунун формасы аркылуу белгилүү болот. Үшүнтүп -са мүчөсү баш сүйлөм менен багыныңкы сүйлөмдү грамматикалык мүчө аркылуу байланыштыруучу каражаттардын бири болуп эсептелет. Ошону менен бирге -са мүчөсү аркылуу баяндооч сөз гана көрсөтүлбөстөн баяндоочтун ээси да көрсөтүлөт жана ал болжолдомо-шарттуу ыңгайдын башка ыңгайлардан өзгөчөлүгүнүн бири болуп эсептелет.

Натыйжанын чыгышы үчүн болгон шарттын мүнөзүнө жараша шарттуу оборот реалдуу жана реалдуу эмес (ирреалдуу) болуп экиге бөлүнөт. Натыйжа үчүн коюлган шарттын мындай реалдуу же ирреалдуулугуна карата анын учур чак жана өткөн чак деген эки чак формасы колдонулат. Эгерде натыйжанын чыгышы үчүн коюлган шарт чындыкка карама-каршы келбей аткарылууга мүмкүн болсо, бул шарттуу обороттун реалдуу түрү болуп эсептелет. Мындай учурда багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу учур чак формасында болот да, баш сүйлөмдүн баяндоочу окуянын мүнөзүнө жараша келер чак, буйрук, тилек, ниет ыңгай формасында колдонулат:

Ал келсе, мен барам,

Ал кетсе, мен келермин (келер чак).

Ал окуса, бул жазсын,

Алым барса, мен да барайын. (буйрук ыңгай)

Ашым келсе, мен жөнөгөй элем (тилек ыңгай).

Эгерде коюлган шарт натыйжанын чыгышына карама-каршы келсе, же болбосо аткарылууга мүмкүн болбосо, бул шарттуу обороттун ирреалдуу (б. а. реалдуу эмес) түрү болуп эсептелет. Коюлган шарттын ирреалдуу учуру атоочтуктун -ган формасына «болсо» деген связканын кошулушу аркылуу «барган болсо», «келген болсо» сыяктуу болуп (описательно) түзүлөт; жалпы жонунан мындай конструкция шарттуу обороттун өткөн чак формасы болуп эсептелет. Мындай учурда баш сүйлөмдүн баяндоочу көбүнчө өткөн чак формасында колдонулат.

Эгерде тил материалдык байлыктарды өндүрө ала турган болсо, анда келжиректер дүйнө жүзүндөгү эң эле бай кишилер болор эле (Сталин).

Саламаттыгым түзүк болгон болсо, мен быйыл институтту бүткөн болот элем ж. б.

Этиштин болжолдомо — шарттуу формасы көп маанилүү; шартты гана эмес башка да маанилерди билдирет.

Алардын негизгилери болуп төмөнкүлөр эсептелет.

1. Мезгил маанисинде -са мүчөсү жалганган этиш мезгилди билдирип турганда, «эгер» деген байламтаны кошуп айтууга болбойт. -са формалуу этиштин мезгилдик мааниси байыркы түрк тилдеринин эстеликтеринен да кезигет. Мисалы:

байыркы түрк тилинде: ол йиргерү барсар, түрк будун, эл-течисен (о тюркский народ, когда ты идешь в ту страну, ты становишься на краю гибели).

Кийизбай карт кекирип кымыз ичсе, ичик жамынып, жая кертип чайнаса, анын койчусу Самтыр эски таардан кызандап эти көрүнсө, чылгый чаначтан кылчылдап чалап жутуп, карда кой артында жүрсө, тендик кана (Тоо арасында).

Мезгилдик маани мындан башка да жолдор менен берилет. Багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу -са формалуу этиштен болгон сүйлөмдүн составына мезгилдик маанидеги тактоочтор катышканда багыныңкы сүйлөм баш сүйлөмдүн мезгилин көрсөтөт.

Кээде астынан төмөн караса, кээде туурадан капталдап карайт (Байтемиров). Молотилка бирде шакылдап, бирде дүкүлдөп көп сугунса, аптыгып, аз сугунса, умсунуп урунуп беринип күрсүлдөп жүрүп жатты (Бакыт).

2. Тилектик мааниде -са формалуу этиш жардамчы этиш «экен» менен да жана ансыз да колдонулат. -са мүчөсүнүн бул мааниде кезигиши байыркы жана азыркы түрк тилдеринен да кезигет. Мисалы, байыркы түркчө сувсамак — жажда (желание пить воду). Салыштыр турцияча су-са-мак — жажда, түтүн — се-мек — хотеть курить ж. б.

Кишен салган бутума

Каракчылар жоголсо.

Булутсуз чыккан ай, күндөй

Жаркыраган заман тоголсо.

Жарды-жалчы букара

Жакшылык күнгө оролсо,

Ошол күндү мен көрсөм

Ошол замат мейли өлсөм (Токтогул).

Саадатты жамандаганды токтотуп, иш туурасында сүйлөсө экен. Тамаша башталса экен (Тоо арасы).

3. -са формалуу этиш жөнөкөй сүйлөмдүн составында өтүнүү-сурануу маанисинде да колдонулат. Бул маани көбүнчө бирөөгө кайрылганда кездешет. Мындай учурда этиш жөнөкөй же болбосо татаал да болушу мүмкүн.

Жок Сапаш, тышка чыгып берсең (Тоо арасы). Ырдап койсоң, сүйлөшүп берсең ж. б.

4. Салыштыруу мааниси.

Октябрь революциясынан мурун кыргыз элинин сабаттуулугу эки процент болсо, азыр кыргыз эли жалпы сабаттуу болду.

Картошка кишинин оозун күйгүзсө, эр деген жүрөктү, жанды күйгүзөт, секет... (Биздин замандын кишилери).

Салыштыруу мааниси кээде сурама ат атоочтордун катышуусу аркылуу да берилет.

О, сен экөөбүз кандай болсок, ал да ошондой (Тоо арасы).

5. Орун жана өлчөмдүк мааниси. Орун жана өлчөмдүк маанидеги суроолуу ат атоочтор катышса, баяндоочу -са формалуу этиштен болгон багынычтуу сүйлөм орун жана өлчөмдүк маанини билдирет. Мисалы:

Мен кай жерге барсам, сен да ошо жакка бар.

Акыл канча болсо, күч ошончо.

Канчалык чыдамкай болсон, ошончолук береке табасын (Жылкычы келин).

6. Карама-каршы мааниси. Шарттуу этиштин -са мүчөсү аркылуу түзүлгөн багынычкы сүйлөмдүн баяндоочуна «да» бөлүкчөсүнүн кошулушу аркылуу баш сүйлөмдөгү ойго карама-каршы маани берилет.

Ит караган тарапты Наз тикирейе караса да, дароо эчтемени көрө албады (Койчу Наз).

Ооз учунан айтылса да, Бердибайдын бул сөзү ишенимдүү угулуп, Курман ага семирп жүрдү (Тоо арасы).

Көзүм көрбөсө да, жыйналышка барам.

Кээде мындай конструкцияда «да» бөлүкчөсү колдонулбай калышы да мүмкүн, бирок андан карама каршылык маани берилбей калбайт. Мындай учур поэзиядан да, прозадан да кезигет. Мисалы:

Жаштар менен жарышып

Жүгүрсөң келбейт балалык.

Үшкүрүп үч ай токсон күн

Турсаң келбейт балалык (Токтогулдан).

-са мүчөсү аркылуу берилген карама-каршылык маани атоочтуктун -ган формасынын «менен» деген жандооч менен айкалышы аркылуу да берилет. Мисалы: Таш ошончолук көп болгону менен жер бети кыртыштуу (Койчу Наз).

Чакчылдардын -ганча формасынын тескери түрү -майынчанын билгизгени да -са конструкциясыныкына жакын, бирок анын дал өзү эмес, анткени -майынча аркылуу берилген маани убакыт боюнча болгон чектөөгө негизделген. Ал эми -са формасы аркылуу берилген маани болсо шартка негизделген. Мисалы:

Кайындуну кыздар бешинчи сынапты бүтүрмөйүнчө күйөөгө берилбейт. Оойт десеңчи, эр чегишмейин бекишпейт. Башта кара катты көзү тааныбай караңгыда буюккан чокойчондор, боз тончондор жапатырмак лекбезде окушуп, сабатсыздыкта-

рын жоюшмайынча мына бу кезитти да окуй алмак эмес (Тоо арасы).

7. Себеп мааниси. Тамеки тартсам, жөтөлөм. Муздак ичсем тамагым ооруйт ж. б.

Этиштин бул ыңгайынын формасы кээ бир мүчөлөрдүн же болбосо жардамчы этиштердин кошулушу аркылуу жогорку көрсөтүлгөн маанилерден башка да кошумча маанилерди билгизүү үчүн колдонулат. Бул маанилердин берилишинде -чы мүчөсүнүн жана жардамчы этиш «бол» дун ролу чоң.

-са формалуу этиштин жак мүчөсү жалганган түрүнө -чы мүчөсү жалганып айтылганда, интонацияга карата төмөнкүдөй маани берилет.

а) Өкүнгөндүк мааниси.

Таң эртеден бери акыйып турам же өткөрсөчү, же бирөө сурап койсочу (Тоо арасы).

Кызыл оңбос болсочу

Кыз бурулбас болсочу.

Көгөргөнү чын болсо,

Гүлдөр солбос болсочу (Токтогул).

Кээде өкүнүү мааниси -са мүчөсү жалганган этиштен кийин «эмне» деген сурама ат атоочтун колдонулушу аркылуу да берилет.

Кырга чыгып батышты карагыча, ошол кулундун жонуна жабуу жаап койсом эмне... (Жылкычы келин) ж. б.

б) Диалог шартында айтылган учурда, суроо маанисин билдирет. Мындай учурда -са+м+чы конструкциясы көтөрүңкү үн менен айтылат.

Эгер ал карышкыр келбей койсочу? А кокус келип коюмду зыянга учуратып, өздөрү аттырбай кетип калышсачы? деген ойлор да Наздын көңүлүнө келип кетет (Койчу Наз).

в) Өтүнүү мааниси.

Айткан сөзүм уксаңчы,

Угуп үйдөн чыксаңчы.

Бир эле түн жатамын

Мага ырайым кылсаңчы (Токтогул).

г) Жумшартылып (сылык) айтылган буйрукту билдирет. Береги ээси жок малды айдап барып союп алсаңарчы. Кедей болуп сен ишке жарасаңчы (Тоо арасы).

д) -са формасындагы этиштин түрдүү оттенекко ээ болушунда жардамчы этиш «бол» да чоң ролду ойнойт. Негизги этишке «бол» айкын өткөн чак, же болбосо айкын келер чак формасында кошулуп айтылышы аркылуу сүйлөмдүн контекстине карата кыймыл-аракеттин аткарылышына канааттангандык, жетишүүлүк (достаточность) оттеногу же болбосо мүмкүндүк оттеногу берилет. Мындай учурда жардамчы этиш «бол»

бирде өткөн чак формасында, бирде келер чак формасында колдонулат. Мисалы:

Айлансам болот элдерден
Абытай ишке жарады,
Абытайдын аялы
Чапанымды жамады (Токтогул).
Кайда жүрсөң, эсен жүр,
Угулса болду кабарың.

Койлерум кыштан семиз чыкса болгону дейби (Тоо арасы).
ж) Өтүнүү, сурануу мааниси кээде -са мүчөсү жалганган этишке чакчылдын -а, -е, -й формасында турган «бол» деген жардамчы этиштин кошулушу аркылуу да берилет.

Токтогул черткен «Жаш кыял»
Тыңдасаң боло Алымкан.
Ак шайы жоолук колго алып
Булгасаң боло Алымкан.
Аз күнчүлүк өмүрдө
Жыргасаң боло Алымкан (Токтогул).

Орозойдун он уулундай туш-туштан обдулбай баштуу отурсак боло (Тоо арасы).

е) Айрым учурда «-са+бол—» айтылган сөзгө карата субъективдүү мамиленин эмоциялык кооздук жагын да көрсөтөт. Көрсө, ачендик памила сурайт тура, а менин кулагыма Калима дегендей угулса болобу (Тоо арасы).

Этиштин -са формасы башка сөздөр менен айкалышып айтылат да, «керек» (<кергак) менен кошулганда болжолдоону билдирет.

Ал Ыманбайдын суроосун укпаса да керек. Саадат үйдөн кууп чыгар бекен деп ойлоно берсе керек, колу көз алдында турган тутканы таппай каалганын бетин сыйпалап алды (Тоо арасы).

-са мүчөсү жалганган этиштин өзгөргөн түрүнө суроолуу -бы мүчөсү жалганып, же болбосо -са формалуу этиш суроолуу ат атоочтор менен бирге айтылганда, мындай конструкция сүйлөөчүнүн өзүнө өзү же болбосо башка бирөөгө кеңеш үчүн кайрылганын көрсөтөт. Мисалы: эмне кылсам? Барсамбы же барбасамбы? Айтсамбы, айтпасамбы деген кишиче бир тынымга ойлонуп турду (Тоо арасы).

Этиштин -са формасына байланыштуу болгон маанилерди айтуу менен бирге анын сенек формаларына да токтоло кетүү керек.

Этиштин -са мүчөлүү формасы кыргыз тилинде айрым учурда модалдык сөздөргө айланып кеткени да байкалат. Буларга биринчи иретте этиштин «көрсө» деген формасы кирет. Бул натыйга модалдык сөз катарында «таңдануу» маанисинде колдо-

нулат да, орусча «оказывается» болуп которулат. Модалдык маанинин сенек формага «десе» ни да кошууга болот: О жаман арам десе (Тоо арасы).

-са мүчөсүнүн кээ бир формалары байламталар категориясына да өткөн: болбосо, же болбосо, неге десең ж. б.

Болбосонун он түрү «болсо» сөз бирдей зат же кыймыл-аракет жөнүндө болуп жатканда, аларды салыштыруу максатында кийинки сүйлөмдөгү атооч менен бирдикте да айтылат. Сүйлөмдө өз алдынча мүчө болуп эсептелбестен өзү тиешелүү болуп айтылган сөз менен гана биригип кызмат кылат. Негизги ролду анын алдындагы атооч сөз ойнойт.

Кетмен-Төбөдөн Эрназар деген балбан чыкты. Эрназар Аксакалды акырекке бир сайды. Аксакал болсо Эрназардын кекиртегинин кокосун үзө сайып салды (Токтогул). Өмүр Эркингүлгө бир келин берди, а Наздын түнкү күзөтүнө болсо ошол келиндин күйөөсү келди (Койчу Наз).

Тоо башына кар түшүп, суурлар ченге кирди, кашкулактар болсо бөксөдөн чычкан андып калды (Койчу Наз).

НИЕТ ЫЦГАЙ

Этиштин -мак//-мек формасы байыркы формалардын бири. көбүнчө байыркы уйгур эстеликтеринен кезигет. Байыркы уйгур тилинде ал этиштик атооч маанисинде колдонулган да, атоочтук касиетке ээ болуп атоочтор сыяктуу жөндөлгөн, -сыз жана таандык мүчөсү да жалганган. Ал турсун -лыг//-линг мүчөсүнүн жалганышы аркылуу андагы сын атооч да түзүлгөн.

Этиштин -мак//-мек формасы азыркы түрк тилдеринде таралышы жана кандай мааниде колдонулушу жагынан да бирдей эмес. Азыркы түрк тилдеринин ичинен ал огуз (турция, түркмөн, азербайджан) жана карлук (өзбек, уйгур) группасына мүнөздүү. Бул тилдерде ал кыймыл-атоочтук мааниде жана этиштин ыцгайлык формасы катарында колдонулат. Бирок бул тилдерде -мак//-мектин ыцгайлык маанисине караганда номинативдүүлүгү басымдуу келет жана буларда -мак мүчөсү жалганган сөз негиз сыяктуу кабыл алынып, ага сөз жасоочу мүчөнүн да жалганышы мүмкүн. Түрк тилдеринин көпчүлүгүндө, мисалы, кыргыз, казак, ногой, башкырт ж. б. -мак//-мек мүчөсүнүн кыймыл-атоочтук мааниде колдонулушу анчалык мүнөздүү эмес. Булардын кээ бирөөндө -мак//-мек таптакыр колдонулбайт, же болбосо калдык катарында айрым сенек формаларда гана сакталган.

Азыркы түрк тилдеринин арасында -мак//-мек мүчөсүнүн маани жагынан мындай түрдүүчө болушу кокусунан болгон иш болбоого керек. Байыркы түрк тилдеринде, мисалы, уйгур тилинде -мак//-мек мүчөсү жалаң гана атоочтук мааниде колдо-

маларды эсепке албаганда экөө эки башка мааниде колдонулат: бири этиштин ыңгай формасы катарында (-мак), бири этиштен атооч жасоочу мүчө катарында, Мисалы: басма, тартама, асма, чалма ж. б.

Ниет ыңгайдын грамматикалык формасы болуп -мак, -макчы мүчөлөрү эсептелет да, булар негизинен кыймыл-аракетти иштөө үчүн болгон ниетти билдирүү үчүн колдонулат.

Ниет ыңгайда эки чак бар: учур чак, өткөн чак. Мунун учур чагы этишке -мак, -макчы мүчөлөрүнүн жалганышы аркылуу түзүлөт да, мааниси жагынан субъектинин ойлонгон ниетин угуучуга азыркы учурда билдирет. Мисалы:

Жолдош кара дыйкан Шаршенин азыркы суроосуна карай мен эмне айтмакчымын. Барымта, доону атка минер шылуундар бүтүрмөк. Кедей ыйлап-сыктаса мейли, шылуундар чардап алмак (Тоо арасы).

Өткөн чагы «эле» деген жардамчы этиштин кошулушу аркылуу түзүлөт. Эленин кошулушу аркылуу негизинен өткөн чактык маани берилгени менен сүйлөмдүн контекстине карата башка да оттенктордун берилиши мүмкүн. «Эле» менен бирге айтылган учурда ниеттин иш жүзүнө аткарылган, аткарылбагандыгы сүйлөөчү үчүн белгисиз болот. Ошондуктан -мак, -макчы мүчөсү жалганган этиштен кийин түшүндүрмөнүн кошулушу талап кылынат.

Мисалы: Ал шаарга келмекчи эле (келиптирби?) ж. б.

Эгерде айтылган иш иш жүзүнө аткарылбай калса, анда түшүндүрмө сөз тескери мааниде колдонулат. Мисалы: Аба ырайынын прогносу боюнча Ак-Сай, Арпа жайлоолоруна кечээ кар жамак эле жаабаптыр.

Эгерде жогоркудай конструкция эле сиз айтылса, анда айтылган убада же ниет гана көрсөтүлгөн болот. Бул эл азыр жаштардын бири Осмонго колуктусун кубалатышмак.

Этиштин -мак жана -макчы формасы жалаң гана ниетти эмес милдеттүүлүктү, тийиштүүлүктү да билдирет.

Мисалы: Таш менен жапалакты урса да жапалак өлмөкчү, жапалак менен ташты урса да жапалак өлмөкчү. Ушуну көрсөтмөк бөлтүрүк, кечегим болсо, айлыма Баатырбек өзү келмек (Тоо арасы).

-мак, -макчы формасы аркылуу болжол түрүндө берилген маани кээде мүмкүндүк катарында да кабыл алынат. Мүчүлүштөбөсөң чоң Сыдык сени бөктөрүнүп кетмек (Тоо арасы).

Ниет ыңгай башка да жардамчы этиштер менен да кошулуп айтылат. -мак, -макчы формасынаты негизги этишке жардамчы этиш «бол» өткөн чак формасында кошулуп айтылса, анда ишти иштөө үчүн болгон ниеттин чечилгендиги көрсөтүлөт.

Мисалы:

Касейин Баатырбекке салам айттырып, кудагыйлары эмдиги жумада жыгач түшүрмөк болушуптур.

Бах, чиркин дүнүйө, өлбөгөн кедей кеңештин тушунда таалайга жетмек болду го.

Ал бүгүн айылдагы партия, молодождордун мажлисин өткөрмөк болуптур (Тоо арасы).

Контекстте карата -мак+болду кээде кыймыл-аракеттин башталууга же аяктоого жакындап калгандыгын да көрсөтөт.

Мисалы: Кеч кирип кетмек болду деген үн чыйылдап ачуу чыкты. Бол ылдам, поезд жөнөп кетмек болду. Атчан киши келип калмак болду ж. б.

Бир ишти күчөтүп көрсөтүү үчүн этиштин -мак формасына таңгыч «түгүл» же болбосо «турсун, тургай» деген сенек этиштер кошулуп айтылат. Мисалы:

Куюшканы шыпырылмак түгүл, арка мойну астында калса экен. Ой, ошол чолок саз чаар көтөрүлмөк тургай андан ары көкөлөп, жети катар асманга чыгып барып келсе да, ал мытайымдын колунан бизге жакшылык жок десенчи, Өмүкө (Тоо арасы) ж. б.

Бул мисалдарда этиштин -мак формалары баяндоочтук милдет аткарат. Кээде -мак (турмак) «түгүл» жана «тургай» күчөтүү маанисиндеги таңгычтык форма катарында гана колдонулуп калат. Мындай учурда алар орус тилине «не только, но и» болуп которулат: кетмен турмак||тургай||түгүл чалгы жок ж. б.

-мак жана -макчы экөө тең ниет ыңгайдын морфологиялык мүчөсү болуп эсептелип, ниетти, милдеттүүлүктү же болбосо тийиштүүлүктү билгизгени менен алардын ичинен составдык элементтен турган -макчы мүчөсү күчөтүү маанисинде «түгүл» жана «тургай» менен бирге айтылбайт. Анткени -мак кыймыл-атоочтук баштапкы номинативдүүлүгүн жоготкон эмес, ага терс маанидеги сөздөрдүн айкашууга мүмкүнчүлүгү бар. Ал эми анын туунду формасы болсо -чы мүчөсүнүн жалганышы аркылуу номинативдүүлүгүн жоготкон. Ошондуктан терс маанидеги сөздөр ага жалгана албайт.

Этиштин -мак формасынын суроолуу түрү -бы жана «эле» деген жардамчы сөздүн кошулушу аркылуу түзүлөт. Мисалы:

Жыйналыш клубда өтмөк беле? ж. б.

Айрым учурда мындай конструкция интонацияга карата суроо иретинде эмес жайынча гана айтылат да, субъективдүү мамилени билгизет. Мисалы:

Кокус Касеиндер камынып, салыш баштаса, биз тим турмак белек. Жск кудага да тил тиймек беле (Тоо арасы). Салыштыр. «Биз тсого бармак белек?» менен «биз тоого бармак белекти».

Ниет ыңгайдын тескерин формасы «эмес» аркылуу түзүлөт. Мисалы, мен бармак эмесмин, сен бармаксың. Абыл келмек эмес ж. б. Ушу конструкцияга «беле» (бы эле) кошулган учурда, «эмес» терстик маанисин жоготот да, милдеттүүлүк оттенкасы күчөтүлөт же болбосо белгиленип баса айтылат.

ТИЛЕК ЫҢГАЙ

Тилек ыңгайынын мүчөсү -гай да грамматикалык байыркы формалардын бири болуп эсептелет. Ал баштапкы толук формасында байыркы түрк тилдеринен да кезигет. Мисалы, байыркы уйгурча болгай сизлер -вы, надо думать будете, болгай эр-ти—о еели бы была, йитлинмегей, йокаткайлар—да погубит ж. б. Азыркы түрк тилдеринде каалоо ыңгайынын байыркы формасы -гай тилдин өсүш процессинде фонетикалык жагынан өзгөрүүгө дуушар болуунун натыйжасында бирдей даражада сакталбаган. Кээ бир түрк тилдеринде -гай формасынын өзү калдык катарында гана сакталганда, каалоолук мааниде анын ордуна фонетикалык жагынан өзгөргөн түрү колдонулат. Мисалы, башкыр, уйгур, турция тилдеринде иш ушундайча турат. Ал эми азыркы түрк тилдеринин экинчи бирөөлөрүндө -гай өзүнүн баштапкы толук формасында жана өзүнүн маанисинде колдонулат. Бул тилдерде -гай менен бирге анын фонетикалык өзгөргөн түрү да бар. Бирок буларда анын өзгөргөн түрү -гайга караганда мааниси жагынан башкачараак болуп колдонулат. Мисалы, кыргыз, казак, алтай, өзбек тилдеринде. Бул жагынан алып караганда түрк тилдеринин грамматикалык түзүлүшү жана негизги сөздүк фондусу бир болгону менен алардын өсүү темптеринин бирдей эместигин байкоого болот.

Кыргыз тилинде -гай формасы кыймыл-аракеттин аткарылышы үчүн болгон тилекти, башкача айтканда, субъективдүү мамилени билгизет да, ага дайыма жардамчы этиш «эле» кошулуп айтылат. Үч жактын жекелик жана көптүк түрүнүн жак мүчөсү жардамчы этиш элеге жалганат. Мисалы: Мен жөнөгөй элем. Сен келгей элең. Ал баргай эле ж. б. Субъективдүү мамиле жалпысынан каалоо (тилек) болгону менен аны менен бирге башка да кошумча маанилердин болушу мүмкүн. Жогорку келтирилген сүйлөмдөрдө -гай+эле аркылуу берилген кыймыл-аракет иш жүзүнө аша элек, сүйлөөчү субъект анын аткарылышы жөнүндө гана тилейт. Анын аткарылышы же аткарылбай калары сүйлөөчү үчүн ачык эмес жана ага субъектинин өзүнүн көзү да жетпейт.

Кыргыз тили Орто-Азиядагы түрк тилдеринен каалоо ыңгайына жак мүчөлөрүнүн жалганышы жагынан кескин түрдө айрылат. Кыргыз тилинде тилекти билдирүүчү -гай формасына жак мүчө жалганбайт. Жак мүчө биздин тилде жардамчы этиш эле ге жалганат да, -гай формалуу этиш дайыма «эле» менен бирге айтылат. Байыркы жана азыркы көпчүлүк түрк тилдеринде каалоо ыңгайы «эле сиз» колдонулуп, жак мүчөнүн -гай формасына тикеден тике жалганышы, кыргыз тилинде ага эледин кошулушу кийинки кездеги болгон кубулуш деп болжолдоого алып келет.

Кыргыз тилинде каалоо мааниси этишке -гай мүчөсүнүн жалганышы+эле аркылуу гана берилбестен башка жолдор менен да берилет.

а) -са мүчөсү аркылуу. Айрым учурда этишке -са мүчөсүнүн жалганышы аркылуу шарт же болбосо убакыт эмес кыймыл-аракеттин аткарылышы үчүн болгон тилектик маани да берилет. Мындай учурда кээде -са мүчөсү жалганган этиш менен бирге жардамчы этиш «экен» кошулуп да, кээде кошулбай да колдонулушу да мүмкүн (Бул жөнүндө шарттуу ыңгайды караңыз).

б) Каалоо мааниси кыймыл-атоочтун -гы формасы аркылуу да берилет. Бирок ал өз алдынча эмес, ага таандык мүчөнүн жалганышы жана ага «бар», же болбосо «кел» деген этиштин кошулушу аркылуу гана колдонулат.

Ушинтип «каалоолук» деген сөздү кеңири мааниде алганда кыргыз тилинде бул негизинен эки түрдүү грамматикалык форма аркылуу берилет деп эсептөөгө болот.

Бирок ошенткени менен бул экөө грамматикалык форма жагынан гана эмес, кошумча маанилери ж. б. жактары боюнча да бири-биринен айрылат. Мындай айырмалар катарында төмөнкүлөрдү көрсөтүүгө болот.

1) Тилек ыңгайынын -гай формасынын колдонулуу сферасы -гы формасыныкына караганда алда канча кең. Биринчи форма жандуу, жансыз же болбосо жаратылыштык кубулуштар менен да колдонула берет. Ал эми экинчиси болсо жандуу заттар, башкача айтканда, логикалык жагынан аракеттенүүчү жактар менен гана колдонулат.

Мисалы: Мен тоого баргай элем, күн жаагай эле, ат качпагай эле, чөптөр, гүлдөр өскөй эле, суу ташыбагай эле ж. б. деп буларды -гай формасы менен айтууга мүмкүн. Ал эми -ты менен болсо менин баргым келет, куштун эт жегиси келип турат же болбосо күндүн жаагысы келбеди деп сейрек болсо да айрым учурда кээ бир жаратылыштык кубулуштар менен айтылганы менен «столдун сынгысы келбеди» деп -гай формасы менен айтылуучу жансыз заттарды муну менен айтууга эч мүмкүн эмес. -гы формасынын жансыз заттар менен мындай колдонулбастыгы алардын лексико-грамматикалык мааниси менен байланыштуу болуу керек. Анткени жансыз заттар же болбосо жаратылыштык кубулуштар грамматикалык жагынан «субъект» болуп эсептелгени менен аларда жандуу заттардагы кыймыл-аракеттин иштелиши үчүн болучу ыклас, ниеттин болушу мүнөздүү эмес жана аларда бул маани боло да албайт. Ошондуктан -гы формасы жансыз заттар менен айтылбайт жана ал буларга мүнөздүү да эмес. Бирок ошенткени менен кээде оозеки речте жогоркудай «күндүн жаагысы келбеди (го)»

деп айтылып калышы да мүмкүн. Жансыз зат—күндүн мындай конструкцияда айтылып калышынын себеби мында күндүн жаашы кектөмдүн жана дыйканчылыктын болушунун негизги шарты катарында түшүнүлгөнү, башкача айтканда, логикалык аракеттенүүчү жак сыяктуу колдонулганы менен байланыштуу болуу керек. Бул болжолдоо якут тилинин материалы менен да ырасталышы мүмкүн. Якут тилинде дайыма жекелик түрдө колдонулуучу зат атооч күнгө -лар мүчөсү да жалганат. Мында -лар аркылуу анын көптүк мааниси берилбестен эркелетүү (возвеличительно—ласкательное) мааниси берилет. Күндүн мындай мааниде колдонулушу түндүктөгү жаратылыштын өзү аркылуу түшүндүрүлүшү мүмкүн. Анткени ал жакта күндүн пайда болушу чоң кубаныч болуп эсептелет жана аны менен кыштык узак «уйкудан» кийин жаратылыштын тирилиши да байланыштуу.

2) Кошумча маани жагынан болгон айырма. Этиштин -гай формасы кыймыл-аракеттин аткарылышы үчүн болгон сүйлөөчүнүн тилегин билгизет. Ал эми -гы формасы болсо сүйлөөчүнүн ишти иштөө үчүн болгон ыкласын, ошону иштөөгө анын ниеттенгендигин көрсөтөт. Бирок мындагы ниеттик кошумча маани менен -мак, -макчы мүчөсүнүн жалганышы аркылуу берилген ниеттик маани бирдей эмес. -гай (эле) аркылуу берилген формада тилектин аткарылышына сүйлөөчүнүн өзүнүн да көзү жетпейт. Ал эми -гы формасында болсо мындай күнөмдүүлүк, ачыктыктын элементи жок; мында ал аркылуу ишти иштөөгө ыкластын, ниеттин түшкөндүгү гана берилет.

Эң акырында -гай//кей формасынын чыгышы жөнүндөгү маселеге да токтоло кетүү керек.

Кээ бир изилдөөчүлөр -гай//кей башта чакчыл болгон, бирок өзгөрүүлөргө учурап, «желательный» (каалоо) ыңгайынын (жазайын) негизине айланган, экинчи жагынан, жардамчы этиш «эле» менен айкашып колдонулуучу «желательно—составительный» ыңгайынын маанисинде колдонула турган болгон деп эсептешет. -гай//кей формасынын фонетикалык жагынан өзгөрүүгө учурап -ай//ей ге айлангандыгы жана жардамчы этиш «эле» менен бирге каалоо ыңгайынын маанисинде колдонулуп калышы талашсыз нерсе. Бирок «байыркы чакчыл» форма деп аны генетикалык жагынан чакчылдар менен байланыштыруу гана күнөмдүүлүккө алып келет. Анткени муну ырастоо үчүн ага тарыхый жагынан эч кандай факты келтирилбейт, анын үстүнө -гай//кей формасынын башта «чакчылдык» маанисинде колдонулушу жана байыркы убакта чакчылдардын -гай//кей формасынын болгондугу жөнүндө да азырынча эч кандай факт жана маалымат да жок. Тескерисинче, чакчылдардын ^{-а}/_{-е}

формасы генетикалык жагынан -гай//-кей ден чыккандыгы жөнүндө маалымат бар.

Экинчи бир изилдөөчүлөр -гай//-кей формасын генетикалык жагынан азыркы тилдерде этиштен зат атоочту жасоочу -гак// -гек мүчөсү менен байланыштырышат.

Формалдык жагын жана фонетикалык айрым закон ченемдүүлүктү эске алганда -гак//-как менен -гай ды башта генетикалык жагынан байланышта болгон экен деп адегенде ойлоого мүмкүн. Бирок эгерде фонетикалык кубулуштарга өтө кунт коюп кылдаттык менен карасак, жогорку пикирге толуту менен макулдашуу кыйын. Анткени фонетикалык закон ченемдүүлүк боюнча к тыбышы й га өтпөстөн г тыбышы өтөт. Мисалы, байыркы түрк тилдеринде бег кыргыз тилинде бий, тег > тий ж. б. Кыргыз тилинде бий менен бирге бег дин каткалаңга өткөн түрү бек да бар. Башкача айтканда, байыркы түрк тилдериндеги бег дин ордуна бизде бек жана бий колдонулат жана алардын азыркы мааниси да бири-биринен башкача. Бул фактыга карап байыркы түрк тилдериндеги бег кыргыз тилинде бий жана бекке айланган экен деп ойлоого жарабайт. Анткени фонетикалык закондун нормасы боюнча кыргыз тилинде ал бийге айланган. Ал эми анын каткалаңга өткөн түрү болсо кыргыз тилинде г нын к га өткөнүнөн келип чыкпастан ал сөз бизге өзбек тили аркылуу келип кирген. Салыштыр кышлаг кыштоо. Ал эми мунун биринчисинин каткалаңга айланган түрү-кыштак болсо бул да кыргыз тилине өзбек тилинен келип кирген. Ушинтип фонетикалык закон боюнча -гай//-кей ди генетикалык жагынан -как//-кек менен тупадан туура байланыштырып, -как//-кекти анын баштапкы формасы деп эсептөөгө болбойт. Мунун баштапкы формасы -каг//-гаг болушу керек да, -как//-кек болсо анын каткалаңга өткөн түрү болушу мүмкүн. Салыштыр кышлаг > кыштоо ж. б.

Байыркы түрк тилдеринде, мисалы, «Кудатку биликте» каалоо ыңгайынын толук формасы -гай менен бирге анын кыскарган түрү -га нын да бардыгын белгилеп кетүү керек. Байыркы уйгур тилинде -гай//-кей жалаң гана тилектик же болбосо каалоо маанисинде гана эмес башка кошумча мааниде да колдонулгандыгы байкалат. Мисалы: Санату ва айугай (айу—угай) сизге бу тилим — этот мой язык да сможет сказать тебе достойно много хвала (Подарок истин, 3 сап). Модалдык бул маани азыркы кыргыз тилинде жок. Байыркы түрк тилдеринин кээ бир эстеликтеринде -гай//-кей формасы мааниси жагынан азыркы кыргыз тилиндеги айкын келер чактын үчүнчү жагына туура келген учуру да байкалат.

Мисалы, улар өзлари ок качкай ул (Рабгузи) — кырг. алар өздөрү эле (гана) качат эле.

БУЙРУК — КААЛОО ЫҢГАЙ

Буйрук—каалоо ыңгай этиштин калган ыңгайларынан мааниси жагынан гана эмес грамматикалык формасы жагынан да айрылат. Мындай айырма төмөнкүдө турат. Башка ыңгайларда алардын праматикалык формасы жана ал аркылуу берилген кыймыл-аракетти иштөөчү субъектини көрсөтүүчү жак мүчө өзүнчө форма аркылуу берилсе, буйрук ыңгайда булар бир гана форма менен берилет. Бирок мындан алардын үч жагына тең колдонулуучу форма бирдей экен деп ойлоого жарабайт. Буйрук ыңгайда колдонулган жактык формалар ар түрдүү жана биринчи жагынан башкасы чыгышы жагынан ат атооч эмес.

Буйрук-каалоо ыңгай сүйлөөчү тарабынан кыймыл-аракеттин буйрук, каалоо, түрткү, сунуш, чечим түрүндө сүйлөөчү тарабынан үч жакка карата айтылганын көрсөтөт.

Буйрук ыңгайдын маанисинин мындай өзгөчөлүгүнө жана кыймыл-аракеттин кайсы жакка айтылгандыгына карата мунун жактарынын грамматикалык формалары да ар түрдүү.

Буга карап кээ бир изилдөөчүлөр кыргыз тилиндеги «буйрук» же болбосо кээде «буйрук—каалоо» деп аталуучу бир эле ыңгайдын үч жагынын ар бир мүчөсүн өзүнчө ыңгай кылып на туура бөлүштүрүшкөн. Биринчи жакты бул ыңгайга кошпоочулар биринчи жак аркылуу берилген субъект «өзүнө өзү буюра албайт», ошондуктан ал буйрук ыңгайга да кире албайт деп мотивировка кылышат. Биринчи жак гана эмес айрым учурда үчүнчү жак да буйрукту билгизбей калган учуру болот. Мисалы, Эшикти карачы, атаң келип жүрбөсүн! Бул мисалда эч кандай буйруктук маани жок.

Жогорку жакта айткандай бул ыңгайдын грамматикалык мааниси башка ыңгайлардыкынан бөтөнчө; сүйлөөчү тарабынан кыймыл-аракет кайсы жакка — субъектиге карата айтылганын көрсөтөт. Кыймыл-аракеттин кайсы жакка карай айтылганына жараша үч жагы үч түрдүү грамматикалык форма аркылуу айтылат.

Мунун биринчи жагынын жекелик түрү -айын (бар -айын), көптүк түрү -алык (бар -алык) мүчөлөрү аркылуу түзүлөт. Кээде бул кыскартып -алы болуп да колдонулат (баралы — баралык). Кыргыз тилинде жана башка түрк тилдеринде буйрук ыңгайдын бул жана экинчи, үчүнчү жактагы мүчөлөрү жакты ошону менен бирге ыңгайдын да грамматикалык формасы болуп эсептелет.

Көпчүлүк түрк тилдеринде бул ыңгайдын мүчөлөрү айрым гана фонетикалык жагынан болбосо негизинен окшош. Муну төмөнкү схемада көрүүгө болот.

Ж а к м ү ч ө л ө р ү

Түрк тилдери	Ж а к м ү ч ө л ө р ү		
	I жак	II жак	III жак
кыргызча	-айын, -алык: барайын, баралык	-гын: бар, баргын	-сы: барсын
алтайча	-айын, -алык, -айлык: барайын, баралык, бараалык, барайлык	-гын: бар, баргын	-зын: барзын
казакча	-айын, -алык, -айык: санайын, алалык, алайык	-гын, -гыл: салгын, салгыл	-сын: салсын
өзбекче	-ай, -айин, -айик, айлик: ал-ай, айт-ай, ёз-ай-ин, ёз-ай-лик	-гин, -гил: тутгин, укигил	-син: келсин
уйгурча	-ай, -айлик, -айли: килай, окуй, килайлик, окуйли	-гин: килгин, тургин	-сун: килсун

Биринчи жактын жекелик жана көптүк түрүнүн морфологиялык составы келтирилген тилдердин бирөөндө -айын, -алык формасында, бирөөндө -ай, -айлык формасында колдонулганын схемадан көрүүгө болот. Кыргыз жана башка түрк тилдериндеги биринчи жактын жекелик түрүнүн мүчөсү -айын өзү биринчи иретте составдык элементтерден турардыгын уйгур, өзбек тилиндеги -ай формасы, ушу сыяктуу эле кыргыз тилинде биринчи жактын көптүк түрүнүн мүчөсү -алык тагы «а» да а+й элементтеринен турардыгын башка тилдердин материалдары көрсөтүп турат. Биринчи жактын жекелик жана көптүк түрүнүн мүчөсүндөгү составдык биринчи элементтер, башкача айтканда, -ай (-айын, -а, -алык) жазма эстеликтерден материалды боюнча алып караганда каалоо ыңгайынын мүчөсү -гай, дын -ын (-айын) жак мүчөнүн толук формасынын кыскарган түрү болуп эсептелет. Муну графика боюнча мындай кылып көрсөтүүгө болот: ал -гай -ман ал (г) ай (ма) н ал айын, -(г) а (й) +лык > алык (ал-а-лык) ж. б.

Биринчи жактын көптүк түрүнүн мүчөсү -ык ты кээ бир изилдөөчүлөр таандык мүчөнүн варианты деп эсептешсе, кээ бирөөлөр анын ордуна кыргыз тилинде колдонулуучу -лык ты -лы+к элементтеринен турат; -к этиштик формалардын I жагынын көптүк мүчөсү деп эсептешет. Айрым фактыларга караганда -ык генетикалык жагынан таандык мүчө менен байла-

нышпай, -лык бөлүнгүс элементтерден да болушу мүмкүн; -лык, -дык жана -к, -ык мүчөлөрү жөнүндөгү маселе муну менен бүтпөйт, булар менен кээ бир башка маселелер да байланыштуу. Ошондуктан бул маселе өзүнчө изилдөөнү талап кылат. Кыргыз тилинде башка түрк тилдериндеги сыяктуу биринчи жактын көптүк түрү -лык менен бирге -лы формасы да колдонулат жана бул кийинкиси мурункусунун кыскарган түрү болуп эсептелет. Мисалы, баралык — баралы ж. б.

Экинчи жак кыргыз тилинде да жана башка түрк тилдеринде мүчөсүз да айтылат да, этиштиң уңгусуна же негизине туура келет. Экинчи жактын мүчөсүз айтылган түрү калган биринчи, үчүнчү жактын жак жана ыңгай мүчөлөрүнүн жалганышы үчүн негиз болуп эсептелет.

Экинчи жак кээде кыргыз тилинде -гын, башка түрк тилдеринде да -гын же болбосо-гыл мүчөсүнүн жалганышы аркылуу айтылат. Буйрук ыңгайдын экинчи жагынын бул формасы башка түрк тилдеринен да (уйгур) кезигет.

Мисалы: баргул (баргын), иткил (эткин) ж. б. Ушинтип экинчи жак түрк тилдеринде чакчыл -ганы жана -галы сыяктуу -гын, гыл болуп эки формада колдонулат. Булардын таралышы да чакчылдардыкы сыяктуу бирдей эмес. Кээ бир түрк тилдеринде -гын гана колдонулса, кээ биринде -гын менен бирге аз болсо да -гыл формасы да колдонулат.

Бардык түрк тилдеринде бул ыңгайдын III жагы бирдей, -сын, -зын мүчөсү аркылуу берилет. Бул мүчө үчүнчү жак үчүн жана ыңгайдын морфологиялык формасы катарында гана колдонулат да, сандык идеяга эч тиешеси жок. Үчүнчү жактын көптүк түрү кыргыз тилинде этишке -ыш мүчөсүнүн жалганышы аркылуу берилет. Мисалы, алар барышсын ж. б.

Эми бул жак мүчөлөрүнүн маанисине токтоло кетүүбүз керек.

Биринчи жактын жекелик түрү кыймыл-аракет сүйлөөчүнүн өзүнө карата айтылганын көрсөтөт да, аны иштөөгө өзүн өзү түрткөндүгүн, чеккендигин, башкача айтканда, субъективдүү мамилени билгизет. Мисалы:

- Таң атууга белги болгондо,
- Мен акырын барып жатып калайын ээ? — деп, ордунан акырын туруп, Анархан Каныбектен жооп күткөн сыяктанды.
- Жатар убакта турган кандай адам экен?
- Билбедим, кожом. Кийген киймине, сөөлөтүнө караганда алыстан келген кыргыз бектеринен көрүнөт.
- Андай болсо келсин, бирок мен кийинейин деп Аппак кожо шашып-бушуп кийине баштады (Каныбек II).

Бул келтирилген мисалдардагы маанини нагыз тилекти, каалоону билгизген ыңгай менен салыштырганда анын кандай мааниде колдонулардыгы өзүнөн өзү ачык болот. Салыштыр: Мен бүгүн жөнөйүн менен мен бүгүн жөнөгөй элемди. Мындагы биринчи сүйлөмдө «жөнөйүн» сүйлөөчү биринчи жак кый-

мыл-аракетти иштөө үчүн өзүн өзү түрткөндүгүн, ошону иштөөгө чеккендигин көрсөтөт. Ал эми экинчи сүйлөмдөгү «жөнөгөй элем» болсо кыймыл-аракеттин аткарылышына же аткарылбасына сүйлөөчүнүн көзү жетпейт, ачык эмес; мында ал иш жүзүнө аткарыла элек кыймыл-аракетти иштөө үчүн болгон сүйлөөчүнүн субъективдүү тилегин билгизет.

Бул салыштыруудан **-айын** менен **-гай+эле-м** формалары мааниси жатынан башкача экендигин, демек, **-айын** формасын каалоо ыңгайына кошууга мүмкүн эместигин көрүүгө болот.

Кыймыл-аракетти иштөөгө сүйлөөчүнүн өзүн өзү түрткөндүгүн, аны иштөөгө чеккендигин көрсөтүү **-айын** формасынын негизги мааниси. Биринчи жактын жекелик түрү контексте турганына карата кээде каалоо, өтүнүчтү, канааттангандыкты ж. б. да билгизиши мүмкүн, бирок булар анын грамматикалык негизги мааниси эмес. Мисалы:

Кейибейин жеткенге,
Өксүбөйүн өлгөнгө,
Мен ыраазы болоюн
Эл-журтумду көргөнгө (Токтогул).

Аңгыча болбой койду качыруу үчүн карышкыр көтөрүлө берейин дегенде, мылтык үнү заңк этти (Койчу Наз).

Саадат тамашаны улантайын дедиби же атайын шылдың айткысы келдиби...

Кыштык отунум, айланайын Сапаш (Тоо арасы).

Биринчи жактын көптүк түрү тигил же бул кыймыл-аракетти иштөө үчүн сүйлөөчү өзү кирген топко кайрылганын көрсөтөт. Мында буйрукка караганда чакырык күчтүү десе да болот, бирок ошенткени менен буйруктун да элементи бар.

Мисалы:

Анжыяндык, аркалык,
Баш кошконун айталык.
Алышкан итче кабышпай
Аман-эсен кайталык (Токтогул).

Кана эмесе Шоке! Кымыз жарыктыкты да көтөрөлү! деп Бердибай алдындагы кесени колуна алып, кымызды кылкылдата жутканда чагылыштан уялгансып көздөрү ачылып жумулат.

«Экөөбүз түшөлү. Айнаны үйдөн каттайлы», деди Курман сол жагында келаткан комсомолецке (Тоо арасында) ж. б.

Биринчи жактын жекелик, көптүк түрү, экинчи жактын сылык түрү жана үчүнчү жак билдирген маани -чы аркылуу күчөтүлүп көрсөтүлөт.

Мисалы:

«Назды карайлычы!» деди да, оң тарапка дагы жөнөдү (Койчу Наз).

«Жарылып кетишпесин, булар» деди да, тигил элечекчен келин «кызды узатып береличи».

Тез жетип Калима менен акылдашайынчы (Тоо арасында)
Буйрук — каалоо ыңгайдын экинчи жагы кыргыз жана башка түрк тилдеринде морфологиялык оформлениссиз эле этиштин уңгусу же болбосо негизи аркылуу берилет да, кыймыл-аракет экинчи жакка карата айтылып, буйрукту билгизет. Айрым учурда жогорто айткандай экинчи жактын жекелик одоно түрү -гын мүчөсүнүн жалганышы аркылуу да айтылат да, этиштик негиз аркылуу берилген маани туруктуу буйрук катарында күчөтүлүп көрсөтүлөт. Мисалы:

Балта берди колума
Баскын деп айдап желкелеп,
Салды токой жолуна (Токтогул) ж. б.

Алтай тилинде бул форма аркылуу «өтүнүү» мааниси берилет: баргын, келгин иштегин, ойногун ж. б. Мындай маани кыргыз тилине мүнөздүү эмес.

Экинчи жактын жекелик түрү алкаган же болбосо каргаган учурда -гыр мүчөсү аркылуу айтылат: бай болгур, жерге киргир ж. б. -гыр формасы кээде контекстке жараша жактырбагандык маанисинде да колдонулат: койчу бай болгур, ошону таштачы ары жакка ж. б.

Буйрук — каалоо ыңгайдын үчүнчү жагы калган жактардан жекелик жана көптүк түрү үчүн бир гана форма аркылуу берилгендиги менен айрылат.

Үчүнчү жактын формасы тындоочу экинчи жак аркылуу кыймыл-аракет сөзгө катышпаган үчүнчү жакка карата айтылат да, буйрукту, каалоону, сунушту, чечимди ж. б. билдирет.

Мисалы:

Көп жашаңыз эмгек менен чарчабай!
Ырларыңыз бышкан жүзүм, алчадай.
Таттуу болсун, калың элге дем берсин,
Сиз өмүрдү кайтарыңыз калчабай.
Элдик акын кала берет түбөлүк
Кипаристей, сыйда, жашыл арчадай (Аалыдан)

Тетиги батрак өссүн, адам болсун, Самтырды шайлагыла (Тоо арасында) ж. б.

«Сапарбай туура айтат, баяндама коюлсун», деди Осмон (Тоо арасында) ж. б.

Сөз алган киши сүйлөсүн. Саадаттын керт башына тапшырылсын (Тоо арасында). Август айынын экинчи жарымында мугалимдердин республикалык конференциясы өткөрүлсүн ж. б.

Буйрук — каалоо ыңгайдын үчүнчү жагы жогорку көрсөтүлгөндөрдөн башка жамандык, жакшылыкка алкыш айтканда же болбосо жөн эле нааразылыкты билдиргенде да колдонулат.

Мисалы:

Куруп калсын
Өткөн күнүм,
Өткөндө көргөн заманым (Мукайдан).

Көшөгөң көгөрсүн! Бактың ачылсын! Тилегиң берсин!
Үчүнчү жак ким?, кайдан? деген ат атоочтор менен келгенде белгисиздикти билгизет. Мисалы:

Ким билсин, так эле **Жакыптын** колунан келдиби, бул иш (Тоо арасында). **Кайдан** келсин, кайдан билсин ж. б. Мындай учурда -сын формасы буйрукту билгизбейт. Үчүнчү жак келсин—келбесин, билсин-билбесин сыяктуу формада айтылганда күчөтүү мааниси берилет. Маанисине зыян келтирбей туруп бул форманы -са+да+эле ге которууга болот: келбесе деле, билбесе деле ж. б.

Биринчи жак сыяктуу үчүнчү жак да -чы мүчөсү жалганып айтылат да, буйрукту жумшартып көрсөтөт: алсынчы, кетсинчи, келсинчи ж. б.

Баяндагыч ыңгай

Этиштин баяндагыч ыңгайы кыймыл-аракеттин чындыгында болгонун болуп жатканын же болбосо боло турганын билдирет; мында сүйлөөчү болжолдоону, шартты тилекти айтпастан чындыкта болгон окуяны сүрөттөп көрсөтөт. Ошондуктан бул ыңгайда этишке мүнөздүү болгон чак категориясы ачык көрсөтүлөт. Ал эми калган ыңгайлар болсо негизинен болгон же болуп жаткан, б. а. реалдуу кыймыл-аракетти эмес, болжолдоону, шартты, тилекти, б. а. иштелүүгө мүмкүн болгон кыймыл-аракетти билдирет. Ошондуктан буларда чак категориясы ачык көрсөтүлбөйт.

Бардык кыймыл-аракет мезгил жана мейкиндикте болот.

Чак категориясы айтуучунун сүйлөп турган мезгилине карата кыймыл-аракеттин чындыкта иштелишин көрсөткөндүктөн кыймыл-аракет учур чак, өткөн чак, келер чак болуп үч түрдүү чак формасы боюнча берилет. Бирок кыймыл-аракеттин убакыттагы болгон ар түрдүүлүгүнө карата бул үч чактын ар бири да өз ара түрдүү формалар менен берилет.

Этиштин баяндагыч ыңгайы башкаларга караганда этишке мүнөздүү болгон көпчүлүк грамматикалык категорияларды (чак жак, сан категорияларын) ээлейт. Жак формалары аркылуу кыймыл-аракетти иштөөчүнүн өзү көрсөтүлөт. Мисалы, биринчи жак кыймыл-аракет сүйлөөчүнүн өзү тарабынан иштелгенин көрсөтөт ж. б.

Ал эми сан формасы болсо кыймыл-аракет бир же бир канча адам тарабынан иштелгенин көрсөтөт.

Иштелген кыймыл-аракет мезгил боюнча үч чактын биринде болот. Ошентип бул ыңгай да этиштин калган грамматикалык категориялары менен тыгыз байланышта болот.

УЧУР ЧАК

Учур чак кыймыл-аракеттин сүйлөнүп жаткан мезгилде болуп жатканын көрсөтөт.

Учур чак жөнөкөй жана татаал болуп эки түрдүү жол менен берилет.

а) Жөнөкөй түрү

1. Учур чактын жөнөкөй түрү **жат, отур, тур, жүр** деген этишке байыркы түрк тилиндеги атоочтуктун «учур-келер» чагынын **-ар, -ер, -ыр, -ир** формасынын жалганышы аркылуу түзүлөт. Бул этиштердин ичинен кийинки үчөөндө **-ыр** мүчөсүнүн «р» тыбышы түшүп калган. Бул төртөөнүн өзгөчөлүгү башка этиштер менен кошулбастан туруп да, учур чакты көрсөтөт. Ошондуктан булар учур чактын атайын формалары болуп эсептелет. Калган этиштер болсо учур чакты билдирүү үчүн составдык формаларда колдонулат.

Мисалы, **темир жатыр, ат туру, айылда жүрү, Асан отуру** ж. б.

Бул төрт этиш формасы жагынан айкын келер чакта (мисалы, **тур-а-м**) турсада, жатыш жөндөмөсүндөгү сөздөр менен айкашса, учур чакты, барыш жөндөмөсүндөгү сөздөр менен айкашса, келер чакты билдирип калат.

Мисалы, **төрдө отурат** (учур чак),

төргө олтурат (келер чак);

үйдө жатат (учур чак),

үйгө жатат (келер чак) ж. б.

2. -оо жана -уу менен келген кыймыл атооч+жатыш жөндөмөсүнүн мүчөсү. Бул форма азыркы убакытта болуп, акырындык менен созулуп жаткан кыймыл-аракетти билгизет.

Мисалы, **Окуучулардын саны өсүүдө. Келиндердин суулуктары тынымсыз дыбыроодо** ж. б.

3. Жатыш жана чыгыш жөндөмөсүндөгү сөздөргө келер чак формасындагы этиштин кошулушу аркылуу. Мындай форма мурун башталып, кийинки мезгилдерде да улантылып жаткан кыймыл-аракетти билгизет. Мисалы: **мен заводдо иштеймин, мектептен окуймун**. Булар формасы жагынан келер чак болсо да, учур чак маанисинде кыймыл-аракеттин азыркы мезгилде болуп жатканын билгизет. Сүйлөөчүнүн өзү муну айткан учурда кыймыл-аракеттин болгон жеринде эмес башка жерде туруп да айтышы мүмкүн.

б) Татаал түрү

Учур чактын татаал түрү $\frac{-a}{-e}$ -й, -ып формасындагы чакчыларга жардамчы этиштердин айкалышы аркылуу түзүлөт. Мындай форма азыркы учур чак формасы деп аталат. Учур чактын бул формасы кандай жардамчы этиш жана ал чакчылардын кайсы түрү менен, же $\frac{-a}{-e}$ й формасы мененби, же болбосо

-ып формасы менен айкашып айтылышына карата жалпысынан кыймыл-аракеттин азыркы мезгилде болуп жатканын көрсөткөнү менен башка өтенокторду (кошумча маанилерди) да берет. Мисалы:

Мен мектепке бара жатам.

Мен айылга барып жатам. Биринчи сүйлөмдө «бара жатам» кыймыл-аракеттин сүйлөнгөн (азыркы) мезгилде болуп жаткан; б. а. процесстеги аракетти билгизет. Ал экинчи сүйлөмдөгү «барып жатам» болсо «барып турам» деген сыяктуу үзгүлтүк менен азыркы мезгилде болуп жаткан кыймыл-аракетти билгизет: Салыштыр: келип жүрөт менен окуп отурат ж. б.

ӨТКӨН ЧАК

Өткөн чак сүйлөнүп жаткан мезгилден мурун болгон кыймыл-аракетти билгизет. Кыймыл-аракет ар түрдүү абалда жана ар түрдүү мезгилде болуп өткөндүгүнө карата өткөн чак өз ара төмөнкүдөй болуп бөлүнөт.

Айкын өткөн чак

Айкын өткөн чак кыймыл-аракеттин жакында болуп өткөндүгүн жана ал болгон факт сүйлөөчү үчүн ачык экендигин көрсөтөт.

Айкын өткөн чакты көрсөтүүчү морфологиялык мүчө -ды.

мен бар-ды-м
сен бар-ды-ң
ал бар-ды

биз бар-ды-к
силер барды-ңар
алар бар-ыш-ты.

Капыскы өткөн чак

Өткөн чактын бул түрү мурда болуп өткөн кыймыл-аракетти же бир фактыны сүйлөөчү калысынан билгенин, ал жөнүндөгү маалымат башка бирөө тарабынан алынганын же болбосо кийинки болгон иштердин негизинде эске келтирилгенин көрсөтөт.

Өткөн чактын бул формасын көрсөтүүчү морфологиялык мүчөлөр -ып, -ыптыр.

Тарыхый жагынан алганда -ыптыр мүчөсү чакчылды уюштуруучу -ып жана -тур деген этиштин атоочтук формасы «турур» дун кыскартылган формасынан турат. Кийинки бул (тур) -ып менен биригип, үндөштү законуна багынып, анын составдык элементи катарындагы мүчөгө айланып кеткен. -ыптыр кээде кыскарып -ыпыр болуп да колдонулат.

1. Кайра жаачу булуттай

Каарданып алыптыр. (Манас). Мындагы субъект, айтуучу, муну айткан мезгилинен мурун эле каарданып алган. Бирок анын каарданганын сүйлөөчү кийин гана билди жана бул иш айтуучу үчүн капысынан болгон иш сыяктуу болуп эсептелет.

2. Илгери бир заманда бир кемпир болуптур. Анын Ажыгул, Карагул, Алтынай деген үч баласы болуптур. Мында өткөн чактын формасы -ыптыр болуп өткөн окуяны сүйлөөчү тарабынан эмес, башка бирөө тарабынан алынганын көрсөтөт. Анткени сүйлөөчүнүн өзү ал мезгилде болгон эмес.

3. Мен алыпмын,

Сен жазыпсың. Мында мурунку болуп өткөн иш кийинки фактылардын негизинде көрсөтүлдү. Эскертүү: бул маанилер прагматикалык жагынан бирдей форма менен берилет да, кандай мааниде айтылганы көбүнчө сүйлөмдүн контексти аркылуу белгиленет. Айрым учурда бир эле сүйлөмдөгү форманын өзү түрдүүчө маани бериши да мүмкүн.

Белгисиз өткөн чак

Өткөн чактын бул формасы белгилүү бир мезгилге тиешелүү болбостон жалпы эле мурда болуп өткөн кыймыл-аракетти көрсөтөт.

Кээ бир түрк тилдеринде (азербайджан, турция, түркмөн) мунун ордуна -мыш мүчөсү колдонулат.

Муну уюштуруучу мүчө -ган.

Мисалы: Керимбек-Ташкенттен окуган.

Айша институтту бүткөн ж. б.

Эгерде айтуучу мурда болуп өткөн кыймыл-аракеттин кайсы мезгилде болгондугун көрсөткүсү келсе, анда сүйлөмгө мезгилдик түшүнүктөргө байланыштуу болгон сөздөр кошулуп айтылат.

Керимбек илгери Ташкенттен окуган.

Айша институтту былтыр бүткөн ж. б.

Кээде барганмын делинген биринчи жактын жекелик түрүндө турган атоочтуктун -ган мүчөсүнүн «н» тыбышынын түшүнүгө байланыштуу биринчи жактын -мын мүчөсүнүн «ын» тыбышы түшүп -гам болуп да айтылат: баргам ж. б.

Кыймыл-аракеттин болгондугу айтуучу үчүн ачык болбой күмөндүү болсо, -ган мүчөлүү этишке -дыр мүчөсү жалганып айтылат.

Арпа тектир, Ат жайлоо
Колхоздун жери болгондур,
Күркүрөп аккан Көк-Сайдын
Өзөнү малга толгондур.
Мал багып чыккан айылым
Жээктеп барып конгондур (Жусуптан).

Адат өткөн чак

Мезгил- мезгили менен кайталанып, же болбосо адаттанган иштей болуп созулган кыймыл-аракетти билгизет.

Өткөн чактын бул формасы этиш сөздөргө -чу мүчөсүнүн жалганышы аркылуу түзүлөт.

— Азоо дегенди ушинтип кармачубуз (Тарбия).

Илгери ал булунду чен жайлоодон түшкөндөн кийин эл күздүктөчү.

Аркы адырында бетеге жиреп, каз каркылдап, куу куркулдачу.

Кууга куш учурушчу (Достук).

Бул мүчө сырткы формасы жагынан этишке жалганып, жумшартылып айтылган буйрукту билгизүүчү «-чы» мүчөсү жана аракеттенүүчү жакты (адамды) билгизүүчү «-чы» мүчөсүнө окшош болгону менен мааниси жана генетикалык жагынан алардан кескин түрдө айрылат. Буйрукту билгизүүчү -чы мүчөсү алчы, келчи, көрчү, олтурчу болуп эринчил, эринсиз болуп айтылат. Зат атоочторго жалганып аракеттенүүчү жакты билгизүүчү -чы мүчөсү да ушундай: саанчы, уйчу, койчу, тоочу. Ал эми адет өткөн чакты билгизүүчү -чу мүчөсү эринчил болуп гана айтылат, анын эринсиз түрү жок.

Өткөн чактын -чу формасы кыргыз тилинде гана бар деп ойлоого жарабайт. Ал башка түрк тилдеринде да, мисалы, казак тилинде да бар. Мисалы, казакча сен келүчи эдин ж. б. Кыргыз тилинде да -чу мүчөсү этишке тикеден тике жалганып -чу формасында гана эмес кээде -учу, -уучу болуп -чу дан мурун да -у же болбосо -уу мүчөлөрү катышкан формада да кездешет. Бирок бул үч формада колдонулуунун маани жагынан өз ара айырмасы жок. Мисалы: Жазында чакырса, күзүндө каткан сүрүн салып берүүчү. Дени таза кызга мындай суроо берилгенде таңыркай түшүп, күзгүгө каранучу. Күлүмдүн көбүрөөк олтурушун каалап, «чачың үрпөйүп кетиптир садага» деп жазып жиберип, «жууп ала койчу» деген сыяктуу мээримдүү сөздөрдүн кыйласын сүйлөп, суу жылытууга тура жөнөчү (Жаш муундар).

Адабий тилде өткөн чактын бул түрүнүн морфологиялык белгиси катарында -чу колдонулганы менен кыргыз тилинин гворлорунда, мисалы, Ысык-Көл областынын айрым өкүлдөрүнүн речинде -чу менен бирге -чук формасынын да кездешердиги айрым изилдөөчүлөр тарабынан белгиленди.

Мисалы: Мен кичине кезде абамдар болуп жылыга жайлоого чыкчук. Көп балдар болуп чогулуп барып, карагайдан сагыз алчук ж. б. Мындай форма хакас тилинен да кездешет. Мисалы, хакасча ит-чик-пин (делал) -кырг. эт-чү-мүн. Мааниси жана фонетикалык жагынан болгон окшоштуктарына караганда ушул форма кыргыз адабий тилиндеги -чу га жакын жана муну анын баштапкы толук формасы деп эсептөөгө болот. Ал эми Ысык-Көл областындагы -чук ту болсо -чу нун баштапкы толук формасынын калдыгы катарында сакталып калган деп болжолдоо керек.

Байыркы өткөн чак

Байыркы өткөн чак кыймыл-аракеттин эчак мурун болгондугун көрсөтөт. Бул форма өткөн чактын -ды, -ган, -чу мүчөлөрү айкашкан сөздөргө экен, эле деген жардамчы этиштердин кошулуусу аркылуу түзүлөт. -ды, -ган, -чу мүчөлөрү аркылуу түзүлгөн өткөн чактын формалары жогорку жардамчы этиштер менен биригип айтылганда кыймыл-аракеттин качандыр бир мезгилде болгондугун көрсөтөт. Өткөн чактын бул формалары «экен» менен «эле» нин кайсысы менен биригип айтылгандыгына карата түрдүү кошумча мааниге ээ болот.

Эгерде -ды, -ган, -чу уланган өткөн чак формасындагы этиштерге жардамчы этиш «эле» кошулуп айтылса, болгон кыймыл-аракет сүйлөөчүнүн өзү тарабынан байкалгандыгы көрсөтүлөт. Эгерде булар «экен» менен кошулуп айтылса, мурда болгон факт сүйлөөчүгө башка бирөө тарабынан белгилүү (алынганы) болгону же болбосо кыймыл-аракет сүйлөөчү үчүн капысынан болгону көрсөтүлөт. Мисалы:

Бир кезде бул капчыгайдан жүктүү машиналар эмес, салт атчандар самсып араң өтүүчү эле.

Тээ-тэ-тиги боз тумшуктан бери тартып, ушул өндүрдүн баарын Олжобай деген бай гана жалгыз ээлеп турган экен (Гүлжан) ж. б.

Илгери мергенчилер аны андып туруп атып алышса, кебез болуп калчу экен (Тоо балдары).

Өстөнгө барсам он чакты киши жабалактап апийим отоп жаткан экен (Узак жол).

Байыркы өткөн чак жогоркулардан башка атоочтуктун -ган мүчөсү жалганган этишке «болчу» деген этиштин кошулушу аркылуу да түзүлөт. Мен барган болчумун ж. б.

КЕЛЕР ЧАК

Келер чак кыймыл-аракет айтылган мезгилден кийин болорун көрсөтөт.

Келер чак маанисине карата морфологиялык эки түрдүү форма аркылуу түзүлөт.

1. Айкын келер чак. Келер чактын бул түрү $\frac{-a}{-e}$ й формасындагы чакчылдарга жак мүчөлөрүнүн жалганышы аркылуу түзүлөт да, кыймыл-аракеттин иштелишине күнөм санабай ачык көрсөтөт: келемин, барамын (<бара турармын) ж. б.

2. Арсар келер чак. Келер чактын бул түрү, тескерисинче, кыймыл-аракеттин иштелишин арсар кылып көрсөтөт. Мунун морфологиялык белгиси болуп атоочтуктун -ар//-ер формасы эсептелет: барармын, санарсың ж. б.

Арсар келер чак жардамчы этиш «эле» менен кошулуп айтылганда келер чакты эмес, өткөндөгү дайыма болгон кыймыл-аракетти билгизет. Мисалы:

Кээде үйдөгүлөр урушуп, жаныма кайгы батканда өзүм атайы жалгыздап, ушу жакка кетип калар элем.

Жүрбөй келе жатканда, бир уккулуктуу кылып, көңүлүбүздү көтөрүп таштар эле (Узак жол).

Этиштин жакталышы

Сөздөр сүйлөм мүчөлөрүнүн милдетин аткарган учурда аларга тиешелүү грамматикалык категориялардын мүчөлөрү (формалары) жалганат. Баяндоочтук милдет аткаруучу атооч менен этиштин жак жана сан боюнча өзгөрүшү жакталыш (спряжение) деп аталат.

Кандай гана кыймыл-аракет болбосун ал ар дайым грамматикалык жак—логикалык субъект тарабынан иштелет. Бул кыймыл-аракет бир же бир канча субъект тарабынан иштелиши мүмкүн. Ошентип жак менен сан формалары экөө бири-бири менен тыкыз байланыштуу болот, баяндооч болучу сөздөрдүн алар (жак, сан) боюнча өзгөрүшү жакталыштын негизи, болуп эсептелет.

Атооч менен этиштин жакталышы баяндооч болуучу сөзгө жак мүчөсүнүн жалганышы аркылуу болот. Кыргыз тилинде башка түрк тилдери сыяктуу жекелик жана көптүк формасы боюнча ар түрдүү болгон үч жак бар. Биринчи жана экинчи жактын эки түрүнүн тең өзүнө тиешелүү жак мүчөсү бар. Үчүнчү жактын өзүнө тиешелүү грамматикалык жак мүчөсү жок; сүйлөмдө үчүнчү жак үчүн баяндооч болуп түшкөн сөз берки эки жактын жак мүчөлөрүнүн жалганышы үчүн база болуп эсептелет. Кыргыздын азыркы адабий тилинде үчүнчү жак азыркы учур чакта жана айкын келер чакта гана грамматикалык жак мүчөгө ээ болот. Калган бардык учурда үчүнчү жак мүчөсүз колдонулат. Ошентип негизинен сүйлөмдө грамматикалык оформлениге биринчи эки жак гана ээ болот. Экинчиден, биринчи эки жак менен үчүнчү жак грамматикалык жак мүчөлөрүнүн чыгышы боюнча да бири-биринен кескин түрдө айтылат. Булардын ортосунда үчүнчү да бир айырма бар. Эгерде биринчи эки жактын жак мүчөсү биринчиден, алардын жагын, же экинчиден, жекелик жана көптүк формасын көрсөтсө, азыркы учур чак менен айкын келер чактагы үчүнчү жактын жак мүчөсү аркылуу жак гана көрсөтүлөт. Ал эми алардын көптүк формасы болсо, жак мүчө аркылуу берилбестен кош мамиле этиштин грамматикалык формасы аркылуу берилет. Ошентип, биринчи эки жактын бир эле грамматикалык формасында (жак мүчөсүндө) эки түрдүү грамматикалык маани — жак, сан бар болсо, үчүнчү жакта бирөө гана—жак.

Формалдык белгисине карата кыргыз тилиндеги жакталышты экиге бөлүүгө болот.

а) Жакталыштын толук түрү (схемасы төмөнкү)

Жекелик түрү

1. Жак $\frac{-\text{мын}}{-\text{мин}}$
2. Жак $\frac{-\text{сың}}{-\text{сиң}}$, $\frac{-\text{сыз}}{-\text{сиз}}$
3. Жак (-т)

Көптүк түрү

1. Жак $\frac{-\text{быз}}{-\text{биз}}$
2. Жак $\frac{-\text{сыңар}}{-\text{синер}}$, $\frac{-\text{сыздар}}{-\text{сиздер}}$

б) Жакталыштын толук эмес түрү

Жекелик түрү

1. жак -м;
2. жак -ң, -ңыз.

Көптүк түрү

1. жак -к
2. жак -ңар, -ңыздар.

Жак мүчөлөрүнүн толук жана толук эмес түрү экөө тең жакты билгизгени менен бул экөөнүн ортосунда форма жагынан гана эмес грамматикалык мааниси жагынан да айырма бар.

Биринчиден, жак мүчөлөрүнүн толук түрү -мын, -мин, -мун, -мүн болуп тыбыштык жагынан бир канча вариантта колдонулат.

Экинчиден, жак мүчөнүн толук түрү өзү жалганган этиштин аракеттенүүчү жагын гана көрсөтпөстөн, ошону менен бирге ал предикативдүүлүктү (баяндоочтукту) да билдирет. Ошондуктан ал этишке гана эмес баяндоочтук милдет аткаруучу атоочторго да жалганат. Ал эми жак мүчөлөрүнүн толук эмес түрү болсо предикативдүүлүктү билдирүүчү касиетке ээ эмес, ал жак жана санды гана көрсөтөт. Буга караганда жак мүчөнүн толук түрүнүн колдонулуу сферасы толук эмес түргө караганда алда канча кең.

Жак мүчөнүн толук түрү боюнча -ган, -чу, -мак формасындагы этиштер өзгөрөт (барганмын, баргансың ж. б.).

Толук эмес түрү боюнча -са, -ды, -гай+эле формасындагы этиштер өзгөрөт (барсам, барсаң, барса ж. б.).

ТУУРАНДЫ СӨЗДӨР

Кыргыз тили тууранды сөздөргө өтө эле бай, алар оозеки тилде да, адабий тилде да кеңири колдонулат, тилибизге кооздук, ачыктык, тактык маанисин берип, башка сөздөр сыяктуу өз ара катнашууда курулуш материалы болуп кызмат кылат.

Тууранды сөздөрдү чыгышы, мааниси жана грамматикалык белгилерине карата экиге бөлүүгө болот.

1. Табыш тууранды сөздөр

Жандуу, жансыз заттардан чыккан табышты туурап айтылган сөздөр табыш тууранды сөздөр деп аталат. Мисалы: маа, мөө, тарс ж. б. Чындыгында уйдун мөөрөгөнү, койдун маараны жана мылтыктын атылгандагы чыккан табышы аларды бир туурап айткан (маа, мөө, тарс) сөздөрдүн дал өзү эмес. Алар тууралып айтылган сөздөргө болжолдуу түрдө гана окшош.

Табыш тууранды сөздөрдүн фонетикалык өзгөчөлүгү

Үнсүз тыбыштардын сөздүн башында же аягында келиши жагынан табыш тууранды сөздөр кыргыз тилинин жалпы эле фонетикалык законуна багынат. Сөздүн башында көбүнчө б, д, т, к жана ч, ш; аягында р, ң жана ч тыбыштары кезигет.

Табышты тууроочу сөздөр көбүнчө бир же эки муундуу жабык муундан турат. Эки үнсүз жана ортосунда бир үндүүдөн турган уңгулар жөнөкөй гана табышты билдирет. Мисалы, дүп, күп, топ ж. б. Ал эми уңгу сөздүн кошумча мааниге ээ болушу уңгуга үнсүздөрдүн же муундун кошулушу аркылуу берилет. Берген маанисине карата аларды эки топко бөлүүгө болот.

Биринчи группага аягы к, с, т, п менен бүткөн уңгу сөздөр кирет. Мындай сөздөр тууралган табыштын кескиндигин, кыскалыгын билдирет. Бул көрсөтүлгөн кошумча үнсүздөр аягы ң, р менен бүткөн сөздөргө уланат. Мисалы, дың-дыңк, шар-шарп, тыр-тырт ж. б.

Экинчи группага аягы -ыр менен бүткөн сөздөр кирет. Алар биринин артынан бири кайталаган табышты билдирет. Мисалы,

топ дегенде жеңил бир нерсенин бир ирет гана жерге түшкөнүн түшүнөбүз. Ал эми **топур** дегенде көп нерсенин бир канча ирет жерге түшкөнүн түшүнөбүз.

Аягы -ыр менен бүткөн сөздөргө дагы кошумча үнсүздөр уланышы мүмкүн. Натыйжада ал уңгу сөздөр тууралган табыштын кескиндигин билдирген жаңы кошумча мааниге (ют-тенкага) ээ болот. Мисалы, **дангыр** дегенде биринин артынан бири кайталанган бир канча майда табыштарды түшүнөбүз. Ал эми **дангырт** дегенде дангыр деген табыштын бүт бойдон кескиндигин түшүнөбүз. Салыштыр: **шалдыр-шалдырт, кангыр-кангырт ж. б.**

Уңгунун аягында жарылма үнсүздөрдүн келиши башка сөздөрдө да кезигет. Бирок алардын мындай кошумча маани бериши байкалбайт. Тууранды сөздөрдүн бул көрсөтүлгөн фактылардан башка дагы бир өзгөчөлүгү — тууралган табыштын созулушу, үндүүнүн же сөздүн аягындагы үнсүз тыбыштын кайталанышы аркылуу берилишинде. Мисалы, **каак, мөө, маа, шырр-шыррр, кырррк-кырррк ж. б.** Жабык муундан турган табыш тууранды сөздөрдө, көбүнчө, **а, о, у, ү, ы** фонемалары колдонулат. Булардын ичинен **а** фонемасы катышкан сөздөр тууралган табыштын күчтүүлүгүн же анын табышынын бийиктигин көрсөтөт; **ы** фонемасы катышкан сөздөр, тескерисинче, тууралган табыштын күчсүздүгүн же анын табышынын жапыздыгын көрсөтөт.

Шанк-шанк, шыңк-шыңк; карч-кырч, тарс-тырс ж. б.

Табышты тууроочу сөздөр -ыл формасы менен да айтылат. Мисалы:

Казакча **корыл-конурук тартуу** (храп, храпение), **жаркыл-жаркылдак** (сияние, сверкание), **тарсыл-атылуу** (выстрел); -ыл формасы түркмөн, азербайджан жана кара калпак тилдеринде да кезигет. Бирок бул тилдерде -ыл мүчөсү жалганган сөздөргө дагы -лы мүчөсү уланым зат атооч түзүлөт.

Азербайджанча **шаггылдамаг** — трещать, шелкать, стучать, хлопать; **шаггылты-шакылдатуу** (шелкание, стук, треск). Салыштыр: түркмөнчө **шаггылдамак, шаггылды**, ошол эле мааниде, азербайджан тилиндегидей. Кара калпакча **шыньгырлы-шыңгырлоо** (бренчание); **тарсылдатуу, катуу табыш чыгаруу** (громыхание, хлопание).

-ыл формасы кыргыз тилинен да кезигет. Бирок ал бизде -ыр сыяктуу кошумча маанилерди бербейт жана өзүнчө сөз катарында өз алдынча өтө аз колдонулат; ал көбүнчө -ла мүчөсү менен бирге -ылда болуп (тарс-ылда), мүчө катарында кезигет. Мисалы, **ар ким өз алдыларынча күңкүл чыгарышты** (Темир). **Азан-казанга житип кеткен дүрсүл кулакка жетпейт.** (Биздин замандын кишилерин). **Абышканын күңкүлүн кулагы**

чала калган кемпир «аны кимге», деп сураганча болбой, эмнегедир алагдыланып унутуп койду. (Пайдага чечилген чатак).

Бул келтирилген фактылар анын (-ыл формасынын) -ла мүчөсү менен тарыхый жагынан башта бир мүчө эместигин көрсөтөт. Башка түрк тилдеринде -ыл формасынын уңгу сөз катарында колдонулушу, кыргыз тилинде анын -ла мүчөсү менен бирге мүчө катарында колдонулушу түрк тилдеринин ичинде да өсүш процесстеринин бирдей эместигин көрсөтөт. -ыл формасынын кыргыз тилинде аздап кезигишин мурун алардын -ла мүчөсүнүн составдык элементи эмес экендигинин калдыгы катарында эсептөөгө болот.

Туураган процесстин мүнөзүнө жараша табыш тууранды сөздөр речь тизмегинде жөнөкөй жана татаал формаларда кезигет.

а) Алардын жөнөкөй формалары бир гана тууранды сөздөн турат да, ар дайым «эт», «де» деген көмөкчү этиштер менен бирге колдонулат. Алар мааниси жагынан кыймыл-аракеттин бир гана ирет болгонун көрсөтөт. Мисалы, «Беккулу кана», деп барк этти (Узак жол).

Буйдалган жок, чыгдан жакты бир карап алды да «жок», деп күнк этти кемпир (Узак жол).

б) Татаал формалары эки же андан ашык сөздөрдөн түзүлөт. Алар мааниси жагынан кыймыл-аракеттердин бир нече ирет кайталанганын көрсөтөт. Бул форма да эт, де деген көмөкчү этиштер менен колдонулат, кээде бул этишсиз да колдонулушу мүмкүн. Мисалы, тарс этти, тарс-тарс этти, тарс-турс этти.

Фонетикалык жагынан өзгөрбөй кайталанган формасы тууралган табыштын бир калыпта кайталанганын көрсөтсө, өзгөргөн түрү — бирдей эместигин көрсөтөт. Бирок мындай формалар тууралган табыштын кайталанганын уңгу сөздүн кайталанышы аркылуу билдирет жана анын үстүнө булардан тууралган табыш бир калыпта болбой калышы да мүмкүн. Ал эми кошумча муун аркылуу түзүлгөн сөздөрдө тууралган табыштын сапаты өзгөрүлбөстөн туруп, бир гана уңгу сөздүн ичиндеги табыштын кайталанышын билдирет. Табыштын кошумча элементтер менен жана татаал формалар аркылуу кайталанышындагы негизги айырма ушунда. Салыштыр даңк-даңк, даңк-дүнк, даңгыр.

Табыш тууранды сөздөрдөн башка сөз түркүмдөрүнүн түзүлүшү

Табыш тууранды сөздөр да башка уңгу сөздөр сыяктуу жаны сөздөрдүн түзүлүшүнө база боло алат. Жаңы сөздөр көбүнчө морфологиялык жол менен түзүлөт.

Табыш тууранды сөздөр этиштерге жалгануучу мүчөлөрдөн башка өзүнчө таандык мүчөлөргө да ээ. Көпчүлүк табыш тууранды сөздөрдөн, адегенде аягы -а жана -ылда менен бүткөн

этиштер түзүлөт, ал этиштерден зат атооч, сын атоочтор түзүлөт. Бул жол алардын жаңы сөз түзүү системасында негизги жол болуп эсептелет.

ЗАТ АТООЧТОРДУН ТҮЗҮЛҮШҮ

Кыргыз тилинде кээ бир сөздөрдүн мүчөсүз туруп табыш тууранды сөздөрдөн түзүлгөндүгү байкалат. Буларга дабырт, дүбүрт деген сөздөр жатат. Биздин оюбузча бул сөздөр кошумча элементтер аркылуу табыш тууранды сөздөрдөн түзүлгөн. Бул үчүн төмөнкү фактыны келтиребиз: -дүп — бир нерсенин жерге түшкөндөгү же аттын туягынын жерге тийгениндеги табыш. Дүп+ыр — дүбүр — аттын туяктарынын жерге тийгенинен бири кайталанган табыш. Дүп+т—дүбүрт — дүбүр деген табыштын кескиндигин, кыскалыгын билдирет. Даңгыр (даң+к+ыр) менен даңгыртты, калдыр менен калдыртты салыштыр. Калдыр — жука металлдын биринин артынан бири кайталанган табышын билдирген тууранды сөз. Калдырт — бул тууралган табыштын кескиндигин билдирген табыш тууранды сөз. Кошумча-элемент -ыр жана -т жөнүндө жогоруда айтылды.

«Дүбүрт» жана «калдырт» атоочтук кээ бир каошеттерге ээ жана сүйлөм ичинде ээ жана толуктоочтук милдет да аткарат. Мисалы: Короого ат дүбүртү келип, бир аздан кийин эшик ачылып, шапкечен дагы бир адам мекемеге кирди (Кең-Суу).

Ал ангыча болбой дөңгөлөктүн калдырты угулду (Биздин замандын кишилерин).

Кээ бир куштардын сайраган табыштары алардын атын атоого да колдонулуп зат атоочтордун тобуна кирген. Мисалы, кекилик, күкүк, үпүп ж. б.

Табыш тууранды сөздөрдөн зат атоочтор төмөнкү мүчөлөр аркылуу түзүлөт.

1. -ык (фонетикалык варианттары менен). Бул мүчө аягы -кыр менен бүткөн этиш сөздөргө жалганат. Мисалы, бышкыр-бышкырык (быш-кыр-ык), чүчкүр-чүчкүрүк (чүч-күр-үк), өкүр-өкүрүк (ө-күр-үк), бакыр-бакырык (ба-кыр-ык).

2. -кү. Өнүмсүз мүчө: күрт-күрткү. Ашууда кайсы жер түз, кайсы жер тоо экени билинбей тептегиз эле күрткү болуп агарып жатат (Азаматтар).

3. -кан: калдыр-калдыркан.

4. -гак: шыбыр-шыбыргак.

5. -өң: дүрбөлөң (дүр-бө-л-өң);

Борпиевдин дүрбөлөңүнөн кийин буга окшогон эскертүүнү айтпай мен чыдай албаймын (Жаш муундар).

6. -ма: шаркыратма (шар-кыра-т-ма).

7. -к: дүмпүлдө-дүмпүлдөк-оюндун аты.

ЭТИШТЕРДИН ТҮЗҮЛҮШҮ

Табыш тууранды сөздөрдөн түзүлгөн этиштер да кыймыл-аракетти же алардын процесстерин билдирет. Табыш тууранды этиштердин уңгусу мамиле этиштерди жасоочу мүчөсүз ар дайым пассивдүү кыймыл аракетти билдирет. Тууранды этиштер кадимки этиштерге жалгануучу мүчөлөрдөн башка өзүнө таандык мүчөлөргө да ээ.

Өзүнө таандык мүчөлөр болуп төмөнкү мүчөлөр эсептелет.

1. -ра. Бул мүчө азыркы гана тилде кезикпестен байыркы түрк тилдеринен жана монгол тилдеринде да кезигет. Мисалы:

Кыргызча	Алтайча	Кара калпакча	Якутча	Монголчо
меере	меере	менре		меерех
маара	маара	манра	манра	маараха

2. -кыр, -ыр: кыйыр (кый), бакыр (ба), ышкыр (ыш), бышкыр (быш); салыштыр алтайча кыйгыр, бышкыр, багыр; байыркы түрк тилинде кукур; монгол тилинде бахирах, искэрех (ышкыр).

3. -кыра: баркыра, коркура, шаркыра; монголчо -хира: бархира, хурхура.

4. -ылда (ыл-ла): тыкылда, тарсылда, дүпүлдө ж. б.

Бул мүчө (-ылда) аркылуу түзүлгөн этиштер кыймыл-аракеттин бир канча ирет кайталанганын билдирет, бул жагынан алганда, алар табыш тууранды сөздөрдүн татаал формасына окшош. Экөө тең кыймыл-аракеттин бир канча ирет кайталанганын көрсөтөт. Ал тыкылдатты, ал тык-тык урду.

Жогорку көрсөтүлгөн мүчөлөрдөн башка аларга атоочтон этиш жасоочу мүчөлөр да уланат: **шыңгыр-шыңгыра, даңгыр-даңгыра** ж. б.

Элестүү (образдуу) сөздөр

Элестүү сөздөр заттардын сырткы көрүнүшү же алардын кыймыл-аракеттери жөнүндөгү образдык элестөөлөрдү (представлениени) билдирет.

Элестүү сөздөрдү берген маанилерине карата төмөндөкүчө классификациялоого болот.

а) Заттардын кыймыл процессиндеги болгон сырткы көрүнүшү жөнүндөгү элестөөлөрдү билдирүүчү сөздөр. Мисалы, **дагдаң-дагдаң, багжаң-багжан, дардаң-дардаң, жалпаң-жалпаң** ж. б.

б) Кыймыл-аракеттин тездигин билдирүүчү сөздөр: **жылт, кылт, жарк, шып, жалт, шарт** ж. б.

Биринчи группага кирген элестүү сөздөр көбүнчө татаал көрүнүштү (элести) билдирет. Мындай сөздөрдүн аягы көбүнчө -ң менен же кээде -к менен бүтөт. Мисалы, **дагдаң-дагдаң** деген сөз адамдын шашкан түрдө басып бараткандагы көрүнүшүн билдирет.

Аягы -ң, -к менен бүткөн сөздөр мааниси жагынан образдуу көрүнүштөрдү билдирүүчү этиштерге жакын. Мисалы,

**чочой-чочоң-чочоң,
далдай--далдаң-далдаң,
күржүй-күржүң-күржүн,
дүгдүй-дүгдүң-дүгдүн** ж. б.

Бирок бул окшош-тугана карап аягы -ң же -к менен бүткөн сөздөрдү этиш деп кароого жарабайт, анткени алар өзгөрбөйт, алар жаңы сөз түзүүдө уңгу болуп гана кызмат кылат.

**Сороң-сороң-сороңдо,
сорок-сорок-сорокто,
койкоң-койкоң-койкондо,
койкок-койкок-койкокто** ж. б.

Сөздүн формасы дегенибиз — бул кошумча маанисине карата морфологиялык элементтери боюнча же синтактико-фразеологиялык байланыштары боюнча бир-биринен айрылган бир эле сөздүн түрү.

Элестүү сөздөр да сырткы көрүнүшү жагынан өзүнчө формаларга ээ.

Аягы -й менен бүтүүчү элестүү этиштерди кошуп, кеңири мааниде алганда элестүү сөздөр речь тизмегинде же -й формаларында, же -ң жана -к формасында кезигет. Дардай, дардаң-дардаң (эт), дардаңда деген сөздөр чындыгында сырткы түрү өзгөрүлгөн бир эле сөздүн формасы. Элестүү сөз катарында алар үчөө тең татаал көрүнүштү билдирет. Бирок грамматикалык формасына байланыштуу бир-биринен кошумча мааниси (оттенкасы) жагынан айырмаланат.

Аягы -й менен бүткөн сөздөр (элестүү этиштер) заттардын кыймылсыз тургандагы сырткы көрүнүшүн билдирет. Мисалы, **далдай** дегенде бир нерсенин далдайып турганы гана түшүнөбүз. Ал эми **тарбай** дегенде бутактуу нерсенин же колдун сааларынын тарбайып турганы гана түшүнөбүз. Бул түшүнүктөрдө эч кандай кыймыл (подвижность, динамика) жок. Алар заттардын тигил же бул формада тургандагы абалын гана көрсөтөт. Ошондуктан аларды (аягы -й менен бүткөн сөздөрдү) абалды билдирүүчү форма деп кароого болот.

Ал эми аягы -ң же -к менен бүткөн элестүү сөздөр жана алардын туунду формалары (этиш заттардын кыймыл процессиндеги болгон элестүү көрүнүштөрүн билдирет. Мисалы, **багжаң-багжан** дегенде бети жайык кишинин сүйлөп тургандагы көрүнүшүн түшүнөбүз. Ал эми **тарбак-тарбак** же **тарбакта** дегенде тарбайган бир нерсенин кыймыл процессиндеги абалын түшүнөбүз. Ошондуктан, аягы -ң же -к менен бүткөн сөздөрдү

элестүү сөздөрдүн кыймылды (подвижность) билдирүүчү формасы деп кароого болот.

Элестүү сөздөрдүн формасын кароо менен бирге алардын генетикалык (чыгышы) жагынан маанилүү сөздөр менен болгон байланышына да токтолуп кетүү керек. Алтай тилинде соксо — бир нерсенин соксоюп тургандагы абалын, болчо — бир нерсенин болчоюп турганын билгизет. Кыргыз тилинде болчой, соксой деген этиштердин уңгусу (болчо, соксо) өз алдынча колдонулбайт жана эч маани да бербейт.

Тектеш тилдерден келтирилген буга окшогон фактылар жана кыргыз тилинин өзүнүн материалдары кээ бир элестүү сөздөрдүн маанилүү сөздөр менен болгон генетикалык байланышын көрсөтүүгө гана эмес, алардын -аягы -ң же -к менен бүтүүчү элестүү сөздөрдүн түзүлүшүн белгилөөгө да жардам берет. Алар көбүнчө маанилүү сөздөргө -ң//-ан// же -к -ак -ек элементтеринин жалгануусу аркылуу түзүлөт. Мисалы, болчо + й—болчой; болчо+ң; болчоң-болчоң; соксо+й—соксой; соксо+ң—соксоң—соксоң ж. б.

Экинчи группага кирген элестүү сөздөр фонетикалык жагынан да жана сөз жасоочу мүчөлөрү жагынан да табыш тууранды сөздөргө жакын.

Буларда да сөз жасоочу мүчөлөрү -а, -ылда: жылтыр-жылтыра, желбир-желбире, жалт-жалтылда, жылт-жылтылда ж. б.

Сын атооч -к мүчөсү аркылуу түзүлөт: жылтыра+к—жылтырак, жылтылда+к—жылтылдак ж. б.

Фонетикалык жагынан болгон башка окшоштуктары: 1. Жабык муундуу сөздөрдө көбүнчө «а» жана «ы» фонемасы колдонулат. «а» фонемасы катышкан сөздөр элестин чоңураактыгын, күчтүүлүгүн билдирет. Тескерисинче «ы» фонемасы катышканы элестин кичинелигин, күчсүздүгүн билдирет: салыштыр тарбаң-тарбаң, тырбаң-тырбаң; жалт-жылт.

2. Аягы «л» жана «р» менен бүткөн элестүү сөздөргө табыш тууранды сөздөргө жалганган эле -т, -п, -к кошумча элементтер жалганат да, алар аркылуу элестүү сөздөр билгизген кыймыл-аракеттин (образдын) тездиги, кескиндиги көрсөтүлөт.

Жал+т—жалт — тез карагандагы же бир кубулуштун тездигин билдирүүчү элестүү сөз. Ал мени жалт карады; жал-жал карады. От жалт этти.

Жал+п—жалп. От жалп этип өчтү. Мында «жалп» деген сөз да оттун тез өчкөндүгүн билдирип турат.

Мөл+т—мөлт: көзүнөн жаш мөлт этти. Көзүнүн жашы мөл—мөл болуп кетти. Салыштыр жарк (жар+к).

3. Бул сөздөргө жогорку айтылган -ыр элементи жалганып элестетилген кубулуштун белпилүү бир убакытка чейин созулган же алардын биринин артынан бири кайталанганы берилет:

жалт+ыр—жалтыр;
жылт+ыр—жылтыр;

желп+ыр—желбир;

мөлт+ыр — мөлтүр (мөлтүр булак) ж. б.

Аягы -ыр менен бүткөн сөздөргө дагы кошумча элементтер кошулуп, ал сөз кайрадан кескиндикти, тездикти билдириши мүмкүн. Мисалы:

желбир+т—желбирт (жел+п+ыр+т),
жалбыр+т—жалбырт (жалп+ыр+т). Салыштыр,
даңгыр+т—даңгырт (даң+к+ыр+т),
шыңгыр+т—шыңгырт (шыңгыр+т). ж. б.

Жаңы сөз жасоо жагынан элестүү сөздөр чоң ролду ойнобойт.

Табыш тууранды сөздөр менен элестүү сөздөрдүн ортосундагы төмөнкүдөй жалпылыкты жана айырмачылыкты белгилөөгө болот.

Негизги айырмачылык болуп, биринчиден, алардын лексикалык мааниси эсептелет. Экинчиден, өздөрүнө тиешелүү морфологиялык мүчөлөрүнүн бардыгы. Үчүнчүдөн, татаал образдык көрүнүштөрдү билдирүүчү элестүү сөздөр өздөрүнүн формасы боюнча да бул сөздөрдүн тобунан айрылат.

Негизги жалпылыктар болуп төмөнкүлөр эсептелет:

1. Алардын түпкү уңгусу өзгөрбөйт.

2. Алар ар-дайым эт, де деген жардамчы этиштер менен бирге айтылат. Булардын ичинен «эт» деген этиш ар дайым

жансыз заттардан чыккан табыш тууранды сөздөр менен жана тездикти билдирүүчү элестүү сөздөр менен бирге айтылат. Ал эми «де» болсо жандуулардын үнүн туурап айтылган сөздөр менен бирге айтылат.

3. Кайталанган формалары көбүнчө бышыктоочтук же аныктоочтук милдет аткарат.

4. Уңгудагы үндүүлөрүнүн өзгөрүшү натыйжасында алар жаңы оттенкага ээ болушат.

5. Элестүү сөздөрдүн ичинен образдын (элестин) тездигин билдирүүчүлөрү фонетикалык жагынан да, сөз жасоо жагынан да табыш тууранды сөздөр менен окшош. Мындай окшоштуктар табыш тууранды сөздөр менен элестүү сөздөр экөөнү лексикалык бир группага кошууга мүмкүнчүлүк берет.

СЫРДЫК СӨЗДӨР

Адамдын түрдүү абалда айтылган эмоциялык сезимдерин жана анын айбанатка карата болгон эриктик мамилесин билдирүүчү сөздөр сырдык сөздөр деп аталат.

Көпчүлүк учурда сырдык сөздөрдү тууранды сөздөр менен бирге карашат. Бул туура эмес. Анткени бул экөө лексикалык жагынан да, морфологиялык жагынан да, синтаксистик жагынан да бир-бирине окшош эмес. Ошондуктан аларды бир-биринен айрым алып кароо ылайык.

Сырдык сөздөр да башка сөздөр сыяктуу курулуш материалдары катарында кызмат кылат. Алар өздөрү билдирген сезимдердин, же эриктик мамиленин аттары болуп эсептелбестен, аларды билдирүүчү сигнал болуп эсептелет. Башка сөз түркүмдөрүнөн алардын айырмасынын бири ушунда.

Сырдык сөздөрдү маанисине карата эки чоң топко бөлүүгө болот.

Биринчи группага эмоционалдык сырдык сөздөр кирет.

Эмоцияны билдирүүчү сырдык сөздөрдүн мааниси речтин маанисине жараша болсо, речтин өзү субъектинин объектиге карата болгон мамилесине жараша болот. Бул группага кирүүчү кээ бир сырдык сөздөрдүн туруктуу мааниси жок. Алар интонацияга же сүйлөмдүн маанисине карата ар кандай эмоциялык окраскаларда айтылышы мүмкүн. Мисалы:

Ий, эми көрдүм, жылан экен. Мында «ий» деген сырдык сөз корккондукту, чочугандыкты билгизди. **Ий**, секетин кетейин, күлүп коёт. Мында сырдык сөз сүйгөндүктү билгизди.

Балдардын билбестиги **ай!** (Кең суу). Мында кейингендикти билгизди.

1. Ай Жекшен, бери келчи.

2. Ай сугатчы, сугатчы (А. Осмонов).

3. Ай, ал акча эми колуңарга тийбейтко. (Кең суу). Мында биринчи, экинчи сүйлөмдөрдө **ай Жекшен, ай сугатчы** дегенде сырдык сөз менен кийинки сөздүн ортосунда пауза жок, экөө бирге айтылып, интонация сугатчы, Жекшен менен бүтөт, ошондуктан алар бирөөгө кайрылуу маанисин берет. Ал эми кийинки сүйлөмдө сырдык сөз менен кийинки сөздүн ортосунда пауза бар. Сырдык сөз кейингендикти билдирип турат.

Эмоциялык сырдык сөздөрдүн дагы бир өзгөчөлүгү алардын башка сырдык сөздөр менен бирге айтылышында. Мындай учурларда эмоциялык окраска күчөтүлөт. Мисалы, **Кайран киши ай—олдо кайран киши ай; чиркин ай—ой, чиркин ай; аттин ай—ой аттин ай!** ж. б.

Эмоциялык сырдык сөздөрдү маанисине карата төмөнкү майда бөлүктөргө бөлүүгө болот.

1. **Өкүнүү, кайгыруу.**

Бир туруп: «**Кап, Аркашка досумдун айгыр каздарынан сойдура келбей**», деп өкүнөт (Биздин замандын кишилери).

— **Аттин ай**, деди Жапар аларды карап туруп терең үшкүрүп, менин чолоктугум! (Бакыт).

3. **Чочугандыкты:**

«**-И-и-й... маскара!**» деди Чегирткенин маданиятсыз жоруктарын сүрөттөп (Биздин замандын кишилери).

И-ий айланайын, эмне дейсиң (Кең суу).

— **Апий бетим түгөнсүн!** Ушу байкуш Чаргынды кандай атка кондурбадым, мен бетбак! (Биздин замандын кишилери).

Апей ботом, салтың кана? (Биздин замандын кишилери).

4. **Жактырбоо.**

«**Катыгүн**» деп жактырбайт (Балалык баркы чоң).
«**Калыксыңбы, ай жолуң болгур.** Аяшты келе бер деп коюп убара кылганың эмнең? Аяш адашып кете жаздаптыр (Эмгекте).

Оо, кокуй ой десе, баятан бери айтпайсыңбы? (Эмгекте).

«**Ой курган киши**, эмне болду ушунча?.. (Темир).

5. **Кубаттоо, мактоо.**

Сыртта болсом, эчак эле кара чым басмак, илимге да, докторга да, **баракелде!** (Эмгекте).

— **Жакшы, жакшы! Баракелде! Баракелде!** Эми койду батыраак союп жибергиле, түш болуп калды (Бакыт. **Бали**, күн сайын өзгөрүүлөр. Кечээги эле чала сабаттуу келип мына бүгүн врач (Эмгекте).

Сырдык сөздөрдүн экинчи группасына адамдын айбанатка карата болгон мамилесин билгизүүчү сөздөр кирет. Мындай сырдык сөздөр айбандарды кандайдыр бир кыймыл аракетке үндөө максатында же аларды тынчтыкта кармоо максатында колдонулат.

Булардын биринчи группасына төмөнкүлөр кирет:

1. Айбандарды чакыруу максатында колдонулуучу сырдык сөздөр:

- 1) жылкыны чакыруу үчүн: **круу-круу;**
- 2) койду чакыруу үчүн: **түшөй-түшөй;**
- 3) эчкини чакыруу үчүн: **чүчү-чүчү;**
- 4) атты чакыруу үчүн: **бо-бо;**
- 5) тоокту чакыруу үчүн: **тү-тү-тү;**
- 6) итти чакыруу үчүн: **ме-ме;**
- 7) күчүктү чакыруу үчүн: **күчү-күчү;**